Shri Shivaji Education Society, Amravati's

Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana

Chikhali Road, Buldhana - 443 001

NAAC Reaccredited with 'B' Grade - CGPA 2.88 (2013-18)

Affiliated to

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Website: www.jmvbuldhana.ac.in

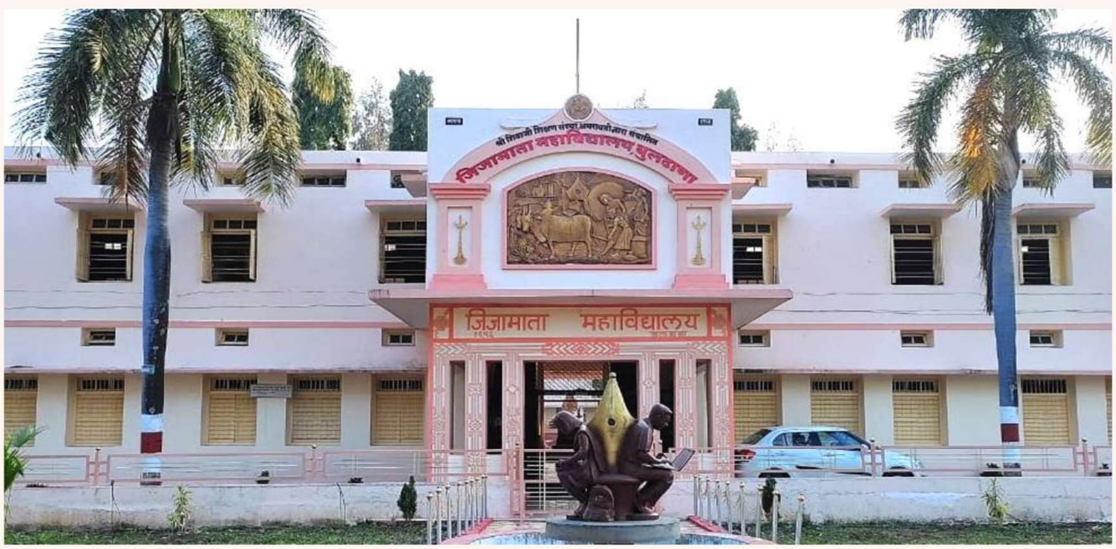

SELF STUDY REPORT

FOR

NAAC REACCREDITATION 'CYCLE 3'

Shri Shivaji Education Society, Amravati's

Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana

SELF STUDY REPORT

CRITERION - III

Research, Innovations and Extension

3.3 QnM
Research Publication and Awards

****

3.3.2.1 QnM
Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings (last 5 years)

Book/Chapter Published During the Year: 2017-2022

INDEX

Sr. No.	Name of The Author/s	Title of Book/Chapter	Department of The Teacher	Year of Publication	Page No.
00	Self-Declaration				7
01	Dr. Anant Sirsat	**Book :-** संत गाडगेबाबाचे जीवनमूल्यन व मराठी साहित्य	Marathi	2017	8
02	Dr. D. J. Kande	**Book :-** बुलडाणा जिल्ह्यातील नगर परिषदांच्या उत्पन्न प्रवृत्तीचा अभ्यास	Economics	2017	9
03	Dr. D. J. Kande	**Book :-** बुलडाणा जिल्ह्यातील नगर परिषदांच्या खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यास	Economics	2017	12
04	Dr. S. N. Gawai	**Chapter :-** Impact of E-Commerce in Today's Business World	Commerce	2017	15
05	Dr. S. N. Gawai	**Chapter :-** Stress Management	Commerce	2017	21
06	Dr. S. N. Gawai	**Chapter :-** E-Commerce in India –A Game changer for the Economy	Commerce	2017	25
07	Dr. Anant Sirsat	**Book :-** धग आणि माणूस एक अन्वयार्थ	Marathi	2018	29
08	Dr. S. R. Ingle	**Book :-** Inorganic Chemistry	Chemistry	2019	33

09	Dr. S. R. Ingle	**Book :-** Modern trends in Inorganic Chemistry	Chemistry	**2019**	35
10	Mr. Subodh N. Chinchole	**Chapter :-** Role of Stakeholders in the Academic and Administrative Excellence of Higher Education Institution	English	**2019**	38
11	Dr. Namdeo W. Dhale	**Chapter :-** देशभक्त रामचंद्र अनंत कानिटर	History	**2019**	47
12	Dr. Eknath J. Helge	**Book:-** Company Law	Commerce	**2020**	51
13	Dr. Eknath J. Helge	**Book:-** विकासाचे अर्थशास्त्र	Commerce	**2020**	56
14	Dr. Vandana. R. Kakde	**Chapter :-** Diversity of Gekkonidae Species (wall lizards) in Buldhana Region (MS) India	Zoology	**2020**	60
15	Dr. Namdeo W. Dhale	**Chapter :-** इंदिरा गांधींच्या काळातील भारताचे रशिया व अमेरिकेशी असलेले संबंध	History	**2020**	67
16	Dr. Rajshree M. Yewale	**Chapter :-** Sea Snakes : Biology, Ecology & Diversity	Zoology	**2021**	77
17	Dr. Rajshree M. Yewale	**Chapter :-** Basic Concept of Intellectual Property Rights (IPR)	Zoology	**2021**	87
18	Mr. Ganesh S. Kiroche	**Chapter :-** Impact of Globalization on Indian Agriculture Sector	Commerce	**2021**	92
19	Dr. Yogesh S. Rode	**Proceedings :-** Early Detection of Cancer using Nano-Fabrication Technology MEMS Cantilever Sensor	Computer Sci.	**2021**	96

20	Dr. Yogesh S. Rode	**Proceedings :-** Comparative Analysis of Breast Cancer Detection through Thermal Images Using K-Nearest Neighbor, Ad boost, Logistic Regression	Computer Sci.	**2021**	101
21	Dr. Yogesh S. Rode	**Proceedings :-** Breast Cancer Identification via Thermography Image with Naïve Bayes & Neural Network classifier	Computer Sci.	**2021**	103
22	Dr. Yogesh S. Rode	**Proceedings :-** Identification of Breast Cancer from Thermal Imaging using SVM and Random Forest Method	Computer Sci.	**2021**	106
23	Dr. Shriram K. Yerankar	**Book :-** Indian Political System	Political Sci.	**2022**	110
24	Dr. Shriram K. Yerankar	**Chapter :-** Village Administration in Ancient India	Political Sci.	**2022**	113
25	Dr. Namdeo W. Dhale	**Chapter :-** आधुनिक संत व्यक्तिमत्व मारुती महाराज माकनेरकर	History	**2022**	121
26	Dr. D. J. Kande	**Chapter :-** Tribal identity, Spatial Distribution & Growth of Tribal Population In Maharashtra	Economics	**2022**	126
27	Dr. Yogesh S. Rode	**Chapter :-** Image Acquisition for Biometric Face Recognition	Computer Sci.	**2022**	131
28	Dr. Namdeo W. Dhale	**Chapter: -** स्वातंत्र्य चळवळीतील विदर्भातील	History	**2022**	145

		व्यक्तिमत्व डॉ. म. ना. पारसनीस			
29	Dr. Namdeo W. Dhale	**Chapter:** - स्वातंत्र्य आंदोलनातील कांर्तीकारी नेतृत्व पं. कानडे शास्त्री	History	**2022**	150
30	Dr. Namdeo W. Dhale	**Chapter :-** राष्ट्रवादी विचारसरणीचे विदर्भातील वृत्तपत्रे (टिळक युग)	History	**2022**	155
31	Dr. Namdeo W. Dhale	**Chapter :-** स्वातंत्र्य चळवळीतील बुलडाणा जिल्ह्यातील महिलांचे योगदान	History	**2022**	158
32	Mr. Anant T. More	**Chapter :-** Role of Soil Microorganisms in Plants Growth	Botany	**2022**	171

Shri Shivaji Education Society, Amravati's

JIJAMATA MAHAVIDYALAYA, BULDHANA

CHIKHLI ROAD, BULDHANA -443001

NAAC Reaccredited 'B' (CGPA 2.88) 2013-18

Website: www.jmvbuldhana.ac.in

E-mail : principaljmvbuldana@gmail.com

Dr. Panjabrao Deshmukh
Founder President

Hon'ble Shri Harshvardhan P. Deshmukh
President
Shri Shivaji Education Society, Amravati

आज़ादी का अमृत महोत्सव

Capt. Dr. Prashant P. Kothe
Principal
Mobile No. 9822461416

JMVBLD/2022-23

Date: 15/11/2022

Declaration

This is to declare that the information, reports, true copies, numerical data etc. furnished in this file as supporting documents are verified by the Internal Quality Assurance Cell and found correct.

Subodh N. Chinchole
(IQAC Coordinator)
Coordinator
I.Q.A.C.
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana 443001

Dr. Prashant P. Kothe
(Principal)
Principal
Jijamata Mahavidyalaya,
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

प्रकाशन
आकांक्षा टंकलेखन बहुउद्देशीय संस्था,
हिवरखेड (रूप.) ता. तेल्हारा जि. अकोला
९०९६५९३८४२

ISBN 978-81-937918-3-7
9 788193 791837

संत गाडगेबाबाचे जीवनमुल्य व मराठी साहित्य

- डॉ. अनंत सिरसाट

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

- संत गाडगेबाबांचे जीवनमुल्य व मराठी साहित्य
  लेखक : प्रा. डॉ. अनंत सिरसाट
- Sant Gadagebabanche Jivanmulya v Marathi Sahitya
  By Prof. Dr. Anant Sirsat
- ISBN : 978 - 81 - 937918 - 3 - 7

- © प्रा. डॉ. अनंत सिरसाट

- प्रथमावृत्ती
  २४ फेब्रुवारी २०१७
- मुखपृष्ठ
  प्रा. डॉ. अनंत सिरसाट
- अक्षर जुळवणी
  अमोल गणगणे
- प्रकाशक व मुद्रक
  प्रा. मयुर बंडु लहाने
  आकांक्षा टंकलेखन बहुद्देशीय संस्था
  हिवरखेड (रूप), ता. तेल्हारा, जि. अकोला
  ९०९६५९३८४२
  Email ID : akankshajournal@gmail.com
  lahane_mayur@redifmail.com
- मूल्य : रू. १३०/-

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

संत गाडगेबाबाचे जीवनमुल्य व मराठी साहित्य । २

अ नु क्र म णि का

संत शिरोमणी गाडगेबाबांचे चरित्र

संत गाडगेबाबांचा काळ

गाडगेबाबांचे जीवनकार्य

गाडगेबाबांची विचारधारा

संत गाडगेबाबा आणि संत तुकाराम

गाडगेबाबा आणि मराठी साहित्य

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

संत गाडगेबाबाचे जीवनमुल्य व मराठी साहित्य । ३

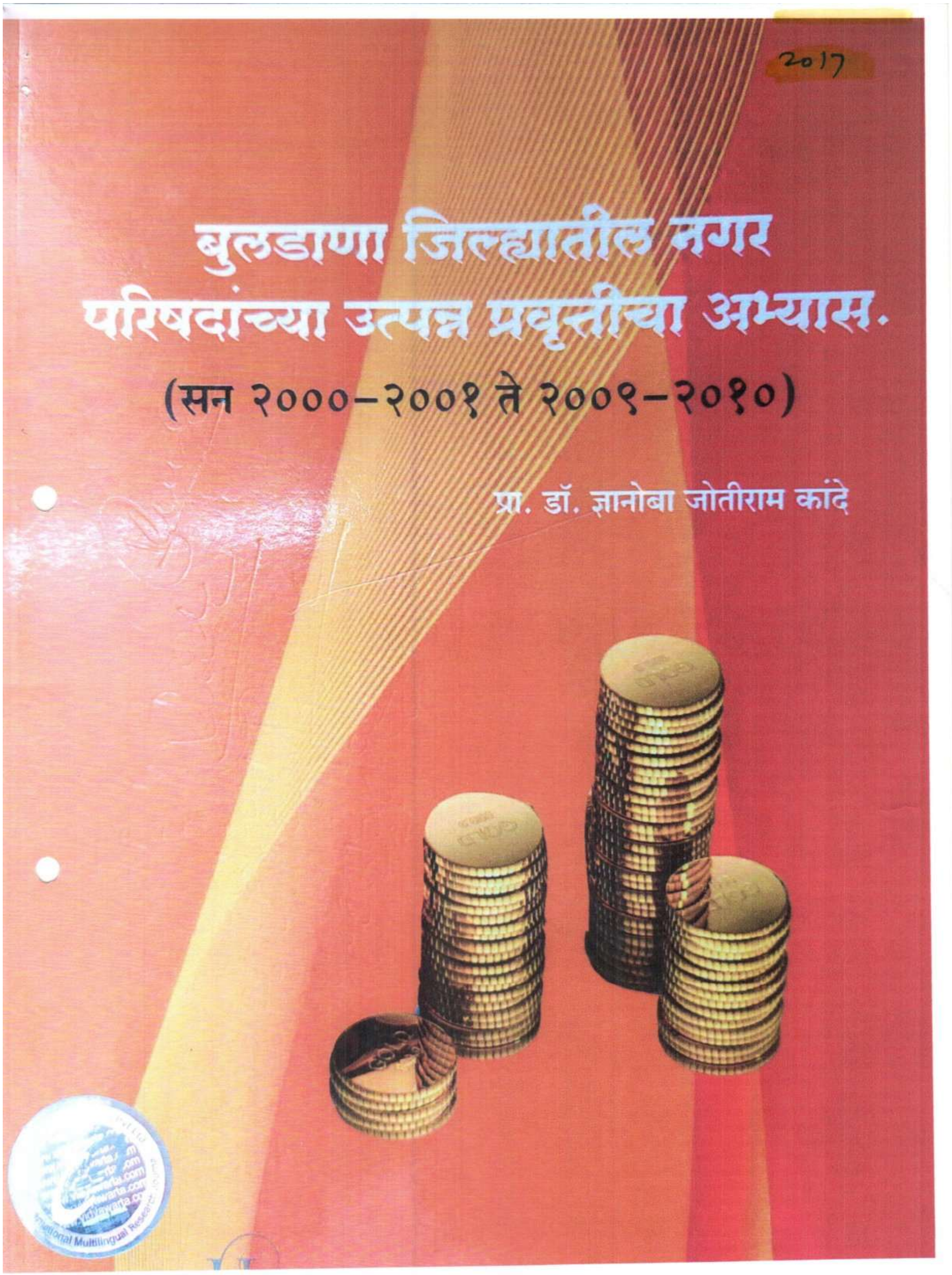
2017
बुलडाणा जिल्ह्यातील नगर
परिषदांच्या उत्पन्न प्रवृत्तीचा अभ्यास.
(सन २०००-२००१ ते २००९-२०१०)
प्रा. डॉ. ज्ञानोबा जोतीराम कांदे

"बुलढाणा जिल्हातील नगरपरिषदांच्या उत्पन्न प्रवृत्तीचा अभ्यास (सन २०००-०१ ते २००९-१० या काळातील)"

◆लेखक◆

प्रा. डॉ. डी. जे. कांदे

बुलढाणा

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

बुलढाणा जिल्हातील नगरपरिषदांच्या उत्पन्न प्रवृत्तीचा अभ्यास
(सन २०००-०१ ते २००९-१० या काळातील)

© प्रा. डॉ. डी. जे. कांदे

❖ Publisher :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126

❖ Page design & Cover :
Shaikh Jahurodden

❖ Edition: April 2017

ISBN 978-93-85882-65-4

❖ Price : 200/ -

www.विद्यावार्ता.कॉम

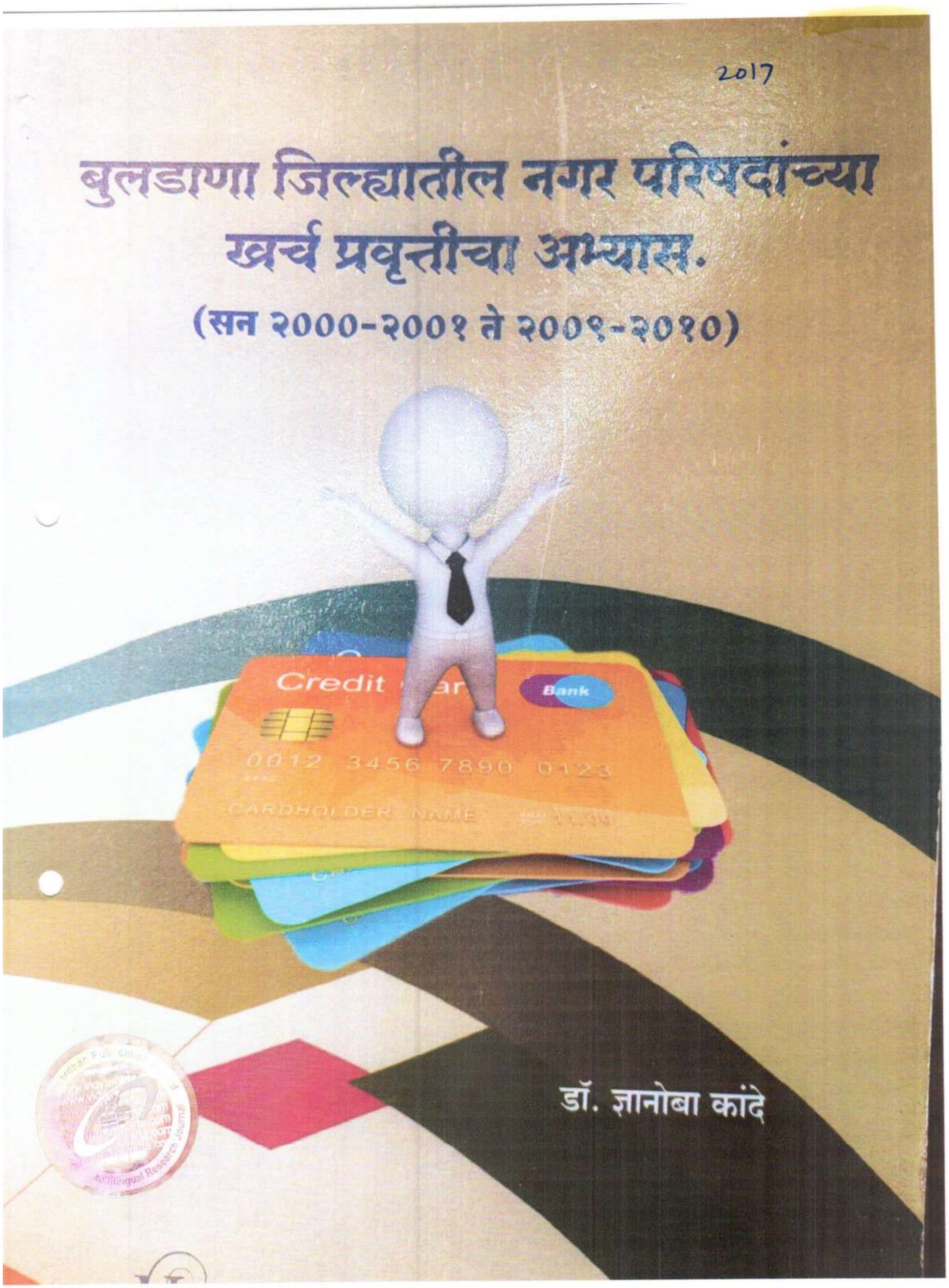
2017
बुलडाणा जिल्ह्यातील नगर परिषदांच्या
खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यास.
(सन २०००-२००१ ते २००९-२०१०)
Credit
Bank
0012 3456 7890 0123
CARDHOLDER NAME
डॉ. ज्ञानोबा कांदे

बुलडाणा जिल्ह्यातील नगर परिषदांच्या खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यास

(सन २०००-२००१ ते २००९-२०१०)

◆ लेखक ◆

प्रा. डॉ. ज्ञानोबा जोतीराम कांदे

एम.ए. (अर्थ.), बी.एड्., सेट, पीएच.डी.

सहाय्यक प्राध्यापक,

जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126

Mobi. 09850203295, 07588057695

बुलडाणा जिल्ह्यातील नगर परिषदांच्या खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यास

© प्रा. डॉ. ज्ञानोबा जोतीराम कांदे

❖ Publisher :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126.

❖ Page design & Cover :

Shaikh Jahurodden

❖ Edition: April 2017

ISBN 978-93-85882-73-9

❖ Price : 200/ -

www.विद्यावार्ता.कॉम

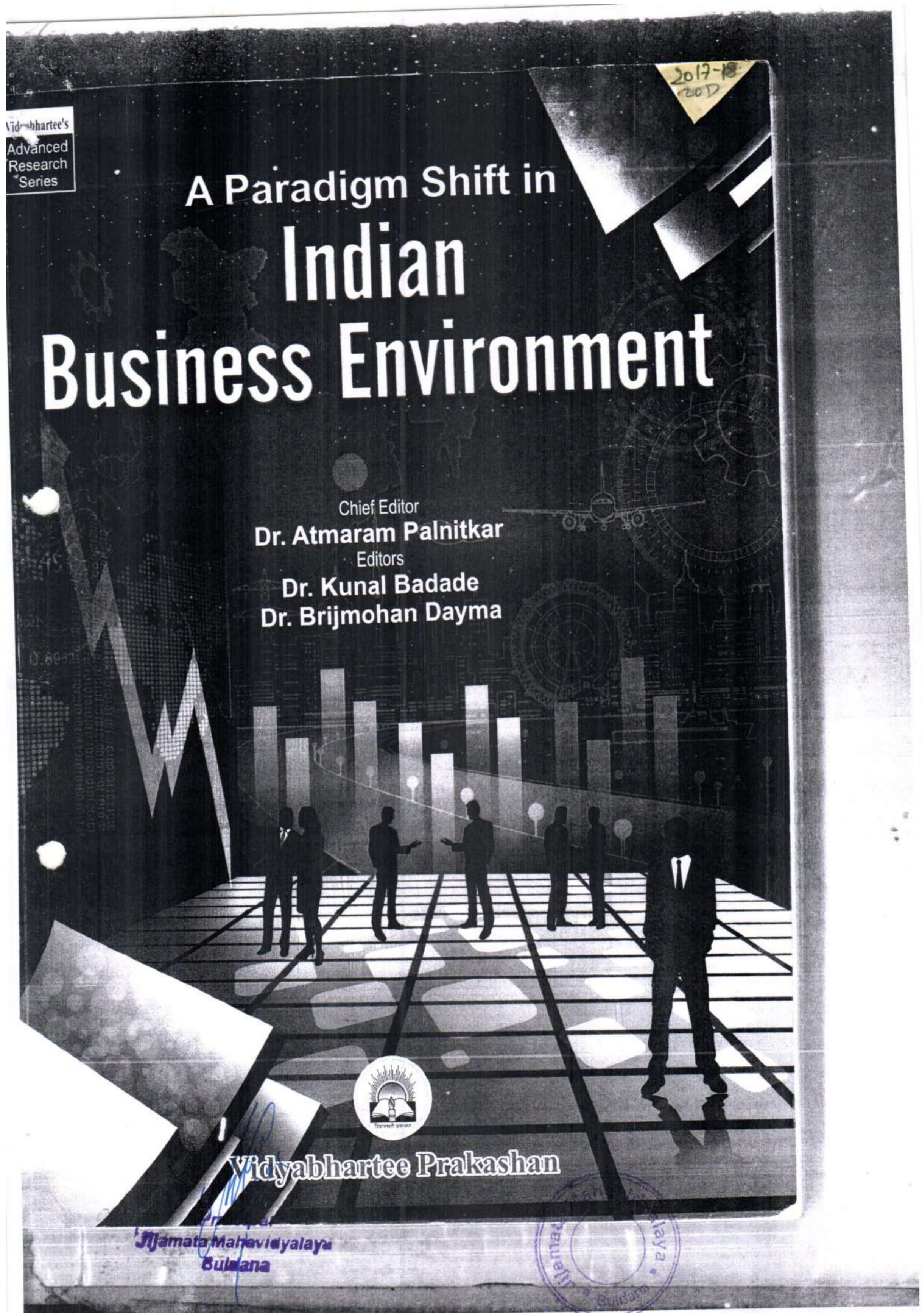
2017-18
Vidyabhartee's
Advanced
Research
Series
A Paradigm Shift in
Indian
Business Environment
Chief Editor
Dr. Atmaram Palnitkar
Editors
Dr. Kunal Badade
Dr. Brijmohan Dayma
Vidyabharatee Prakashan
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

46 Impact of E-Commerce in Today's Business World

Prof. Suresh N.Gawai
Associate Professor in Commerce,
Jijamata Mahavidyalaya, Buldana, E-mail id- sureshgawai@rediffmail.com

Introduction:

Virtual companies and the internet are changing traditionally accepted economic practices and making competition even fiercer than it has ever been in the past. As the internet opens up larger markets to take advantage of, more and more flexible competitors are entering your MARKET, all offering better priced value propositions in order to steal MARKET share.

e-Business: changing the landscape of your industry, the threat is real and it is here to stay!

Being an industry leader today is in no way a security blanket to confirm tomorrow's success. In order to maintain competitive advantage and emerge as an industry leader tomorrow, established old school companies must be ready to take on the challenge of some difficult and painful changes.

Not only in leveraging IT to its limit but also to change the way employees and administration think and work to a whole new level.

A new threat to traditional enterprise has arrived and established vertically integrated companies are caught off guard on how to defend successfully and win the war to retain exiting market share while expanding to new markets. Why has the world of e-Commerce caused such a problem to established enterprise? The reason being that most brick and mortar companies are still strategizing to win according to old rules that do not apply in today's e-Market. Today's truly successful companies must embrace Information Technology and leverage it in order to achieve great results. Traditional Economic truths are no longer applicable in the virtual world of the Internet and in e-Business, as accepted principles in Physics are not applicable with the inversed world of a black hole.

Following are some major changes to basic traditional economic thinking and business strategy that should be looked at carefully in order to adapt successfully into the future and experience growth.

Vertical Integration is the Way, or May be Not…

Vertical Integration was tried tested and true in the past. The idea being that if you want something done right, do it yourself. Companies as they grew larger decided to include more and more processes to be completed in house. The entire process from R&D all the way down the chain to the retail level was handled in house in order to ensure that it be done exactly according to the requirements set forth at the offset. However this mentality is costing companies large unnecessary overheads making them inefficient and inflexible. In today's marketplace there is an immergence of many smaller highly SPECIALIZED firms who can execute these processes much more efficiently.

Stick to your core activities. If you are not the absolute best in the industry for performing a function that can be bought from another provider, DO NOT DO IT YOURSELF.

Today's economy is a truly global one. Outsourcing to another company specializing in a given function can help reduce unnecessary overheads, capital costs and INVESTMENTS, allowing a lot more room to maneuver and focus on providing customers with a value product ensuring success.

Traditional companies proud of the costly infrastructure and processes implemented through years of painful implementation and careful thinking are finding themselves being out-matched by smaller,

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

leaner companies, even startups, based on the e-Commerce model. e-Commerce allows new startups to grab a hold of MARKET share previously held by traditional companies very quickly as, in most cases, they do not carry inventory and do not have to deal with large overheads. Most e-Commerce enterprises will sell items that are shipped directly to customers from distributors. This allows more fund allocation to finding out what the market is asking for and to ensuring superior customer service.

Amazon.com is a good example of how a virtual company challenged traditional enterprise and grabbed a fair market segment, forcing tradition book stores to also offer their products online often at a reduced price to what they would be sold at in store.

This is easier said than done as major INVESTMENTS have been made in the past into the production and supply chain in order to add value to the process. Therefore the disintegration of an enterprise is an extremely scary thought; however, the alternative is even bleaker.

Careful thinking and forging of the right partnerships is a must in order to ensure success.

A classic economic theory is that of Decreasing Returns to Scale, which states that no enterprise can continue to grow forever profitably. However, this principle does not apply directly to e-Business, which has been shown to be able to sustain incredible growth extremely fast while increasing returns the whole way. The reason being that e-Commerce is based heavily on information and communication and travels light.

As most e-Businesses have minimal infrastructure and inventory, it is possible to minimize the effect of this classically accepted economic theory. The bulk of INVESTMENT can be allocated to R&D, IT Infrastructure (made upfront) and client relations/support. After which the cost per unit decreases dramatically compared to traditional models.

Increased returns to scale are also clearly evident for companies in the information based product industries; where distribution and SALE through e-Commerce can bring the cost per unit to almost zero. A good example of such enterprise would be software vendors who allow customers to research and purchase products and added licenses directly online. This allows a higher level of customer involvement, support and satisfaction. Most vendors allow clients to download a trial version of the latest release directly online after filling out a simple questionnaire that can be later used for R&D and marketing efforts. These trial versions are either limited time trials or with limited functionality, the former being more popular. The concept of try it before you buy it can truly be applied in this case.

Other PRODUCTS can also experience what is known as network effects causing the value of each unit to go up as number of individuals using each unit increases. A good example is how the common use of flash as a medium to display videos online has caused most users to have the flash plug-in installed on their computer. There are other platforms for displaying videos online provided by competitors to Adobe; however, as the popularity of Flash grows it is becoming more and more of an industry standard and therefore benefiting from the network effect.

Another major factor resulting in Increased Returns to Scale is an industry locking in to a specific vendor's products. In any given industry, established standards are imperative for collaboration, therefore MARKETS will converge towards the technology that is most likely to win out; this effect allowing popular vendors to grab a strong hold of a given MARKET. In most markets there will be two or three top vendors who are enjoying such loyalty from clients. Microsoft products, for instance, have such a market share on commonly used software applications and EBAY is a good example of an online auction house.

Another example was in the case of Beta vs. VHS - VHS dominating the MARKET and never allowing BETA to gain popularity in the marketplace.

The flexibility and scalability of e-Commerce allows companies to grow rapidly and adapt quickly to satisfy the MARKET demands without suffering from Decreasing Returns to Scale.

Once vertical integration is re-assessed and quality partnerships are forged, a successful online initiative can result in much greater Increased Returns to Scale than could be expected through traditional methods. It is important to understand that the online venture for an established enterprise should

Mahavidyalaya • Buldana •

always be part of a complete business model and not always intended to replace existing methods of distribution and sales but rather to act as an additional venue to gain exposure and increase returns. Some vendors chose to abandon traditional storefront for a complete virtual storefront. DELL Computers are a good example of such a company that has experienced incredible growth while showing Increased Returns to Scale while focusing their efforts on customer service, customer specific solutions and made to measure PRODUCTS. However this is definitely not a solution for every company.

This is not to say that Decreasing Return to Scale is no longer applicable as it is still the case when DEALING with tangible physical assets. However this economical principle has less effect when it comes to intangible intellectual property and is only applicable to intangible value components of a business. In traditional business models it is almost impossible to think of such intangibles and customer service without the consideration of physical assets, capital as well as recurring costs. In e-Commerce it is possible to easily separate these components from the physical and therefore allow easy scalability and flexibility with minimal added cost. A good example is the outsourcing of customer service to offshore providers, driving the cost down dramatically while allowing easy scalability without added cost in infrastructure, HR and training.

The result being that in any given industry the choices are made early on by customers. First on the scene will always gain a stronghold on the market, giving it enough momentum to carry on successfully into the future. This trend can only be upset by either the vendor making serious strategic mistakes or a competitor OFFERING a revolutionary new solution with added value at a lower cost making the transition between vendors worthwhile.

Return on Intangibles:

The centrality of physical assets is becoming less important in today's commercial reality. In the past, the intangible assets helped businesses be competitive in their industry but strong emphasis was also put on their physical assets such as plants and equipment along with good management(HR), customer relations & support and IT infrastructure to achieve competitive advantage. However these intangibles have had little or no value when separated from a business's physical core. Intellectual property added value and was considered as part of the cost of doing business but not a source of revenue to the business in itself. Developers were not be able to effectively collaborate with manufacturers to produce the goods causing returns to be small and the manufacturers would eat into the developer's profits during the negotiations; the cost of collaborating between developers and manufacturers was too high.

The internet has allowed companies to give more emphasis to the intangibles and bring them to the front line and turn their value into revenue. Making communications and collaboration between companies easy and inexpensive, e-Commerce allows intangible assets to be leveraged across a much larger buyer base. As e-Commerce offers a model with no more time and space constrains, companies no longer have to co-locate with the tangible means of production.

A good example is eBay. With almost no physical assets, eBay was valued at $1.88 billion dollars at the IPO, surpassing Sotheby's value of $1.02 billion dollars. Physical assets are not important to businesses within the eEconomy as was in the Industrial age. But instead it is a company's intellectual property and customer relationships that drive e-Commerce businesses and result in positive cash flow and returns.

Once again a sour note to more established enterprises with large physical assets and overhead. Such businesses also have great intellectual property, loyal customer base and market insight gained through years of experience. However the profit margins that can be leveraged through these intangibles are all minimized by the inefficiency and high cost of their physical assets.

The Assumption of "Perfect" information:

One of the basic traditional assumptions in Economics is the assumption that actors in an economy have access to 'perfect' information. Meaning that vendors know what buyers want and the buyers know exactly what all the vendors are OFFERING. This assumption has never been truer than in

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

the internet era.

Information has never been perfect and accurate, as it is difficult and expensive to acquire quality information with some players having more than others. Not all vendors are equal and have access to the same quality of information. For instance, consumer goods manufacturers have spent large amounts of money in an attempt to gain insight into the likes, dislikes, needs and behaviors of their respective markets. In the past it was considered a breakthrough when MARKETING personnel were able to understand and dissect a large vague client base into smaller less vague customer bases.

Customers also had very little insight about the quality, price, availability and alternative sources before making a choice in purchasing a product or soliciting a service. A customer's primary source of information was advertising, provided directly by the manufacturers designed to entice a potential client to buy, and through word of mouth reference from a known party, both sources being not objective and/or accurate.

The introduction on the internet allows sellers to be able to get insight on their customer's habits and hopes, not only at a segment level, but an individual level, translating into quality targeted products and services being offered to clients. The web is having an enormous impact on how customer-driven businesses conduct R&D, service and MARKET their products to existing and potential clients. Having such information allows vendors to be able to offer clients exactly what they want, developing a loyal client base that is fully satisfied. A good example is Dell Computer Corporation. Before, clients would step into a retail storefront and purchase a pre-configured PC that had been designed to appeal to a given broad MARKET segment. In today's world of design your own PC, Dell offers clients the opportunity to purchase exactly the PC they are looking for, having 100% customer satisfaction.

The other main aspect that the internet has revolutionized is the availability of an extensive array of resources about any given PRODUCT to the client. Comprehensive information regarding a vendor, their product lines and even reviews made by countless individuals and its price relative to almost all of its competitors are available online, usually free of charge. As a result, sellers have lost the power they have gained from the inequality of information, to the extent where price is no longer the main prerogative, but rather client satisfaction. Customers are always being bombarded with better propositions from competitors and vendors must always stay a step ahead to maintain their client base.

As a result the customers are always searching and finding great bargains. Priceline.com for instance, invites their clients to 'make on offer' to airlines and HOTELS FOR their air travel and accommodations at a desired destination, which airlines and hotels with otherwise empty seats or rooms can decide to take or leave.

Today's buyers and sellers are both living in an Information Age. We see companies offering clients more and more transparency in terms of their OFFERS vs. that of their competitors, with some even going as far as to provide this information within their own website. For instance, Progressive.com has made it the center of their marketing strategy to show their clients the offers they would get from competitors, something unheard of in the past.

The term 'Perfect' is still not applicable, but we are the closest today than we have ever been in the past. MARKETERS and strategists now must learn to make sense of the vast volume of information they are faced with on a daily basis and learn to read trends and filter garbage quickly enough to act faster than ever before.

The last revolutionary effect of e-Commerce on strategy stems directly from the fact of its very virtuality. In the past businesses wanting to enter the marketplace had to depend upon the design, means of production, marketing, planning and SALES being coordinated by a central vertical enterprise converging finally at a physical location; the storefront. This meant a daunting and expensive task for new sellers wishing to enter the market. If they did not have the right elements all in place and a proper vision of the future and were unable to bring all the necessary elements together, it meant that they would not be able to participate in the game and succeed. All these individual elements had to be performed under one roof, creating the vertical model thanks to the limiting nature of traditional business in terms of the high costs

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

of collaboration and poor communications between partners.

These classical restrictions do not apply in the e-Commerce business model as coordination can be achieved easily, virtually, at a very low cost. Entire supply chains can be created quickly through linking desktops together. The physical locations of the seller, the warehouse and the payment processor and whether it is three independent companies is a fact that is immaterial to the buyer of e-Commerce storefronts. All the buyer expects is that the quality, price and service are met according to their wants. This all looks like a great opportunity for any business person looking to carve out a small piece of the market. Unless you are an established enterprise, in which case the online e-Commerce sellers are a real dangerous threat. What is to prevent any random person from registering a URL and entering your market and stealing your share? Not much, and it is being done everyday, putting established businesses on their knees. On the other hand, with the industry experience and expertise that established firms have, along with their existing customer base, what is stopping these businesses from doing the same? The answer is fear of change and the costs involved in adapting. But unfortunately there is not much choice in the matter. If you want to survive you must adapt and evolve. Forward thinking CEO's will always maintain their competitive advantage and survive in an even fiercer marketplace.

Senior executives are notorious for not being proactive. Always being reactive and not willing to embrace the changes in the marketplace, especially in terms of the real threat posed by the online sellers. Always thinking in brick and mortar terms and being unable to process the virtual world of e-Commerce. Meeting the new challengers in the marketplace and emerging victorious can only be achieved by beating the new comers at their own game. It's time to start thinking outside the box and restructuring your business to adapt to the new market.

A prime example of an established enterprise having difficulty competing with the newly emerging e-Businesses is that of Blockbuster vs. Netflix. Blockbuster is an enterprise that has enjoyed many years of success within the MARKET, as one of the largest video rental and SALES franchises in the world. Netflix, being a new e-Commerce enterprise offering a value proposition to the customers of Blockbuster, has managed to steal a segment of their market. As the threat was perceived to be real and dangerous, Blockbuster has implemented a value added feature to their regular in store rentals by allowing customers to rent films online (which they receive in the mail) and exchange them at a physical storefront if they wish, giving them the added option of exchanging the viewed DVD for a new one at a local Blockbuster franchise. Whereas the clients of Netflix have no such option but to mail the DVDs back and eagerly wait for their newly selected films to arrive in the post.

The first step in such a frightening evolution is to re-evaluate your business model, putting less emphasis on the physical infrastructure. Keep in mind the golden rule : 'Stick to your core activities. If you are not the absolute best in the industry for performing a function that can be bought from another provider, DO NOT DO IT YOURSELF"

References:

1 V. Zwass, 'Structure and macro-level impacts of electronic commerce: from technological infrastructure to electronic marketplaces', http://www.mhhe. com/business/mis/zwass/ecpaper.html (accessed May 2001).

2 T. Seideman, 'What Sam Walton learned from the Berlin airlift', Audacity: The Magazine of Business Experience, Spring 1996, 52-61.

3 E. Turban, J. Lee, D. King and H.M. Chung, Electronic Commerce: A Managerial Perspective. Prentice Hall, 1999.

4 www.whatis.com/e-Commerce (accessed September 2000).

5 P. Timmers, Electronic Commerce - Strategies and Models for Business-to-Business Trading. John Wiley & Sons, 2000.

6 http://www.straight-on.com/e-Commerce_definition.htm (accessed September 2000).

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Personality development is a crucial in gradient for success that you must obtain to be successful in our life. Most active period of personality development appears to be between the ages of 20 – 40. Personality grove increasingly consistent plateaus sometime around age 50 but never reaches a period of total stability. Personality development is the relatively enduring pattern of thoughts, fallings, and behaviors that distinguish individuals from one another, it's nothing but the act of moving from an inset and disinterested state of existence to a zealous, motivated and joyous living one.

Everyone is born unique. We are all unique in our own ways and only need to ignite that dormant passion and give a boost to our persona. Personality development quintessentially mean enhancing and grooming ones outer and inner self to bring about a positive change to your life. It's a tool through which you bring out your capabilities and your strengths making yourself aware of your inner self and become more confident to face the outside world.

Basically friends, teachers, and the environment of the school have their own positive or negative impact. In few years back was not given much importance to the personality but from few last years has become very important from the carrier and other point of view. For good personality we need a some specific factors just like politeness, good listening skill, vocabulary communication, positive attitude, happiness, neatness etc. These all things combine together to make up a valuable personality.

Year 2017

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vaidyawarta.com

IMPACT FACTOR 4.002

ISSN 2394-5303

ISSN 2394-5303

प्रिंटिंग एरिया Special Issue

2017

Personality development : Problems & Remedies

: Editor :
Dinesh Jaronde,

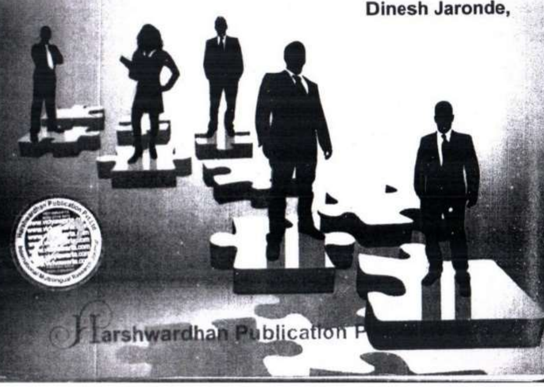

Harshwardhan Publication P

objectives and also helps us in our day to day life. Every person interact with a person having attractive personality A great overall personality is very important in the life of an individuals. Without influencing others you can't get success in today's competitive world. Competitive is increasing day by day and there no less of talent individual possession high all device results and willing to work hard to achieve their goals.

For the completion of this special issue, we have collected articles and research papers on "Personality development : Problems & Remedies" from students, teachers, professors, thinkers, and scholars and compiled selected ones in this special issue which, we hope, will prove useful and enlightening documents for all readers. The Editorial Board acknowledges the help, suggestions, and guidance received. Our special thanks go to article/paper writers and our publisher. All our well-wishers are worthy of gratefulness.

Prof. Dinesh Jaronde

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

INDEX

Sr. No.	Title	Page No.
01.	The Stress Relaxation Response **Anil S.Purohit**	07
02.	Disabled child and Adjustment of Personality **Anupam Kumari**	16
03.	A study of attitude of secondary school teachers and students towards inclusive education for the disabled at secondary stage in Aurangabad City **Dr. Daimi Syed Firdos**	24
04.	STRESS MANAGEMENT TECHNIQUES **Dr. Kaneez Fatima**	33
05.	Mobile phone use and effect on Personality - A Review **Dr. Shaikh Tahemina Naaz**	41
06.	Family and personality Development **Dr. PRASHANT K. PATHAK,** **DR. REKHA M. BADODEKAR**	50
07.	Information Technology and Personality Development : the 360 degree study **Sachin Narayan Joshi, Aditya D. Adgokar**	60
08.	Mass Media and personality development of Indian teenagers and Youth A case study of respondents from Marathwada region of Maharashtra **Dr. Shahed G. Shaikh**	66
09.	Stress Management **Prof.Suresh N.Gawai**	78
10.	सर्जनशीलता वाढविण्याचे उपाय **कु. अनिता बापूराव सुर्यवशी**	89
11.	मुलांची सृजनशिलता, व्यक्तिमत्व विकास आणि सृजनशिलता वाढविण्याचे उपाय योजना वयोगट – ११ ते १६ **डॉ. संध्या एस. देवळे, डॉ. रंभा सोनाये, प्रा. मृणालिनी वि. गुडधे**	95
12.	उपनिषदकाळातील शिक्षणप्रकियेत शिष्यांच्या विकासात गुरूंची भूमिका **डॉ. जयश्री अनिरुध्द सकळकळे**	107
13.	प्रसार माध्यमे व व्यक्तीमत्व **मालती सावरकर**	115
14.	व्यक्तिमत्व विकास आणि पालकांची जबाबदारी **प्रा. मनोहर आ. गुडधे**	125
15.	माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण व शहरी भागातील शिक्षकांच्या समायोजन क्षमतेचा तुलनात्मक अभ्यास **प्रा. नुतन रमेशराव पाटील**	132

09

Stress Management

Prof.Suresh N.Gawai,
M.Com.M.Phil., Associate Professor in Commerce,
Jijamata Mhavidyalaya, Buldana

Introduction

Stress is a fact of everyday life. When people reach out for help, they are often dealing with circumstances, situations, and stressors in their lives that leave them feeling emotionally and physically overwhelmed. Many people feel that they have very little resources or skills to deal with the high levels of stress they are experiencing. The information in this manual has been compiled to provide information and education about stress, the effects of stress, and the most popular stress management and relaxation techniques that are being used today. This information could be helpful for people who want to learn how to react to stress in a more constructive, proactive way. The basic premise of this manual is that the benefits of stress reduction and relaxation techniques can be best noticed after they have been practiced regularly over a period of time.

Stress: What is it?

Although we all talk about stress, it often isn't clear what stress is really about. Many people consider stress to be something that happens to them, an event such as an injury or a job loss. Others think that stress is what happens to our body, mind, and behavior in response to an event (E.g. heart pounding, anxiety, or nail biting). While stress does involve events and our response to then, these are not the most important factors. Our thoughts about the situations in which

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

we find ourselves are the critical factor. When something happens to us, we automatically evaluate the situation mentally. We decide if it is threatening to us, how we need to deal with the situation, and what skills we can use. If we decide that the demands of the situation outweigh the skills we have, then we label the situation as "stressful" and react with the classic "stress response." If we decide that our coping skills outweigh the demands of the situation, then we don't see it as "stressful."Stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrated, angry, or anxious. Everyone sees situations differently and has different coping skills. For this reason, no two people will respond exactly the same way to a given situation. Additionally, not all situations that are labeled "stressful" are negative. The birth of a child, being promoted at work or moving to a new home may not be perceived as threatening. However, we may feel that situations are "stressful" because we don't feel fully prepared to deal with them. Stress is a normal part of life. In small quantities, stress is good; it can motivate you and help you become more productive. However, too much stress, or a strong response to stress can be harmful. How we perceive a stress provoking event and how we react to it determines its impact on our health. We may be motivated and invigorated by the events in our lives, or we may see some as "stressful" and respond in a manner that may have a negative effect on our physical, mental, and social well-being. If we always respond in a negative way, our health and happiness may suffer. By under- standing ourselves and our reaction to stress-provoking situations, we can learn to handle stress more effectively. In the most accurate meaning, stress management is not about learning how to avoid or escape the pressures and turbulence of modern living; it is about learning to appreciate how the body reacts to these pressures, and about learning how to develop skills which enhance the body's adjustment. To learn stress management

is to learn about the mind-body connection and to the degree to which we can control our health in a positive sense.

Sources of Stress

We can experience stress from four basic sources:

The Environment – the environment can bombard you with intense and competing demands to adjust. Examples of environmental stressors include weather, noise, crowding, pollution, traffic, unsafe and substandard housing, and crime.

Social Stressors – we can experience multiple stressors arising from the demands of the different social roles we occupy, such as parent, spouse, caregiver, and employee. Some examples of social stressors include deadlines, financial problems, job interviews, presentations, disagreements, demands for your time and attention, loss of a loved one, divorce, and co-parenting.

Physiological – Situations and circumstances affecting our body can be experienced as Physiological stressors. Examples of physiological stressors include rapid growth of adolescence, menopause, illness, aging, giving birth, accidents, lack of exercise, poor nutrition, and sleep disturbances.

Thoughts – Your brain interprets and perceives situations as stressful, difficult, painful, or pleasant. Some situations in life are stress provoking, but it is our thoughts that determine whether they are a problem for us.

Types of Stressors

Situations that are considered stress provoking are known as stressors. Stress is not always a bad thing. Stress is simply the body's response to changes that create taxing demands. Many professionals suggest that there is a difference between what we perceive as positive stress, and distress, which refers to negative stress. In daily life, we often use the term "stress" to describe negative situations. This leads many people to believe that all stress is bad for you, which is not true. Positive stress has the following characteristics:

- Motivates, focuses energy
- is short-term
- Is perceived as within our coping abilities
- Feels exciting
- Improves performance

In contrast, negative stress has the following characteristics:

- Causes anxiety or concern
- Can be short or long-term
- Is perceived as outside of our coping abilities
- Feels unpleasant
- Decreases performance
- Can lead to mental and physical problems

It is somewhat hard to categorize stressors into objective lists of those that cause positive stress and those that cause negative stress, because different people will have different perceptions and reactions to particular situations. However, by generalizing, we can com- pile a list of stressors that are typically experienced as negative or positive to most people, most of the time.

Examples of negative personal stressors can include:

- The death of a partner
- Filing for divorce
- Losing contact with loved ones
- The death of a family member
- Hospitalization (oneself or a family member)
- Injury or illness (oneself or a family member)
- Being abused or neglected
- Separation from a spouse or committed relationship partner
- Conflict in interpersonal relationships
- Bankruptcy/money problems
- Unemployment
- Sleep problems
- Children's problems at school

- Legal problems
- Inadequate or substandard housing
- Excessive job demands
- Job insecurity
- Conflicts with team mates and supervisors
- Lack of training necessary to do a job
- Making presentations in front of colleagues or clients
- Unproductive and time-consuming meetings
- Commuting and travel schedules

Examples of positive personal stressors might include:

- Receiving a promotion at work
- Starting a new job
- Marriage or commitment ceremony
- Buying a home
- Having a child
- Moving
- Taking or planning a vacation
- Holiday seasons
- Retiring
- Taking educational classes or learning a new hobby

Internal Sources of Stress and Anxiety

Stressors are not always limited to situations where some external situation is creating a problem. Internal events such as feelings, thoughts, and habitual behaviors can also cause negative stress.

Common internal sources of distress include:

- Fears (e.g., fears of flying, heights, public speaking, chatting with strangers at a party)
- Repetitive thought patterns
- Worrying about future events (e.g., waiting for medical test results or job restructuring)
- Unrealistic or perfectionist expectations Habitual behavior patterns that can lead to stress include:
- Over scheduling
- Failing to be assertive

- Failing to set and maintain healthy boundaries
- Procrastination and/or failing to plan ahead

Cognitive Aspects of Stress and Anxiety

Anxiety is a feeling that we commonly experience when faced with stressful life events. Anxiety can be one of the most distressing emotions that people feel. It is sometimes called "fear or nervousness". Common reactions to anxiety include:

Physical Symptoms:

- Sweaty palms
- Muscle tension
- Racing heart
- Flushed cheeks
- Light headedness

Behaviors:

- Avoiding situations where experiencing anxiety might occur
- Leaving situations when feelings of anxiety begins to occur
- Trying to do things perfectly or trying to control events to prevent danger

Moods:

- Nervous
- Irritable
- Anxious
- Panicky

Thoughts:

- Overestimation of danger
- Underestimation of your ability to cope
- Underestimation of help available
- Worries and catastrophic thoughts

Stressors can contribute to our feelings of anxiety. Examples of stressors that contribute to feelings of anxiety might include trauma (being abused, being in an accident, war); illness or death, things we are taught ("snakes will bite you");

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

things we observe (an article in the newspaper about a plane crash); and experiences that seem too much to handle (giving a speech, job promotion or termination, having a baby).The thoughts that accompany anxiety involve the perception that we are in danger or that we are threatened or vulnerable in some way. A threat of danger can be physical, mental, or social. A physical threat occurs when you believe that you will be physically hurt (e.g., a snake bite, a heart attack, being hit). A social threat occurs when you believe you will be rejected, humiliated, embarrassed, or put down. A mental threat occurs when something makes you worry that you are going crazy or losing your mind. The perception of the threats varies from person to person. Some people, because of their life experiences, may feel threatened very easily and will often feel anxious. Other people may feel a greater sense of safety or security. Certain life experiences such as growing up in a chaotic home with volatile surroundings may lead a person to conclude that the world and other people are dangerous. The perception of danger and sense of vulnerability may have helped a person survive as a child. Being able to recognize danger and its early warning signs are critical to one's emotional and physical survival. Some may have developed a very fine ability to spot and respond to dangerous situations. As an adult, it may become important to evaluate whether or not its possible that one is over-responding to danger and threat. Perhaps the people in their adult life are not as threatening as the people in their childhood. One might consider whether or not their resources and abilities to cope as an adult open new and creative ways of responding to threat and anxiety.

Signs and Symptoms of Stress Overload

It is important to learn how to recognize when your stress levels are "out of control" or having an adverse effect. The signs and symptoms of stress overload can be almost anything.

Stress affects the mind, body, and behavior in many ways, and everyone experiences stress differently.

Three common ways that people respond when they are overwhelmed by stress are:

1. An angry or agitated stress response. You may feel heated, keyed-up, overly emotional, and unable to sit still.
2. A withdrawn or depressed stress response. You shut down, space out, and show very little energy or emotion.
3. Both a tense and frozen stress response. You "freeze" under pressure and feel like you can't do anything. You look paralyzed, but under the surface you may feel extremely agitated.

The following lists some of the common warning signs and symptoms of stress. The more signs and symptoms you notice in yourself, the closer you might be to feeling stress overload.

Cognitive Symptoms:

- Memory problems
- Inability or difficulty concentrating
- Poor judgment
- Seeing only the negative
- Anxious, racing, or ruminating thoughts
- Constant worrying

Emotional Symptoms:

- Moodiness
- Irritability or short-tempered
- Agitation, inability to relax
- Feeling overwhelmed
- Sense of loneliness or isolation
- Depression or general unhappiness

Physical Symptoms:

- Aches and pains, muscle tension
- Diarrhea or constipation
- Nausea, dizziness, or butterflies in the stomach

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

- Chest pain or rapid heartbeat
- Loss of sex drive
- Frequent colds
- Shallow breathing and sweating

Behavioral Symptoms:

- Eating more or less
- Sleeping too much or too little
- Isolating yourself from others
- Procrastinating or neglecting responsibilities
- Using alcohol, cigarettes, or drugs to relax
- Nervous habits (nail biting, pacing)

Keep in mind that the signs and symptoms of stress also can be caused by other psycho-logical and medical problems. If you're experiencing any of the warning signs of stress, it's important to see a doctor for an evaluation. Your doctor can help you determine whether or not your symptoms are stress related.

50 Common Signs and Symptoms of Stress:-

1. Frequent headaches, jaw clenching or pain
2. Gritting, grinding teeth
3. Stuttering or stammering
4. Tremors, trembling of lips, hands
5. Neck ache, back pain, muscle spasms
6. Light headedness, faintness, dizziness
7. Ringing in the ears
8. Frequent blushing, sweating
9. Dry mouth, problems swallowing
10. Cold or sweaty hands, feet
11. Frequent colds, infections
12. Rashes, itching, hives, "goose bumps"
13. Unexplained or frequent allergy attacks
14. Heartburn, stomach pain, nausea
15. Excess belching, flatulence
16. Constipation, diarrhea

17. Difficulty breathing, sighing
18. Sudden attacks of panic
19. Chest pain, palpitations
20. Frequent urination
21. Low sexual drive or performance
22. Excess anxiety, worry, guilt, nervousness
23. Increased anger, frustration, hostility
24. Depression, frequent or intense mood swings
25. Increased or decreased appetite
26. Insomnia, nightmares, disturbing dreams
27. Difficulty concentrating, racing thoughts
28. Trouble learning new information
29. Forgetfulness, disorganization, confusion
30. Difficulty in making decisions
31. Feeling overwhelmed
32. Frequent crying spells or suicidal thoughts
33. Feelings of loneliness or worthlessness
34. Little interest in appearance, punctuality
35. Nervous habits, feet tapping, fidgeting
36. Increased frustration, irritability
37. Overreaction to petty annoyances
38. Increased number of minor accidents
39. Obsessive/compulsive behaviors
40. Reduced work productivity
41. Lies or excuses to cover up poor work
42. Rapid or mumbled speech
43. Excessive defensiveness or suspiciousness
44. Problems with communication
45. Social withdrawal or isolation
46. Constant tiredness, weakness, fatigue
47. Frequent use of over-the-counter drugs
48. Weight gain or loss without diet
49. Increased smoking, alcohol, or drug use
50. Excessive gambling or impulse buying

As demonstrated in the preceding list, stress can have wide ranging effects on emotion, mood, and behavior. Equally important but often less appreciated are effects on various systems, organs, and tissues all over the body, as illustrated in the following diagram.

References:

http://hydesmith.com/de-stress/files/StressMgt.pdf
http://www.cmha.ca
http://www.mentalhelp.net
http://helpguide.org
http://www.oprah.com
http://stress.about.com
http://www.psybersquare.com
http://www.k-state.edu/counseling/student/biofedbk/sample5.html http://www.stress-relief-exercises.com
http://www.hypknowsis.com
http://www.info.med.yale.edu

❖❖❖❖❖

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

10

सर्जनशीलता वाढविण्याचे उपाय

कु. अनिता बापूराव सुर्यवशी
ए.फिल.; संशोधक विदयार्थीनी,
पालि एण्ड बुध्दिझम विभाग
डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर मराठवाडा विदयापिठ, औरंगाबाद

- **प्रस्तावना**

सर्जनशीलता या शब्दातील 'सर्जन' म्हणजे 'नवनिर्मिती' होय. यात नविन रचना, नवीन दृष्टीकोन, नविन अनुभवाला समोरे जाणे, साचेबंद चौकट मोडण्याची वृत्ती, या सर्व स्वरूपाचे गुण प्रत्येक व्यक्तीत कमी अधिक प्रमाणात आपण पाहत असतो. समाजात कार्य करणारी व्यक्तीत कार्य आणि व्यवसाय याच्यात एक वेगळी रचनात्मकता आपल्याला पाहण्यास मिळते. उदा. सूतार लाकडापासून वेगवेगळया वस्तू बनविता, चित्रकार आपल्या आवडत्या रंगाने एक नविन कलाकृति तयार करता, कवि कविता करतो, गीतकार गीत तयार करता, सांगणे एवढेच की प्रत्येक व्यक्तीत सर्जनशीलता आपल्याला दिसून येते, पण आपल्याला ती सर्जनता ओळखून त्याचा विकास केला पहिजे.

- **सर्जनशीलतेची व्याख्या व स्वरूप**

सर्जनशीलता काही व्याक्तीनाच प्राप्त होते किंवा सर्जलशीलतेची क्षमता निसर्गत: मोजक्याच व्यक्तीत असते असे नाही. तर ती सर्वांना प्राप्त होणारी संपादित असून तिचा आविष्कार फारच कमी व्यक्तीकडून होत असतो, असे एरिक फार्म म्हणतो तसेच सर्जनशीलतेचे स्वरूप सांगताना लिहितो.

"creativity does no refer to a quality which particularly gifted persone of artists could achieve, but to attude which every human being should and can achieve" – Enrich fromm.

BOARD OF EDITORS

Dr. G.B. Jadhav
(Principal, Shri Vyankatesh College, Deulgaon Raja)
Asst. Prof. N.H. Shegokar
(Head, Dept. of Commerce, Shri Vyankatesh College, Deulgaon Raja)
Asst. Prof. S.B. Jagtap
(Dept. of Commerce, Shri Vyankatesh College, Deulgaon Raja)
Asst. Prof. Dr. V.R. Bansile
(Dept. of Commerce, Shri Vyankatesh College, Deulgaon Raja)

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vaidyawarta@gmail.com
www.vaidyawarta.com

ISBN :978-93-85882-42-5

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

VANIJYAWARTA वाणिज्यवार्ता

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College
Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.

2017-

flexible orders, commerce, online, best practice, market research, b2b, business process, effortless, upselling, order tracking, email marketing, copyright, channel, success, variants, authorization, shopping, status, order tracking, buying, b2c

VANIJYAWARTA
वाणिज्यवार्ता

2017

PUBLISHED BY
Department of Commerce
Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College
Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.

•INDEX•

❖ English

1. Impact of GST on Indian Economy & its challenges.... 08-21
—— Dr. L. K. Karangale
2. Progress of Kisan Credit Card in India 22-27
—— Dr. Jitendra Ahirrao-Yogesh Athave
3. A financial study of Dr.Panjabrao Deshmukh.... 28-32
—— Dr. Dinesh W. Nichit-Shri. Sandesh M. Patil
4. AUTOMOBILE INDUSTRIES 33-40
—— DR. E. J. HELGE
5. The Role of Human Resources in Uplifting.... 41-51
—— Dr. U. Y. Memon
6. Impact of Climate Change on Agriculture in India.... 52-62
—— Dr. G. D. Kharat-Prof. Rajendra Borase
7. Role of Banking Services in Current Service Market 63-71
—— Dr. Shivaji B. Yadav
8. E-governance in India: Concept, Initiatives & Issues 72-80
—— Dr. Sunil A. Gorde
9. E-Commerce in India-A Game Changer for.... 81-90
—— Prof. Suresh N. Gawai
10. Bancassurance: A win-win Model 91-98
—— Dr. Prashant M. Pisolkar
11. Information Technology In India 99-107
—— Ku. .. M. Bhagat
12. A study of women Empowerment through SHG Bank.... 108-116
—— Dr. S. S. Muley
13. IMPORTANCE OF E-COMMERCE 117-122
—— Prof. Dr. Balkrishna S. Ingle
14. MAKE IN INDIA – A REVIEW 123-128
—— Prof. Ramesh P. Deshmane

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

❖ English

15. Indian Agricultural Marketing: An Overview 129-136
—— Dr. Ambadas B. Pande
16. Challenges before Indian Education System 137-144
—— Dr. J. M. Kale
17. A Study of Rural Women Empowerment in India 145-151
—— Dr. Mukund H. Khupse
18. TRAVEL AND TOURISM INDUSTRY IN INDIA:.... 152-161
—— Shri. Sandip Bhaskarrao Jagtap

❖ Marathi

19. ताण / तणावाचे व्यवस्थापन 162-168
—— प्रा. डॉ. एम बी. राठोड
20. वित्तीय बाजारपेठा आणि वित्तीय संस्थांची महत्वाची कार्ये 169-172
—— प्रा. डॉ. एम. जे. सोनटक्के
21. विदेशी व्यापारी धोरण २०१५—२०२० 173-177
—— प्रा. हरिदास मा. धुर्वे
22. भारतीय शेतीची उत्पादकता 178-184
—— अमोल स. राऊत
23. भारतीय कृषी क्षेत्रात ई—कॉमर्सचे योगदान 185-188
—— प्रा. संजय उल्हे
24. ग्रामीण विकासात जलव्यवस्थापनाचे महत्व 189-195
—— प्रा. डॉ. सौ. अलका अनिल मानकर
25. भारतीय शेती ः वर्तमान आणि भविष्य 196-200
—— विजय कुंडलिक वाकोडे

A clear objective – to re-engineer processes and enhance judicial productivity both qualitatively and quantitatively to make the justice delivery system affordable, accessible, cost effective, transparent and accountable.

References:-

- www.google.co.in
- http://www.insightsonindia.com/2014/11/23/e-governance-india-concept-initiatives-issues/

□□□

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

09

E-Commerce in India-A Game Changer for the Economy

****

Prof. Suresh N. Gawai
Associate Professor in Commerce
Jijamata Mahavidyalaya, Buldana

****

Introduction

E-Commerce has transformed the way business is done in India. With attractive and convenient shopping options at the core of the consumer facing business, the e-Commerce industry offers the power to create innovative, sustainable, consistent and seamless shopping experience across all channels. In the last 4years, while the e-Commerce B2C segment has grown significantly leading to creation of many Unicorns, the focus of the Investors going forward seems to have shifted to profitable growth to achieve a stabilization of the economic model. This seems to be resulting in collaborations and partnerships across the value chain with the aim to optimize the costs. Simultaneously, thee-Commerce B2B segment is showing signs of rapid digital adoption which is likely to feed the significant rise of MSMEs and entrepreneurs from the Indian hinterland. The growth of the e-Commerce industry has been triggered by increasing internet and Smartphone

Penetration in not only metro cities but also in tier two & three cities of India. Mobile devices are further expected to

drive sales via e-Commerce platforms over the next 5 years. While the e-Commerce space has rapidly evolved, several challenges have surfaced primarily in areas of taxation, logistics, payments, internet penetration and skilled man power. In taxation, for example, the lack of a uniform tax structure leads to several issues such as double-taxation or impediments in the free flow of goods across the country. However, the ensuing Goods and Services Tax (GST) is expected to help in overcoming these challenges through a uniform tax structure. Clearly defined rules for e-Commerce transactions in GST and a consultative approach while framing these rules will be favorable to both, the Government of India as well as the e-Commerce companies.

Logistics lies at the heart of e-Commerce and a large number of third-party logistics service providers have entered this space to provide customized last-mile deliveries. In line with the trend for increased e-Commerce uptake in tier two and tier three cities, e-Commerce and third party logistics service providers are partnering with players with existing infrastructure in tier two and tier three cities (e.g. India Post) to facilitate deliveries in these cities. However, the increasing logistics costs related to last-mile delivery, especially on account of return orders, requires innovative and analytical driven models that will enhance operational efficiencies in the logistics value chain. This will help e-Commerce companies in their drive towards profitability. From a payment perspective, Cash-on-Delivery (CoD) continues to dominate the payments for e-Commerce sales in India which in turn presents its own set of unique challenges. Digital payments (eg. mobile wallets) are slowly gaining traction. The growing usage of mobile internet and the implementation of the UPI are expected to give further impetus to the growth of digital payments.

In the last 18 months, the Government of India has announced several flagship programs namely, Digital India, Make

in India, Start-up India, Skill India and Innovation Fund. The timely and effective implementation of these programs will support the e-Commerce eco-system to overcome the challenges related to ineffective rural internet penetration and lack of skilled manpower. As the digital eco-system evolves in India, the e-Commerce companies on their part need to continually innovate embrace digitization and analytics to remain relevant. Further, to differentiate, the e-Commerce companies will have to in parallel, focus both, on business-as-usual and also on disruptive growth towards building legacy firms.

E-Commerce and the Indian economy The Indian economy has been consistently showing good signs of growth, with the average GDP growth rate at 7.5% in 2015-163. The retail sector is showing a promising trend of 11% CAGR, growing from an estimated size of USD 600 Billion now to USD 1 Trillion in 20204. Although, currently the total e-Commerce spend in India accounts for less than 2% of the total retail spending, e-Commerce has become a key driver to create new markets in erstwhile unreachable geographies. The Indian consumers are rapidly advancing towards adopting technology. While the overall tele-density is 81.8%, the mobile tele-density is also high at 79.8% as of November, 20155. Additionally, during the same time, India beat the United States of America to become the 2nd largest market after China6, for smart phones with 220 Million users – This was attributable to the availability of highly affordable smart phones and with easy-to-use features which helped first-time Smartphone users leapfrog from the desktop/laptop phase. Internet penetration is also significantly rising with the number of internet users at 354 Million as of September, 20157. In addition, there is a shift in mobile usage from voice to data. Mobile internet spend has risen from 54% to 64% from 2014 to 2015. This is due to an availability of high-speed 3G & 4G internet connectivity at affordable prices which has led to an increase in

transactions done via mobile2.

India's rank for ease of doing business went up by 12 in just one year due to an improved regulatory framework thus creating a conducive business-friendly environment8. These factors have positively impacted Private Equity and Venture Capital investments into the country touching USD 20 Billion in 20159. Majority of these investments have been in e-Commerce industry. The e-Commerce industry is expected to form the largest part of the Indian Internet market with a value of approximately USD 100 Billion by 20208. In addition to transforming and revolutionizing the retail sector in India, it is also facilitating MSMEs to jump the evolution loop by providing means of financing, technology and training. Advent of technology enabled innovations such as Digital Payments, Hyper-local Logistics, Analytics driven Customer Engagement and Digital Advertisements have enabled the e-Commerce industry to grow at a much faster rate. Within the e-Commerce industry, the Gross Merchandise Value (GMV) is an important metric for valuations especially during the early stages of growth. The majority of B2C e-Commerce companies, globally, despite being operational for 5-20 years, report low profitability. The situation in India is no different i.e. a growing GMV but at an overall loss as the e-Commerce companies establish themselves. The GMV for B2C segment in India was approximately USD 16 Billion in 2015.This trend however does not hold true for the B2Be-Commerce companies which are profitable with greater GMV values. The Indian B2B e-Commerce market potential was valued at USD 300 Billion in 2014,and is expected to reach USD 700 Billion by 202011.The higher profitability in the B2B segment is attributed to reasons such as lack of heavy discounts, greater emphasis on quality rather than on price, and higher volumes of purchases.

Existing and Emerging e-Commerce business models

Globally, e-Commerce has been operating via various

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

models such as B2B, B2C, C2C, Aggregators, and Hybrid.

In India, leading current e-Commerce companies under different business models are enumerated:

E-Commerce models	Leading companies*
B2C e-Commerce marketplace	Snapdeal.com, Amazon.com, Flipkart.com
B2C e-Commerce Inventory Led	BigBasket.com, FirstCry.com, Zovi.com
B2C e-Commerce Aggregator	Uber.com, olacabs.com
C2C e-Commerce	Cloudacar.com, quickr.com, olx.in
B2B e-Commerce	mjunction services limited (metaljunction, coaljunction, buyjunction,etc.), cloudBuy.com, tolexo.com, industrybuying.com, power2sme. com, Amazonbusiness.com Omni-channel Retailers Shopper Stop Ltd., Infiniti Retail Limited Croma, Raymond Limited

Table 1:

Indicative list of current leading e-Commerce models in India

*Verticals	Leading companies
Online Travel	Makemytrip.com, yatra.com, cleatrip.com, goibibo.com
Online Real Estate	Magicbricks.com, 99acres.com, commonfloor.com, Housing.com
Online Fashion	Jabong.com, Myntra.com, Zovi.com, yepme.com, limeroad.com
Online Furniture	Fabfurnish.com, Pepperfry.com, urbanladder.com
Online Education	Purple Squirrel Eduventures ,Plancess.com
Online Food and grocery	Zomato.com, Foodpanda.in, TinyOwl.com, igBasket.com, Grofers.com

Table 2: Indicative list of emerging Vertical Specific e-Commerce companies in India

*Source: Deloitte Research *Note: Domain names*

The growth of the B2B e-Commerce segment is relatively slower compared to the B2C e-Commerce segment in India. This is because the entry barriers in the B2B e-Commerce are more than those in the B2C e-Commerce industry. A B2B e-Commerce company has to have a strong business model, long term logistical arrangements with rail, road and ports and also adhere to stringent regulatory and taxation governance. With an aim to tap the huge potential in the B2B e-Commerce market in India,

apart from the existing B2B companies, leading B2C companies have also started to build their own platforms for small business owners and traders. This is expected to be supported by rising expectations among growing number of companies to conduct buying and selling online and a shift to conduct procurement transactions through internet rather than the erstwhile Electronic Data Interchange (EDI). Understanding this untapped potential of the B2B e-Commerce industry, the Government has allowed 100% FDI in B2B e-Commerce which has enabled global successful B2B e-Commerce companies such as Walmart and Alibaba to evince interest in the India B2B e-Commerce industry.

Online retailers going 'offline' and vice-versa

Several e-Commerce companies are opening physical offline stores. Such 'Experience Centres' offer online buyers the touch-and-feel experience, thus offering an integrated shopping experience especially for products with high-price points. Companies such as FirstCry, Pepperfry, Flipkart etc. have opened physical stores to complement the online sales and experience. Similar option of click-and-collect is extendedby Amazon in India by providing physical locations for customers to pick up the products at a time convenient to them. On theother hand, various offline retailers have started their online ventures or partnered with leading e-Commerce companies to attract customers at all touch points. For example, Future Group inked an exclusive deal with Amazon while Tata Group owned Croma, partnered with Snapdeal to sell private brands online.

e-Commerce aggregators digitizing traditional offline businesses

Besides the conventional services for utilities, fashion & lifestyle, electronics, etc. there is a new trend of emerging e-Commerce aggregators that are aiming to digitalize several offline services and creating a convenient ecosystem for consumers. In areas such as truck booking, healthcare, real-estate to name a few which have been traditionally offline, there has

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

been a rise of online aggregators.

Emerging verticals*	Leading Companies*
Online Health	Portea.com, Healthkart.com,
Online Laundry	Wassupondemand.com, DoorMint.in, LaundryWala.co.in
Online Entertainment	Netflix.com, ErosNow.com Hooq.com
Online Truck Booking	TruckSuvidha.com, TruckMandi.in, ThKarrier.com, Fortigo.com

Table 3:

Indicative list of emerging Online Aggregator Models in India

*Note: Domain names

Online aggregators besides providing comparison of price and features across service providers are also connecting buyers directly with sellers, thus reducing costs to consumers by obviating middle-men.

Key developments in 2014

Mobile to be the most influential aspect of e-Commerce

With mobile apps being developed by most e-Commerce websites, smart phones are increasingly replacing PCs for online shopping. In 2013, only 10% of the mobile users used smart phones, and only 5% of the e-Commerce transactions were made through a mobile device. This figure has more than doubled, and more than 13% of all e-Commerce transactions today happen via mobile3. According to some industry players, over 50% of the orders are being placed through mobile apps, which is not only leading to substantial customer acquisition but also building customer loyalty for various brands. However, most mobile transactions so far are for entertainment, such as booking movie tickets and music downloads. This trend will change soon with more and more merchandise being ordered online.

More business coming from smaller towns

e-Commerce is increasingly attracting customers from Tier 2 and 3 cities, where people have limited access to brands

but have high aspirations. According to e-Commerce companies, these cities have seen a 30% to 50% rise in transactions.

Enhanced shopping experience

Besides general online shopping, customers are also shopping online for weddings and festivals, thanks to wider range of products being offered and aggressive advertisements. The free and quick shipment and wider choice of products, along with the ease of shopping online as compared to in-store shopping, is also helping e-Commerce gather momentum.4 Further, e-Commerce companies are doing rapid business due to sales. New concepts such sales on weekends, holidays and festivals are attracting a lot of new customers and building customer loyalty among existing customers. Television and social media, particularly Facebook, are playing a proactive role in promoting e-Tailing through aggressive advertisements. This has helped several e-Commerce companies build substantial brand image.

Exclusive partnerships with leading brands

Over the year or so, there has beea trend of exclusive tie-ups between e-Tailers and established boutiques, designers, and high-end lifestyle and fashion brands. For instance, in 2014, Jabong added international fashion brands such as Dorothy Perkins, River Island, Blue saint and Miss Selfridge, along with local fashion brands through Jabong Boutiques. Similarly, Myntra benefited from exclusive tie-ups with brands such as Harvard Lifestyle, Desigual and WROGN from Virat Kohli.

Expanding the product basket

There is a recent trend of relatively newer products such as grocery, hygiene, and healthcare products being purchased online. Similarly, lingerie and Indian jewellery has also been in great demand among customers outside India. Export comprises 95% of cross-border e-Commerce, with the US, UK, Australia, Canada and Germany being the major markets.

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Key market factors to be evaluated before entering a new e-Commerce business

To achieve their vision, e-Commerce companies will need to understand the intricate landscape of new markets in addition to their own internal capabilities and limitations. The following factors must be considered:

- **Market size:** Before moving too aggressively into a new market, it is important to consider how sizable the overall opportunity is.
- **e-Commerce readiness:** It is essential to fully understanding the payment and logistical infrastructure, consumer behavior, retail opportunity and technological developments.
- **Scope of growth:** It is also important to look at the internet penetration, demographics of the online buying population & understand which phase of development each market is in.
- **Barriers to entry:** Players should understand the regulatory environment and connect with solution providers, content distribution networks, and digital agencies.
- **Competition:** There is also a need to do an in-depth assessment of what competitors are doing, their online strategy and the nature of each offering.

Conclusion-

The e-Commerce industry in India may currently be behind its counter parts in a number of developed countries and even some emerging markets. However, with India's GDP growth pegged at 6.4% by the International Monetary Fund and the World Bank, it is expected to grow rapidly. Moreover, the Indian e-Commerce industry has access to funds from within the country and international investors. Overall, the e-Commerce sector is maturing and a number of serious players are entering the market. What differentiates the Indian e-Commerce market from that of a country like China is that while market concentration in China

is largely on account of Alibaba-owned Taobao and Tmall (with these players holding a higher percentage of market share than the to players in most of the other major markets), in India the market share is divided amongst several ecommerce companies, each coming up with its own business model. As a result, customers have a wide range of products and services to choose from. In our view, there is humongous potential for e-Commerce companies owing to the growing internet user base and advancements in technology. However, this will not be without its share of challenges, be it operational, regulatory, or digital. How a company prepares itself to meet these challenges will decide whether or not it succeeds.

□□□

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

10

Bancassurance: A win-win Model

****

Dr. Prashant M. Pisolkar
Asst. Professor & Head: Department of Commerce,
Shankarlal Khandelwal Arts, Science & Comm. College, Akola (M.S.)

****

Introduction:

With the globalization and liberalization, the service sector has been witnessing a lot of changes. The life insurance industry in India has been progressing at a rapid pace since opening up of the sector in 2000. The size of the country, a diverse set of people combined with problems of connectivity in rural areas, makes insurance selling in India a very difficult proposition. The traditional distribution channels of insurance companies are costlier as the population of insurable over one billion in over country. Due to heavy competition among the insurers, they have to incur heavy distribution expenses. Life insurance companies require immense distribution strength and tremendous manpower to reach out to such a huge customer base. This distribution will undergo a sea change as various insurance companies are proposing to bring insurance products into the lives of the common man by making them available at the most basic financial point, the local bank branch, through "Bancassurance".

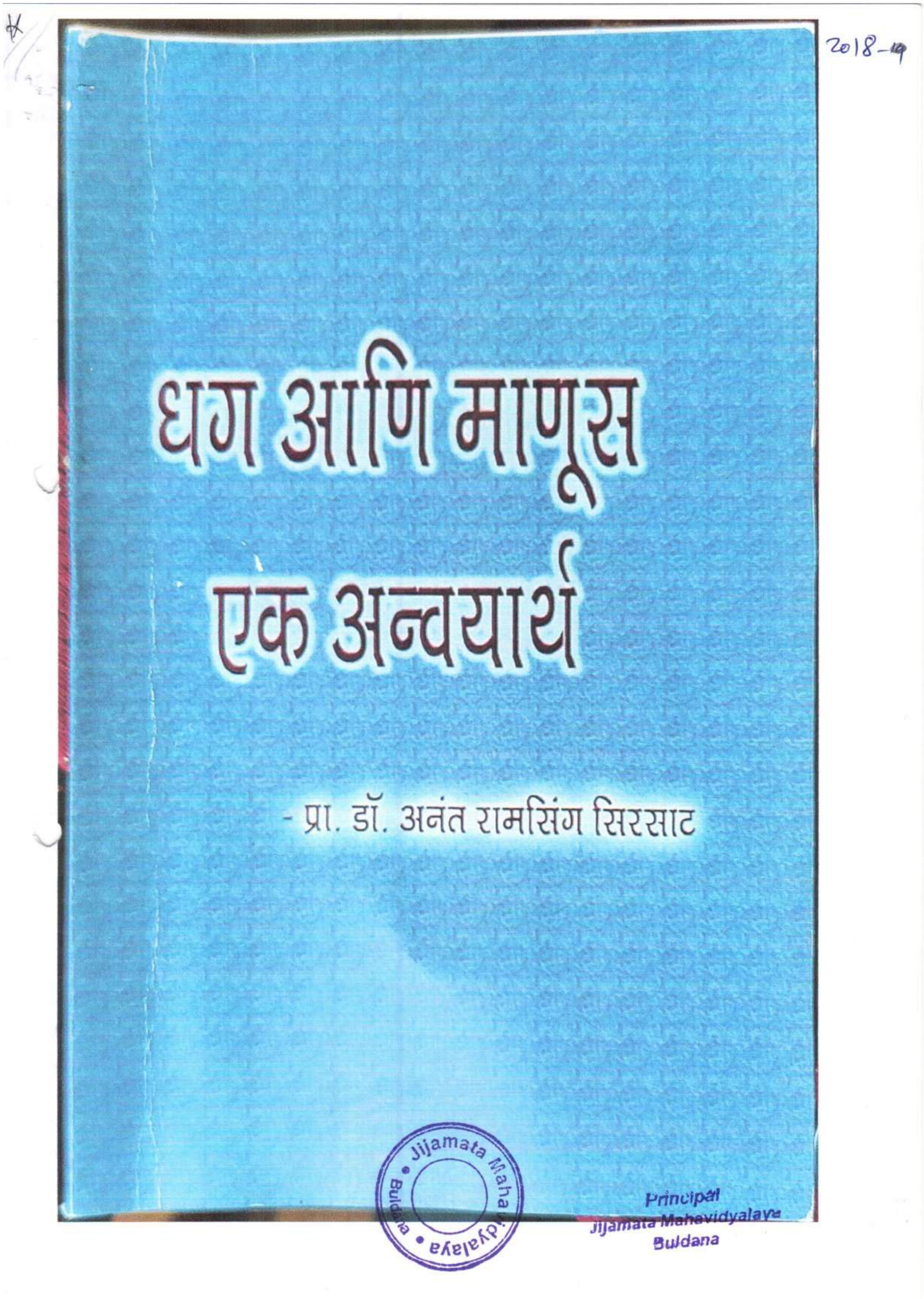
2018-19
धग आणि माणूस
एक अन्वयार्थ
- प्रा. डॉ. अनंत रामसिंग सिरसाट
Jijamata Mahavidyalaya Buldana
Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

धग आणि माणूस : एक अन्वयार्थ

लेखक
प्रा. अनंत सिरसाट
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा

पद्मश्री प्रकाशन
सावदा,
ता.रावेर, जि. जळगांव

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

धग आणि माणूस : एक अन्वयार्थ

◈ लेखक
प्रा. डॉ. अनंत रायसिंग सिरसाट
राजमाता नगर,
सुंदरखेड
बुलढाणा - ४४३००१
९४२१४९५४०९.

◈ सर्वाधिकार
प्रा. डॉ. अनंत रायसिंग सिरसाट

◈ द्वितीय आवृत्ती २०१८

◈ ISBN : 978 - 81 - 937918 - 1 - 3

◈ मुखपृष्ठ
प्रा. डॉ. अनंत रायसिंग सिरसाट

◈ अक्षर जुळवणी
अमोल गणगणे

◈ प्रकाशक
प्रा. मयुर बंडु लहाने
आकांक्षा टंकलेखन बहुउद्देशीय संस्था
हिवरखेड (रूप), ता. तेल्हारा, जि. अकोला
९०९६५९३८४२

◈ मुद्रक
आकांक्षा टंकलेखन बहुउद्देशीय संस्था
हिवरखेड (रूप), ता. तेल्हारा, जि. अकोला
९०९६५९३८४२

◈ Email ID : akankhajournal@gmail.com
lahane.mayur@redimail.com

◈ मुल्य : १५०/-

समाजजीवनाची नोंद करणारा वाङ्मयप्रकार म्हणून जन्माला आलेल्या कादंबरीत सामाजिक वास्तव हेच द्रव्य असते. सामाजिक वास्तव व व्यक्तिनिष्ठ वास्तव असे वास्तवाचे विभाजन होऊ शकत नाही. व्यक्ती आणि समाज यांच्यातले हे विभाजन सर्जनप्रक्रियेला परवडणारे नाही. समाजाला आधारभूत अशा प्रेरणांवरच आजच्या सर्व सौंदर्यकृती निर्माण होतात. सौंदर्याचे निकषही प्राय: समूहनिष्ठ असतात. संपूर्ण मानवी व्यक्तिमत्त्व मांडणे म्हणजेच माणूस व समाज यांमध्ये असलेले एकजिनसी संबंध मांडणे होय.

– भालचंद्र नेमाडे

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

धग आणि माणूस : एक अन्वयार्थ /३

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

प्रकाशन
आकांक्षा टंकलेखन बहुउद्देशीय संस्था,
हिवरखेड (रुप.) ता. तेल्हारा जि. अकोला
९०९६५९३८४२

ISBN 978-81-937918-1-3
9 788193 791813

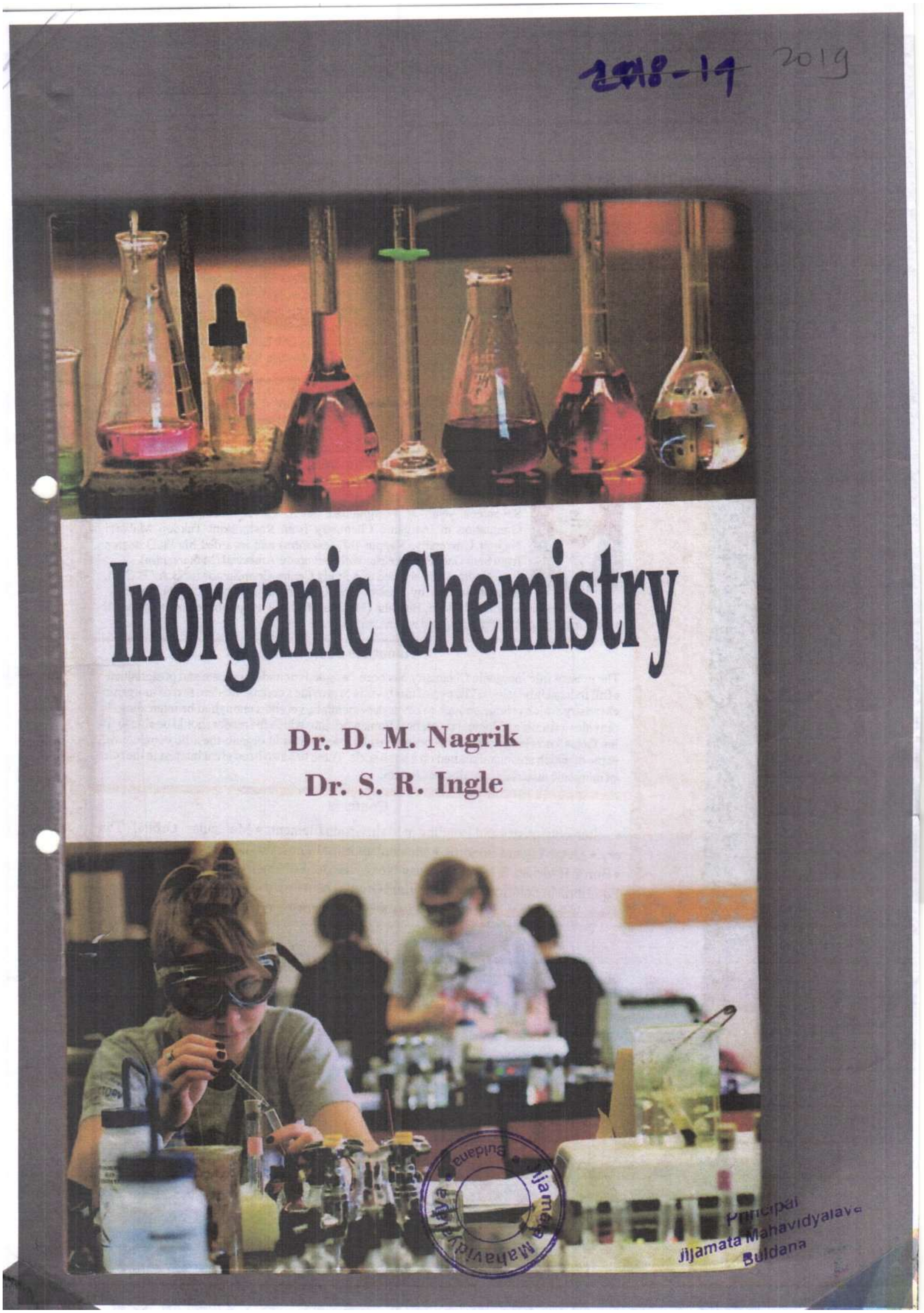
2018-19 2019
Inorganic Chemistry
Dr. D. M. Nagrik
Dr. S. R. Ingle
Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Inorganic Chemistry

About the Author

Dr. D. M. Nagrik is working as Assistant Professor at Department of Chemistry, Vidarbha Shikshan Prasarak Mandal's G. S. College, Khamgaon (Maharashtra). He has teaching and research experience of Ten years at U.G. and P. G. level. He has published three patents on industrially important biologically active heterocycles. He is working as Editor in Chief for International research journal for innovations in Chemistry. He has completed his Post-Graduation in Inorganic Chemistry from Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (Maharashtra) and awarded his M.Phil. and Ph.D.degree from Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (Maharashtra).

He has been worked as a Buldana district NSS Coordinator, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (Maharashtra). He also worked as a District Nodal officer (Skill Development) for Buldana District. He has dedicated his services and involvement with the environment related activities.

Dr. S. R. Ingle is working as Associate Professor and Head Department of Chemistry Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (Maharashtra). He has teaching experience of Thirty one years at Undergraduate level and Seventeen years at Postgraduate level. He has completed his Post-Graduation in Inorganic Chemistry from Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur (Maharashtra) and awarded his Ph.D.degree from Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (Maharashtra).

He has been worked as a Study Centre Coordinator for B.A / B.Com. programme run by Yashvantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik at Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (Maharashtra). He has published many research papers in the journals of national and international repute.

About the Book

The present title Inorganic Chemistry has been designed for undergraduate and postgraduate of all Indian Universities. The aim of this book is to provide a concise modern text of inorganic chemistry which is large enough to cover the essentials, yet short enough to be interesting. It provides a simple and logical theoretical framework into which the reader should be able to fit his factus knowledge. There has been considerable interest in organo-metallic compounds, some of which are manufactured on a large scale. There has also been great interest in the role of inorganic materials in biological system.

Contents

• Stereochemistry and Bonding in Main Group Elements • Molecular Orbital Theory • Metal-Ligand Bonding • Molecular Orbital Theory of Coordination Compound • Boron Hydrides & Metal Cluster • Non-Aqueous Solvent Behaviour • Metal-Ligand Equilibria in Solution • Symmetry and Group Theory • Bibliography

International Publications
Publishers & Distributers
6A/540, Avas Vikas, Hanspuram
Kanpur-208 021
Email : internationalpub09@yahoo.com

ISBN 978-93-87556-09-6
9 789387 556096 >
₹ 1295

Jijamata Mahavidyalaya

2019

348

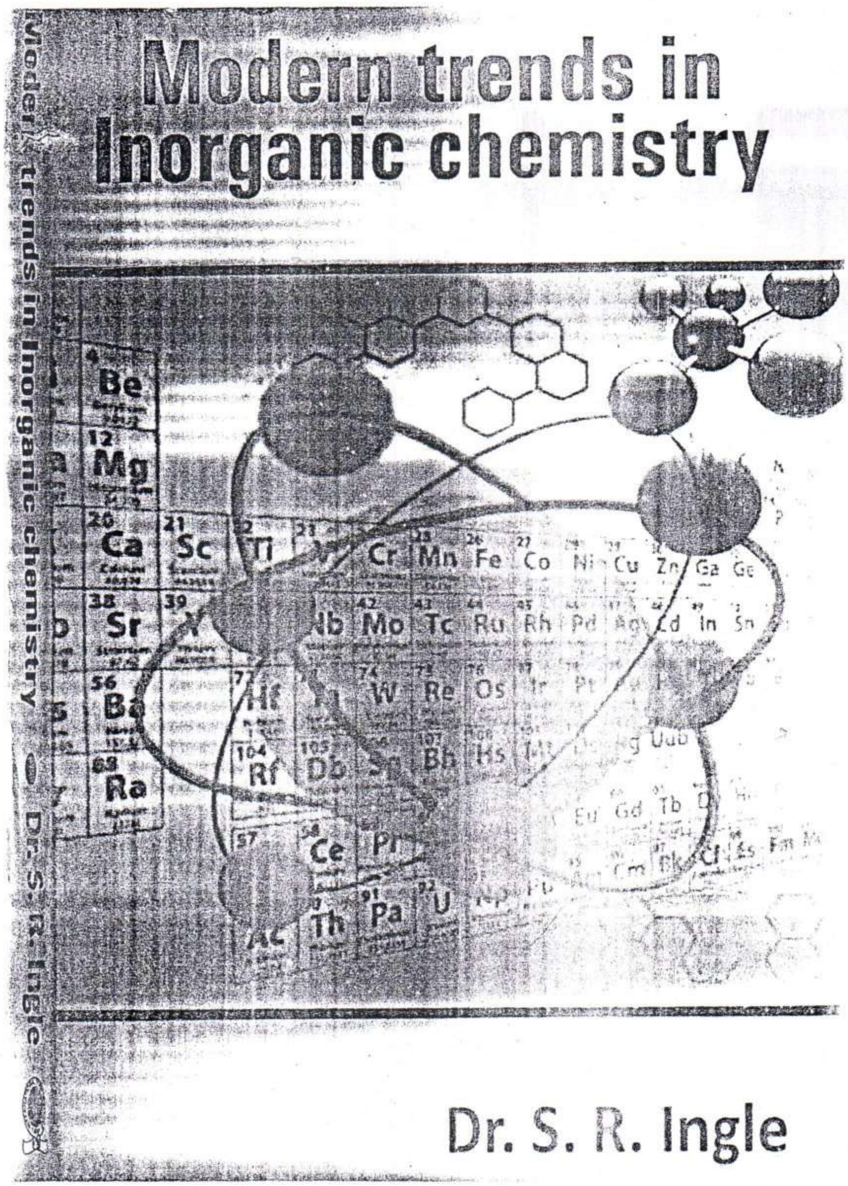

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

349

Modern Trends in Inorganic Chemistry

© Reserved

First Edition : 2019

ISBN : 978-93-87556-54-6

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, with out prior written permission of the publishers]

Published by

INTERNATIONAL PUBLICATIONS

Publishers and Distributers

6A/540, Avas Vikas, Hanspuram

Kanpur-208021

E-mail: internationalpub09@yahoo.com

Website: www.internationalpublication.in

PRINTED IN INDIA

by, "Trident Enterprises", New Delhi

Jijamata Mahavidyalaya • Buldhana

350

Modern trends in Inorganic chemistry

About the Author

Dr. S. R. Ingle is working as Associate Professor and Head of Post Graduate Department of Chemistry at Shri Shivaji Education Society Amravati's, Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (Maharashtra). He has teaching experience of Thirty two years at Undergraduate level and eighteen years at Postgraduate level. He took his undergraduate education from Shri Shivaji Arts, Commerce and Science College, Chikhli, District-Buldana. (Maharashtra). He has completed his Post- Graduation in Inorganic Chemistry from Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur (Maharashtra) and was awarded Ph.D.degree from Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (Maharashtra). He has been worked as a Study Centre Coordinator for B.A / B.Com. programme run by Yashvantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik at Jijamata Mahavidyalaya, Buldana from July 1997 to Oct 2012. He also worked as a District Director for Buldana District as per appointment by Registrar, Yashawantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik (Maharashtra) from July 2012 to Dec 2013. He has dedicated his services and involvement with the Maharashtra Talent Search project conducted by Nowrosjee Wadia College, Pune (Maharashtra), for identifying potential youth and promoting them to achieve excellence in every walk of life. As mark of respect Nowrosjee Wadia College, Pune (Maharashtra) honored his contribution by awarding him a MTS Badge, Symbolizing as an Ideal Teacher.

About the Book

Inorganic chemistry, the study of all the elements and their compounds with the exception of carbon and its compounds, which fall under the category of organic chemistry. Inorganic chemistry is significant in all modern areas of life and science. It represents one of the fastest growing and exciting areas of scientific research. The impetus for this research is the practical essential role inorganic chemistry plays in biology, pharmaceuticals, and advanced materials. Inorganic compounds can be formally defined with reference to what they are not organic compounds. They may be classified by the elements or groups they contain. The major classes of inorganic polymers are silicones, silanes, silicates and borates. Today, industries such as microelectronics depends on inorganic chemical techniques for producing high purity films on single crystal chips. Their is just the tip of the iceberg. With intensified funding in research and improving tools and techniques, the scope of inorganic chemistry is continually widening to bring within purview such issues such as understanding the role of transition metals in the biochemical catalysts called enzymes. The purpose of this book is to make career aspirants well-informed well considered decision from among the available choices. Not primarily a do it yourself like career manual but nevertheless the book contains much that will assist people to manage their own careers better.

Contents

• Introduction • Classification of the Elements • Coordination Compounds • The Gas Phase • Chemistry of Elements • X-rays and Crystals • Electromagnetic Radiations • Polymers in Inorganic Chemistry • Atomic Force Specroscopy • Covalent Bond

International Publications
Publishers & Distributers
6A/540, Avas Vikas, Hanspuram
Kanpur-208 021
Email : internationalpub09@yahoo.com
Website : www.internationalpublication.in

ISBN 978-93-87556-54-6
9 789387 556546 >
₹ 1295/-

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

2019 Book
2019-20

ACADEMIC AND ADMINISTRATIVE AUDIT

Editors

Dr. B. U. Jadhav
Dr. Rohidas Nitonde
Mr. Vijay More

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

MAHATMA GANDHI EDUCATION
AND WELFARE SOCIETY, PARBHANI
www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@

ISBN: 978-93-87377-09-7

Academic and Administrative Audit

Edited by Dr. B.U.Jadhav, Dr. Rohidas Nitonde and Dr. Vijay More

First Published: 2019

© Editors

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without written permission of the copyright owner.

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
66, Ramdas Nagar, Parbhani -431401

Jointly Published by
Mahatma Gandhi
Education and Welfare Society, Parbhani
&
New Man Publication,
66, Ramdas Nagar, Parbhani -431401
Email: nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com
Mob. + 91 9730721393, +91 9420079975

Typesetting and Cover Desiging: Kalyan Gangarde

Price: ₹ 155/-

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Disclaimer: Academic facts, views and opinions published by author in the book express solely the opinions of the author. Author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher/printer/editor cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights

15. Academic Audit: the Need of the Time
Dr. S.M.Kolhe & Dr. S. G. Bhombe **120**

16. Role of NAAC in Enhancing Quality of Higher Education in India
Vijaykumar R. Soni **125**

17. Role of Stakeholders in the Academic and Administrative Excellence of Higher Education Institution
Subodh N. Chinchole **129**

18. The role of Academic and Administrative Audit in Quality Education
Dr.Sudhir Ingle **135**

19. The Role of IoT in Academic and Administrative Audit for Quality Enhancement
Dr Vaibhav M Pathak **141**

20. NAAC as A National Agency for AAA: An Overview
Dr. Pandit. B. Nirmal **147**

21. Academic and Administrative Audit: A Healthy Practice in Higher Education Institutions
Dr. L. V. Padmarani Rao & Dr. S. S. Nanware **151**

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

17.

Role of Stakeholders in the Academic and Administrative Excellence of Higher Education Institution

Subodh N. Chinchole,
Asst. Professor,Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (MS)

Abstract: The higher education institutions, as human resource centres, have to register a very significant contribution to a country's all-round and sustainable development. Therefore, the issues of quality and excellence in higher education need to be regularly addressed by the policy makers and reviewed frequently to assure a continuous enhancement in them. Academic and Administrative Audit (AAA) is one such measure globally accepted to ensure quality enhancement and proper execution of policies in higher education. However, implementation and execution of quality initiatives is not a simple job and as such it calls upon diverse elements to join hands and engage them in this herculean task. The various stakeholders of a higher education institution need to be motivated, organized and then actively engaged in various quality measures. So done, they can play a very vital and significant role in materializing the sustainable and result oriented development of the HEIs.

Key words/phrases: Higher Education Institution (HEI), Academic and Administrative Audit (AAA), sustainable development, stakeholders.

Introduction: Higher education institutions (HEIs) in any country are the main centres of human resource development and as such they are also the main vehicle of a country's sustainable and properly directed educational, economic, socio-political change. Therefore, if an education institution

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

has to significantly contribute to the overall growth and development of the country, it must prepare itself to adequately cater to the diverse and changing needs of the learners. The students and parents as the direct stakeholders of an educational institution are the beneficiaries of institutional quality whereas the management, teachers, society and the nation too are benefitted with the quality enhancement initiatives and development of their institution. All these stakeholders, external and internal, have to be aware of their significant roles in the development of the higher education institutions and feel called upon to take initiatives and join hands to enhance the academic and administrative quality of the HEIs.

Today the rapidly changing overall global scenario is posing new challenges and newer demands before the higher education system of every country. These are accelerated day by day owing to the rapid technological progress, development of globalization and internationalism and the dwindling of the state and international borders. HEIs are being pressured to switch to the global market conditions and are expected to stand the highly competitive demands of the present era. In such situations they must search for adequate solutions and means of quality enhancement in terms of teaching-learning activities, research as well as execution of academic and administrative policies. This reiterates and underlines the growing need of proper benchmarking on the part of HEI with due focus on knowledge acquisition, capacity building, intellectual skill development, and progression of students to higher education and employment etc. This won't suffice again without a regular and systematic Academic and Administrative Audits (AAA) of the HEI so as to ensure its continuous progress towards excellence.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

130

Defining the Objectives: For a fruitful engagement of its stakeholders, the HEI may design and clearly state its academic and administrative objectives and predefine the expected outcomes in terms of quality and excellence. In its brief advisory note NAAC has stated four major objectives of AAA-

- To understand the existing system and assess the strengths and weaknesses of the Departments and Administrative Units and to suggest the methods for improvement and for overcoming the weaknesses.
- To identify the bottlenecks in the existing administrative mechanisms and to identify the opportunities for academic reforms, administrative reforms and examination reforms etc.
- To evaluate the optimum utilization of financial and other resources.
- To suggest the methods for continuous improvement of quality keeping in mind criteria and reports by NAAC and other bodies. (A Brief Advisory Note, NAAC, Bengaluru)

It has also been made that there has been no specific methodology or guidelines prescribed for conducting AAA, rather HEIs shall study the good practices followed by leading institutions in India and abroad and evolve their own methodology keeping in view the national and institutional objectives. Here the HEIs are called upon to determine their own objectives conforming to the national objectives of higher education and evolve a methodology to serve their purpose.

Systematic Engagement of Stakeholders: Having clearly defined its objectives, the HEI is needs to prepare a blueprint of its plan of action for both short term and long term and

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

then systematically work on its implementation and execution with the view to achieve the set goals and output. At the same time a due attention is to be paid towards seeking frequent feedbacks from the concerned and reviewed by the experts for appropriate and necessary changes, if needed or suggested. Like any organization a HEI too consists of various interdependent and interrelated elements and sub-units either reciprocating or going contradictory to each other. "The importance attributed to stakeholder issues in contemporary higher education affairs across the globe is a reflection of the changing nature of the social pact between higher education and society", opines Pinheiro in his article on *'The Role of Internal and External Stakeholders'* (2015).

It comes here how the HEI manages and organizes all these factors synchronizing and directing them towards a common set goal or objectives. A systematic engagement of all its stakeholders is up to the institution and its administration. R. E. Freeman in his seminal book '*Strategic Management: A Stakeholder Approach'* has stated as early as in 1984 that "an organization, which manages stakeholder relationships effectively will survive longer and perform better than an organization that does not" (Freeman, 1984). Different categories of the stakeholders of an educational institution generally consists a) Students, b) Ex-students or Alumni Association, c) Parents, d) Society and other Social organizations working in the vicinity of the institution. All of these groups of stakeholders have their own different capacities and potentials and may contribute to the institutional development by shouldering different responsibilities. Following are a few suggestions drawn from observations and experiences regarding the active role

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

played by stakeholders in the development of the higher education institution.

i) Financial support: A well organized and strong Association of the prominent Alumni is a great asset for any institution and may extend help in many ways including generous financial support volunteered to raise funds or create facilities for the students of the institution. Parents and other social groups may also share responsibilities by extending their generous hands of help.

ii) Administrative support: Students, Alumni members and a few parents may be engaged in various administrative activities nominating them on different committees, organization of various academic, researches, extension activities and projects.

iii) Expertise: a well planned and systematic use of the expertise of stakeholders may also be of great benefit for the developmental initiatives of the HEI as such expertise may be made available without or with least financial burden on the institution.

iv) Collaborations and MOUs: It is often seen that alumni and parents are having distinctive positions in various Industries, GOs and NGOs and may help the institution in initiating more result-oriented or job oriented collaborations or MOUs.

v) Extension Activities/Projects: Stakeholder engagement in extension activities is one area where an institution can achieve excellence by satisfactorily discharging its duties as motivators and agents of wider societal change.

Apart from these innovative projects and activities may be designed and undertaken by resourceful and efficient faculties and stakeholders. What the institutions need is only to systematically and tactfully engage them to serve the

133

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

purpose of sustainable and more output oriented development of the higher education institutions.

Works cited:

- A Brief Advisory Note on Academic and Administrative Audit (AAA) http://www.naac.gov.in/docs/Miscellaneous/NAAC_AAA_Note.pdf
- Freeman, R. E. *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman, Boston, USA, 1984.
- Pinheiro, Romulo. The Role of Internal and External Stakeholders. Schwartzman S., Pinheiro R., Pillay P. (eds) *Higher Education in BRICS Countries*, *Higher Education Dynamics* , *Spinger*, Vol. 44, March 2015.

❑❑❑

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

2019

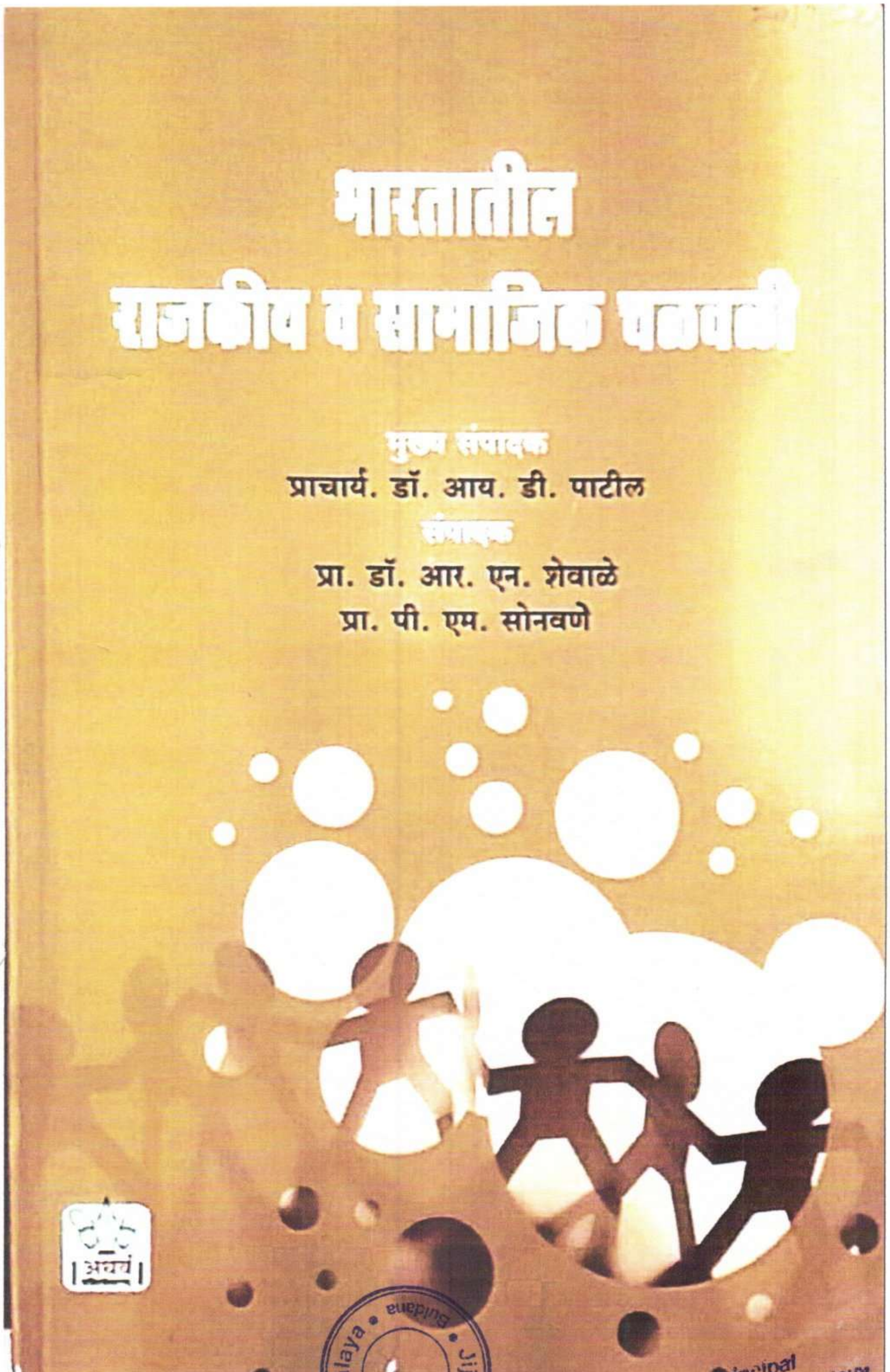

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

2019-20

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी

मुख्य संपादक
प्राचार्य. डॉ. आय. डी. पाटील
संपादक
प्रा. डॉ. आर. एन. शेवाळे
प्रा. पी. एम. सोनवणे

अथर्व पब्लिकेशन्स

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

- **स्त्रीवादी चळवळ** ९९
  - प्रा. डॉ. अलका काशिराव जाधव, मलकापूर
- **भारतातील स्त्रीवादी चळवळ** १०४
  - प्रा. डॉ. शुभांगी दिनेश राठी, भुसावळ
- **महिला बचत गट : महिला सक्षमीकरणाची चळवळ** १११
  - डॉ. रामचंद्र जे. गायकवाड, अर्जापूर, जि. नांदेड
- **भारतातील स्त्रीवादी चळवळीची वाटचाल** ११६
  - प्रा. डॉ. कल्पना आर. टेकाडे, नागपूर
- **महिला चळवळीपुढील आव्हाने व उपाययोजना** १२२
  - सहा. प्राध्या. बोयेवार यादव बाबुराव, दोंडाईचा
- **स्त्रीवादी चळवळ** १२७
  - निकिता अनिल शेंडगे, पुणे
- **स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** १३१
  - प्रा. डॉ. रत्ना लाला जवरास, बोदवड
- **महिला सबलीकरण चळवळ – एक अध्ययन** १३७
  - डॉ. सुखनंदन ढाले, हिंगोली
- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्रीविषयक चळवळ** १४६
  - प्रा. डॉ. संदीप कडू माळी, मुक्ताईनगर
- **स्त्री चळवळीचा उदय** १५०
  - प्रा. हंगरगेकर विठ्ठल निवृत्तीराव, हनेगाव, जि. नांदेड
- **स्त्रीवादी इतिहासलेखन** १५५
  - वळवी विश्वास गोरखनाथ, जळगाव
- **स्त्रीवादी चळवळ आणि विज्ञान साहित्य** १६१
  - प्रा. डॉ. वंदना लव्हाळे, मुक्ताईनगर
- **राष्ट्रीय महिला आयोग आणि स्त्री विकास** १६७
  - प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी, हनेगाव जि.नांदेड
- **आदिवासी स्त्री चळवळीत कॉ. नजूबाई गावित यांचे योगदान** १७१
  - शंकर दिलीप यशोद, अमळनेर
  - प्रा.डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी, अमळनेर

स्वातंत्र्य चळवळ

- **भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील महाराष्ट्रातील स्त्रियांचा सहभाग** १७६
  - प्रा. भिकन रामदास मिस्तरी, मुक्ताईनगर
- **स्वामी रामानंद तीर्थ आणि हैदराबाद मुक्ती चळवळ** १८२
  - डॉ. प्रा. चित्रा सुकदेव पाटील, भडगाव
- **महाराष्ट्रातील सबाल्टर्न लोकलढा** (इ. स. १८१८ ते १८५७ च्या संदर्भात) १८७
  - प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, रिसोड, जि. वाशिम
- **भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि नाशिक जिल्ह्यातील स्त्रिया** १९२
  - मंजुश्री आप्पासाहेब जाधव, मुक्ताईनगर
  - प्रा. डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर, मुक्ताईनगर
- **असहकार चळवळीत मुक्ताईनगर (एदलाबाद) तालुक्याचे योगदान** १९९
  - प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन, भालोद
- **भारतीय क्रांतीकारी चळवळीतील क्रांतीकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी विदेशात केलेले कार्य** २०३
  - प्रा. उमेश मनोहर राऊत, मलकापूर
- **भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ** २१०
  - डॉ. डी. डी. कोल्हेकर, उमरी, जि. नांदेड
- **पुर्व खान्देशातील भुमिगत चळवळीत जनसमुदायाचे योगदान** २१५
  - प्रा. व्ही. बी. पाटील, यावल
- **देशभक्त रामचंद्र अनंत कानिटर** २१८
  - डॉ. नामदेव वा. ढाले, बुलडाणा
- **क्रांतीकारी चळवळ** २२५
  - रुपसिंग दशरथराव राठोड, अकोला
- **भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील पुर्व खान्देशचा सहभाग** २३१
  - हितेश लिलाधर भोरटक्के, रावेर

देशभक्त रामचंद्र अनंत कानिटर

– डॉ. नामदेव वा. ढाले
इतिहास विभाग प्रमुख
जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा

रौलेक्ट अॅक्ट, जालीयनवाला बाग हत्याकांड या घटना देशाच्या राजकीय व सामाजिक दृश्टीकोनातून ऐतिहासिक मानल्या जातात. ब्रिटीश सरकारच्या अंदाधुंद व अमानुश राजवटीने देश पिचल्या जात असतांना स्ंपूर्ण देशभर संघटीतपणे लढा देण्यासाठी सर्व जातीधर्मातून एकसंघ भावनेने जनता एकत्रित आली. ती फक्त म. गांधींच्या कणखर नेतृत्वाने. हा स्वातंत्र्य लढयातील एक महत्वपूर्ण कलाटणी देणारा पैलू ठरला.

जेव्हा म. गांधींनी असहकार आंदोलनाला सुरुवात केली तेव्हा बुलडाणा जिल्हयात मोठया प्रमाणात जनजागृती झाली. या चळवळीत वकील, डॉक्टर, व्यापारी, इ. वर्गातील तसेच सर्व जाती–जमातीतील सर्व सामान्य जनतेने सहभाग दर्शविला. यातूनच डॉ.म. ना. पारसनीस, या. मा. काळे, रा. अं. कानिटकर , पंढरीनाथ पाटील, जगदेवराव पाटील, विठ्ठल गोपाल कोरडे गुरुजी, पंढरीनाथ अंबुलकर गुरुजी, लक्ष्मणराव देशमुख,, बि. ना. उदासी, लक्ष्मणराव भटकर, सैयद अब्दूल रौफ, इ. सारख्या कर्तृत्वान नेतृत्वाचा उदय १९२० नंतर म्हणजे गांधी युगात झाला. या सर्वांनी बुलडाणा जिल्हयात झंझावती दौरे करुन राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली. आपले विचार सामान्य जनतेपर्यंत पोहचविले. यातीलच एक प्रमुख नेतृत्व म्हणजे रामचंद्र अनंत कानिटकर हे होय.

रामचंद्र अनंत कानिटर यांचा जन्म दि. १७ जानेवारी १८८१ रोजी पुणे येथील शुक्रवार पेठेत झाला. त्यांचे बी. ए. व एम. ए. संस्कृतचे शिक्षण फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे येथे झाले. लॉ कॉलेज, मुंबई येथे त्यांनी एल.एल.बी. पदवी दुसऱ्या क्रमांकाने पास केली. पुणे येथे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत असतांना स्वातंत्र्यवीर सावरकर, अण्णासाहेब भोपटकर, अण्णासाहेब जतकर, नानासहेब गोखले, इ.सारख्या देशभक्तांच्या रा. अ. कानिटकर हे संपर्कात आले. लो.टिळकांच्या देशभिमानाच्या चळवळीचा ह्या चर्व मित्रांच्या मतावर परिणाम झाला. वकीलीची परीक्षा पास होवून ते धंद्याला लागले. तरी काहीना ना काही तरी देशाकरीता केलेच पाहिजे हया जाणीवेने या सर्वांनीच देशसेवेचा मार्ग पत्करला.

१९०८ मध्ये रा. अं. कानिटकर हे वकीलीचा व्यवसाय करण्याकरीता म्हणून वऱ्हाडात आले व बुलडाणा येथे स्थायिक झाले. वकीलीचा व्यवसाय सांभाळून त्यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनाला नगरपालिकेपासून प्रारंभ केला.

नगरपालिका, जिल्हा कौन्सिल आणि शेवटी मध्यप्रांत–वऱ्हाड कायदेमंडळ हे त्यांच्या राजकीय जीवनातील अधिग्रहणाचे चढते तीन टप्पे होते. मध्यप्रांत–वऱ्हाड कायदेमंडळात त्यांचे घटनापांडित्य आणि कामकाजाची काटेकोर पद्धती यामुळे तर त्यांचे वजन इतके पडले की, गोलमेज परिषदेच्यावेळी जेव्हा १९३०–३१ साली वऱ्हाडची कैफियत सरकार आणि संसद यांच्या पुढे मांडण्याचा प्रसंग उद्भवला, तेव्हा त्या महत्वाच्या नाजूक राजकारणासाठी रामचंद्र कानिटकर यांची निवड वऱ्हाडातील कार्यकर्त्यांनी केली.

१९१४ नंतर लो. टिळकांच्या सुटकेमुळे महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्य चळवळीला पून्हा नवचैतन्य संचारले. स्वराज्याच्या मागणीसाठी १९१६ मध्ये होमरूल लीगची स्थापना झाली. या चळवळीच्या निमित्ताने या काळात टिळकांचे मित्र न. चिं. केळकर यांनी बुलडाणा जिल्हयात स्वराज्याचा तुफानी प्रचार केला व टिळक फंड गोळा केला. केळकर यांच्या तुफानी दौऱ्यात रा. अं. कानिटकर यांनी महत्वाची कामगिरी बजाविली. होमरूल चळवळीसाठी प्रत्येक जिल्हयात समित्या स्थापन करण्यात आल्या. त्याप्रमाणे बुलडाणा जिल्हयात होमरूल लीगची समिती स्थापन करण्यात येवून त्या समितीच्या संघटकाची जबाबदारी रा. अ. कानिटकर यांच्याकडे सोपविण्यात आली. त्यांनी जिल्हयात सर्वत्र स्वराज्य मोहिमेला गती दिली आणि बुलडाणा जिल्हयात प्रचाराची आघाडी उघडली. रा. अ. कानिटकर यांनी यावेळी होमरूलचे संघटन व कार्य मोठया कुशलतेने केले. तसेच ते १९१५ ते १९३० या काळात काँग्रेसचे जिल्हा सचीव म्हणून कार्यरत होते.

न.चिं केळकर नंतर १९१७ मध्ये लो. टिळकांनी वऱ्हाडात स्वराज्याचा तुफानी दौरा केला. यावेळीही रा. अ. कानिटकर यांनी गावोगावी फिरून होमरूलची सदस्य संख्या वाढविली. विद्यार्थीही या संघटनेचे सदस्य झाले. यागुळे स्वराज्यसाठी जनजागृती घडवून आली. दि. ६ फेब्रुवारी १९१८ रोजी बुलडाणा येथे टिळकांची सभा झाली. सभेनंतर रा. अ. कानिटकर यांच्या पत्नी सौ.जानकीबाई कानिटकर यांनी भगीनी मंडळाच्या स्वराज्य संघाच्या अधिकारी म्हणून जमविलेली वर्गणी टिळकांना अर्पण केली.

१९२० मध्ये म. गांधींनी असहकाराचा कार्यक्रम घोषित केला. म. गांधीच्या 'नॉन कॉपरेशन' ला वऱ्हाडातील काही मंडळींचा विरोध होता. त्यापैकी बुलडाणा जिल्हयातील जहालवादी विचाराचे रा. अ. कानिटकर हे दादासाहेब खापर्डे यांच्या गटाचे नेते होते. ते म.गांधींच्या 'नॉन कॉपरेशन' विरूद्ध होते. कौन्सिल बहिष्काराला विरोध करून, कौन्सिल बहिष्काराने नव्हे तर कौन्सिल काबीज करूनच स्वराज्य प्राप्तीचे उद्दिष्ट साध्य करता येईल अशा मताचे रा. अ. कानिटकर होते. त्यांनी दादासाहेब खापर्डे यांना कौन्सिल प्रवेशाबाबत अनुकूल मत दिले.

म. गांधीविरोधी विचार ठेवणारे बुलडाणा जिल्हयाचे रा. अ. निटकर हे एकमेव नेते. म. गांधींच्या राजकारण पद्धतीच्या विरूद्ध एक मत प्र अजुनही सुरू होता. सर्व वऱ्हाडच्या चारही जिल्हयात म. गांधींच्या विरूद्ध बोलणारे प्रमुख अनेक सार्वजनिक कार्यकर्ते होते. हया कार्यकर्त्यांना चळवळीत व तत्त्वामध्ये बदल पाहिजे होता. ते फेरवादी व्यक्तिमत्व होते. म. गांधी भक्तांना त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणे किंवा डावलणे वा पुढे जाणे शक्य नव्हते. परंतू फेरवादी मंडळी म. गांधींच्या पद्धतीला काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत पूर्ण सहाय करण्यास तयार होते.

अकोला येथे ३ व ४ डिसेंबर १९२१ रोजी बॅ. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली हिंदी भाषिक वगळून 'मध्यप्रांत–वऱ्हाडची' राजकीय परिषद भरली. या परिषदेत फेरवाद्यांनी उचल खाल्ली व फेरवाद्यांची शक्ती या परिषदेत दिसून आली. या परिषदेत प्रामुख्याने रा. अ. कानिटकर यांनी असहकारीतेच्या ठरावात बदल व सुधारणा करण्याच्या बाजूने भाग घेतला. असहकारवाद्यांनी मात्र या परिषदेला विरोध दर्शविला होता.

स्वराज्य पक्ष व रामचंद्र अंनंत कानिटर

म. गांधींनी चौराचौरी प्रकरणामुळे असहकारीतेची चळवळ मागे घेतली. त्यामुळे असहकारीतेच्या स्थगीतीबद्दल नेत्यांमध्ये मतभेद निर्माण झाले. स्थगीतेच्या निणर्याच्या संतापाची लाट विदर्भ–वऱ्हाडात उमटली. बापूजी अणे, दादासाहेब सोमण, व रा .अं.कानिटकर इ. गांधींविरोधी विचारधारा असलेल्या पुढाऱ्यांमध्ये असहकार कार्यक्रमाबद्दल यापूर्वीच सांशकता निर्माण झाली होती. त्यांनी कार्यक्रमात बदल करण्याची मागणी केली होती. याच नेत्यांनी लवकरच स्वतंत्र्य 'स्वराज्य पक्षाची' मुहुर्तमेढ वऱ्हाडात रूजविली. १९२३ मध्ये सी.आर. दास व मोतीलाल नेहरू या राष्ट्रीय स्तरावरील नेत्यांनी कौन्सिल प्रवेशासाठी 'स्वराज्य पक्ष' निर्माण केला तेव्हा वऱ्हाडातील नेत्यांनी स्वराज्य पक्षाला मनापासून पाठींबा व्यक्त केला. स्वराज्य पक्ष स्थापन होण्यापूर्वी जी कायदेभंग चौकशी कमिटी नेमण्यात आली त्या कमिटीमार्फत काँग्रेसजणांच्या साक्षी घेण्यात आल्या. त्यामध्ये पहील्या साक्षीत म्हणजे कार्यक्रमात फरक पाहीजे म्हणणाऱ्यांमध्ये रा. अ. कानिटकर, बामणगांवकर, बापूजी अणे, केळकर, मोहरील, खापर्डे, भागवत, काणे ही मंडळी प्रामुख्याने होती.

असहकारीतेच्या कार्यक्रमाला ओस पडताच वऱ्हाडात कौन्सिलवादी गट अधिक प्रभावी झाला. वऱ्हाडात 'स्वराज्य पक्ष' स्थापनेमागे बापुजी अणे यांचा मोठा हातभार होता. बापुजी अणेंनी अमरावती येथील दि. ७ फेब्रुवारी १९२३ रोजी झालेल्या सभेत रा. अ. कानिटकर यांची स्वराज्य पक्षाच्या संघटकपदी निवड केली गेली. स्वराज्य पक्षाचा प्रचार व पक्षाला सभासद मिळविण्यासाठी

कार्य करण्याची जबाबदारी रा. अ. कानिटकर यांच्याकडे सोपविण्यात आली होती. मार्च १९२३ मध्ये ह्रा येथे 'वऱ्हाड स्वराज्य पक्ष' स्थापन करण्यासाठी सभा झाली. या सभेत स्वराज्य पक्षाचा मतप्रचार करण्यासाठी एक 'कार्यकारी मंडळ' स्थापन करण्यात येवून त्यात लक्ष्मणराव ओक, संत बामणगांवकर, व बुलडाण्याचे रा. अ. कानिटकर यांना कार्यमंडळात स्थान देण्यात आले. पक्षाची कचेरी यवतमाळ येथे ठेवण्यात आली. रा. अ. कानिटकर यांनी लवकरच बुलडाणा जिल्हयात दौरे करून स्वराज्य पक्षाचे बळ व सभासद संख्या वाढविली. स्वराज्य पक्षाचे 'उत्तम संघटक' म्हणून त्यांनी लवकरच ख्याती मिळविली. त्यांनी स्वराज्य पक्ष बळकट करण्यासाठी बापुजी अणे व त्यांच्या सहकाऱ्यांमार्फत जनतेचे मत अनुकूल करून घेण्याकरीता मे १९२३ मध्ये 'वऱ्हाड–मध्यप्रांताची संयुक्त परिषद' बुलडाणा येथे घेतली. या परिषदेचे अध्यक्ष देशबंधू चित्तरंजन दास होते.

सप्टेंबर १९२३ मध्ये आगामी निवडणूका लढविण्याचा निर्णय झाल्यावर वऱ्हाड मध्ये स्वराज्य पक्षाच्या ठिकठिकाणी सभा व परिषदा भरून स्वराज्य पक्षाला पाठींबा मिळाला. स्वराज्य पक्षाबद्दल जनतेमध्ये अनुकूल वातावरण तयार झाले. अमरावतीच्या एका सभेमध्ये वऱ्हाड प्रांतिक काँग्रेसमध्ये रा. अ. कानिटकर यांची निवड करण्यात आली. तसेच काँग्रेसच्या नवीन घटनेनुसार नियमाप्रमाणे वऱ्हाड प्रांतिक काँग्रेसने राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनास पाठविण्यासाठी दहा प्रतिनिधींची निवड करण्यात आली. त्यानुसार रा. अ. कानिटकर हे गया येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनास गेले.

कौन्सिल प्रवेशाची बंदी उठताच, असेब्ली व कौन्सिलच्या निवडणुकांची तयारी वऱ्हाड स्वराज्य पक्षाने सुरू केली. ठिकठिकाणी प्रचार सभा–व्याख्यानांद्वारे जनजागृती करण्यात आली. रा. अ. कानिटकर हे सामाजिक, आर्थिक व शेतकऱ्यांचे प्रश्न घेवून यावेळी चळवळ–प्रचार करीत होते. याद्वारे जनतेला आपल्या अधिकारांची जाणीव करून देत होते. प्रांतिक कौन्सिलसाठी पश्चिम वऱ्हाडातून रा. अं. कानिटकर यांची उमेद्वारी निश्चित करण्यात आली. मध्यप्रांत–वऱ्हाड प्रांतिक कौन्सिलमध्ये ७० पैकी ४५ सभासद वऱ्हाड स्वराज्य पक्षाने जिंकल्या. त्यात रा. अ. कानिटकर यांचा समावेश होता. त्यांची कौन्सिलमधील कामगिरी वैशिश्टपूर्ण ठरली. त्यांनी मार्च १९२५ च्या प्रांतिक कौन्सिलच्या अधिवेशनात एक महत्वपूर्ण ठराव मांडला, तो असा होता, 'पंचायत स्थापनेकरीता डी. सी. ने कार्यवाही करावी व बिनसरकारी प्रश्नांना मदत करावी' त्यांनी मांडलेला हा ठराव कौन्सिलमध्ये पास करण्यात आला. यामुळे यांच्या प्रयत्नांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास झाला. पंचायत स्थापनेमागे त्यांना महत्वाचे स्थान देता येईल. त्यांच्या प्रयत्नांना यश येवून, वऱ्हाडात ग्रामपंचायती स्थापन

करण्यात आल्या.

दासबंधूच्या मृत्युनंतर स्वराज्य पक्षाला चंद्रग्रहण लागले. वऱ्हाडातील बहूतांश नेत्यांनी असेंब्ली सदस्यत्वाचे राजीनामे देवून स्वराज्य पक्षातून बाहेर पडले. बी.जी. खापर्डे, डि.के.काणे, रा. अ. कानिटकर यांनी असेंब्लीचे राजीनामे दिले. डॉ. मुंजे व रा. अं. कानिटकर यांचा राजीनामा स्वीकारण्यात आला. यानंतर राजीनामे दिलेल्या सदस्यांनी दि. १४ फेब्रुवारी १९२६ रोजी अकोला येथे प्रतिसहकार पक्षाची प्रतिष्ठापना केली.

रा.अ.कानिटकर यांची गोलमेज परिषदेतील कामगिरी

वऱ्हाडाची स्थिती सुधारण्यासाठी आणि त्याला स्वतंत्र्य दर्जा देण्यासाठी तत्कालिन वऱ्हाडच्या आमदारांनी फार मोठे प्रयत्न चालविले गेले. त्यासाठी 'स्वतंत्र्य वऱ्हाड संघ' स्थापन करण्यात आला. याद्वारे गोलमेज परिशदेकडे वऱ्हाडसंबंधी एक निवेदन पाठविले गेले. या निवेदनावर मध्यप्रांत-वऱ्हाडातील १८ आमदारांसह रामचंद्र अनंत कानिटकार-एल. एम. सी. वेस्ट बेरार, यांच्या सहया होत्या.

वऱ्हाडच्या जनतेला आपल्या अधिकाराची मागणी करण्याकरीता व आपल्याप्रती भावना व्यक्त करण्याकरीता वऱ्हाडातील नेत्यांनी एक वऱ्हाड सर्वपक्षीय समिती स्थ्यापन केली. या समितीचे अध्यक्ष लोकनायक बापुजी अणे तर सचीव रा. अ. कानिटकर यांची निवड करण्यात आली.

वऱ्हाडच्या समस्यांचा विचार करण्याकरीता दि. १ व २ जुन १९३१ रोजी खामगांव येथे सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली 'वऱ्हाड प्रांतिक सर्वपक्षीय राजकीय परिषद' भरविण्यात आली. भावी घटनेत वऱ्हाडला काहीतरी निश्चित स्थान प्राप्त झाले पाहीजे या हेतूने खटपट करण्याकरीता ही परिषद घेण्यात आली होती. वऱ्हाड प्रांतीचा दर्जा हिंदूस्थानच्या भावी घटनेत इतर प्रांताच्या बरोबर असावयास पाहीजे, असे मत या परिषदेत व्यक्त करण्यात आले. विदर्भ राज्य स्वतंत्र्य केल्यास ते स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होवू शकते, हे विदर्भाचे उत्पन्न व खर्च लक्षात घेवून ठरविण्यात आले. विदर्भ जर मध्याप्रांतशी जोडलेला राहीला तर विदर्भाचे राजकीय व आर्थिक दृष्टीने नुकसान आहे, असे ठरावात मांडण्यात आले. या परिषदेत रा. अ. कानिटकर यांची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण ठरली. या परिषदेत त्यांच्या पत्नी सौ .माईसाहेब कानिटकर उपस्थित होत्या.

दि. २८ जुलै १९३१ रोजी वऱ्हाड प्रांतिक सर्वपक्षीय कमिटीने निर्णय घेवून लंडन येथे होणाऱ्या दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत रा. अ. कानिटकर वकील यांना वऱ्हाडच्या प्रश्नासंबंधी सर्व कारवाई करण्यासाठी पाठविण्यात यावे असे ठरविण्यात आले. रा. अं.कानिटकर यांनी यासाठी मान्यताही दिली. रा. अ. कानिटकर यांच्या कायदेमंडळातील कार्यकुशल व अभ्यासू कामगिरीवरून, त्यांच्या

पक्षातील विचारी व क्रियावान सभासदांचा विश्वास त्यांनी संपादन केला होता आणि म्हणूनच वऱ्हाडची कैफियत सरकार आणि संसद यांच्यापुढे मांडण्यासाठी अशा महत्त्वाच्या नाजुक राजकारण्यासाठी रा. अ. कानिटकरांची निवड वऱ्हाडतील कार्यकर्त्यांनी केली.

जातीय निवाडावरील रा.अ. कानिटकरांचा हल्ला

दि.१७ ऑगश्ट १९३२ रोजी मॅक्कडोनाल्ड यांनी घोषित केलेल्या जातीय निवाडयात, हिंदू समाजातील दलीत-अस्पृष्य जातीजमातींसाठी विभक्त मतदार संघ देण्यात येतील, असे नमुद करण्यात आले होते. त्यामुळे या जातीय निवाड्यावर सर्वत्र कडाडून हल्ला चढविण्यात आला. रा. अ. कानिटकरयांनी मध्यप्रांताच्या कायदेमंडळात जातीय निर्णयावरील चर्चचा ठराव दि. २६ ऑगस्ट १९३२ रोजी आणला. परंतू या ठरावाच्या चर्चेस दिलेली मुदत न पुरल्यामुळे अर्धवट राहीली. परंतू पुढे मात्र रा. अ. कानिटकर यांनी आपल्या भाषणाद्वारे या जातीय निवाड्याविरूद्ध जागृती करण्यास सुरूवात केली. पुणे येथील टिळक स्मारक मंदीरात भरलेल्या, श्वेतपत्रीकेला व जातीय निर्णयाला विराधी असणाऱ्या महाराष्ट्रातील सर्व पक्षांच्या परीषदेत कानिटकर यांनी आपल्या भाशणात श्वेतपत्रीकेवर सडेतोड टिका केली. 'पांढऱ्या खलित्यात हिंदूस्थानला जे हक्क देण्यात आले आहेत, त्यांची उभारणी अविश्वासावर झाली आहे. म्हणून ती व्यवहारात उपयोगी पडणार नाही. त्यात हिंदूस्थानचे राजकीय नुकसान झाले आहे. जातीय निर्णय हा पांढऱ्या खलित्याचा पाया आहे' असे रा. अ. कानिटकर यांनी स्पश्ट केले.

१९३५ मध्ये सरकारने आगामी राज्यघटनेसंदर्भात जॉइंट सिलेक्शन कमिटी रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. परंतू रिपोर्टचा ठिकठिकाणी विरोध करण्यात आला. निषेध सभा घेण्यात आल्या. मध्यप्रांत कायदेमंडळात या रिपोर्ट बाबतीत मते व्यक्त केली गेली. रा. अ. कानिटकर यांनी रिपोर्टवर आपल्या भाषणातून विरोधी व्यक्त केले. त्यांनी आपल्या रंगभूमीतील भाषणशैलीत नामदार राव यांना जाब विचारले. नामदार प्रॉस्टींग करीत होते. अशाप्रकारे वऱ्हाड-विदर्भातील कौन्सिलरांनी मध्यप्रांत कायदेमंडळात जॉईंट सिलेक्शन कमिटी रिपोर्टचा निषेध करीत, बहूमताने हा रिपोर्ट फेटाळून लावला. अशाप्रकारे कायदेमंडळात देखील त्यांनी कामगिरी महत्वपूर्ण बजावलेली दिसते.

१९३९ मध्ये दुसरे महायुध्द सुरू झाले तेव्हा रा. अ. कानिटकरांची भूमिका वेगळी होती. परंतु ती देशहित साधणारी होती. या लढयात दोस्त राष्ट्रांच्या बाजूने राहण्यात भारताचे हित आहे असे त्यांचे मत हाते. या संधीचा फायदा घेवून भारतातील तरूणांनी सैन्य, आरमार व नाविक दलात प्रवेश करून घेवून

लष्करी शिक्षण संपादण्याची संधी साधावी असे त्यांना वाट होते. ते वीर सावरकरांच्या विचाराचे समर्थक होते. १९४२ ते १९४५ याकाळात रा. अं. कानिटकर हे नॅशनल वॉर फ्रंटचे प्रांतिक संघटक होते. भारतात युध्द मदतीस काँग्रेसचा उघड विरोध असल्याने जनमत युध्दप्रयत्नास पोषक निर्माण करावयाचे होते. त्यांनी हे प्रचारकार्य मध्यप्रदेशाच्या दहा मराठी जिल्हयात सातत्याने व निष्ठेने केले होते. यानंतर त्यांनी अखिल भारतीय हिंदूमहासभेचे कार्य केले. ते नवी दिल्ली कार्यालयाचे सचिव सुध्दा होते. शंकरराव देव यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढयात ते सहभागी झाले. संयुक्त महाराष्ट्रात वऱ्हाड का घालावा? याबाबत त्यांनी स्वतःचे प्रतिपादन उत्तम रीतीने केले. ते संयुक्त महाराष्ट्राच्या शिश्टमंडळात विदर्भातील सदस्य होते. अशा या वऱ्हाडतील अग्रगण्य नेता आणि घटनापंडीत दि. १ जून १९६२ रोजी बुलडाणा येथे काळाच्या पडद्याआड गेले.

संदर्भ ग्रंथ

१. Joshi, Dr. P. L. [Edi]: Political Ideas and Leadership in Vidharbha, Sponsored by Silver Jublee Committee, Dept. Of Political Science & Publict Administration, Nagrpur University, Edition: 1980
२. कानिटकर नागेश रामचंद्र (संपा.): रा. अं कानिटकर जीवनचरित्र,प्रकाशक: नागेश रामचंद्र कानिटकर, बुलडाणा, १९६८.
३. कारंजकर, भि.दे. : अमरावती शहराचा इतिहास, प्रकाशक : श्री. दा. मुळे , मुख्याधिकारी, नगरपालिका, अमरावती, १९७८.
४. वक्काणी, डॉ.नि.आ.: आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, प्रकाशक: श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८५.
५. देशपांडे,अ.के.: बुलडाणा जिल्हयातील स्वातंत्र्यलढा, प्रकाशन: ऑगस्ट क्रांती सुवर्ण महात्सव समिती, मुंबई, १९७२.
६. कुळकर्णी,आबासाहेब: वऱ्हाडची स्वातंत्र्यसेवा, प्रकाशन: कॉंग्रेस सुवर्ण महात्सव समिती, अकोला, दि.२८ डिसेंबर १९३५.
७. उदासी,बि.ना.: दैनिक मुद्रीका, वऱ्हाड स्वातंत्र्य संग्राम विशेशांक, प्रकाशक: दै मुद्रीका प्रकाशन, सुदर्शन प्रेस, अकोला, १९८६.
८. फडके, यशवंत दिनकर: विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, १९२१-१९२९, खंड-३, प्रकाशक: रत्नाप्पा कुंभार,सासवड पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन, २५०, शनिवार पेठ, पुणे, १९९१.
९. सीतारामया, डॉ. बी. पट्टभि: संक्षिप्त कॉंग्रेसका इतिहास, १८८५-१९४७, प्रकाशक: मार्तंड उपाध्याय मंत्री, सत्सा साहित्य मंडळ, नई दिल्ली,१९५८.
१०. वैद्य डॉ. सुमन, कोठेकर डॉ.शांता: आधुनिक भारताचे इतिहास, १८५७-१९२०, प्रकाशिका: ललिता पुराणिक, श्री साईनाथ प्रकाशन १, धरमपेठ, नागपूर,१९९६
११. चौधरी, के. के: भारतीय स्वतंत्रता संग्राम और महाराष्ट्र, प्रकाशक: शांताराम सगणे, सुचना एवं जनसंपर्क महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, १९८५.

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

क्रांतीकारी चळवळ

– रुपसिंग दशरथराव राठोड
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामामध्ये क्रांतीकारकांनी केलेले कार्य अविस्मरणीय आहे.प्राचीन भारतावर ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी अनेक वर्षे राज्य केल्यामुळे भारतीय जनतेची ब्रिटिश सरकाराविषयी नाराजीची भावना निर्माण झाली होती. भारतीय जनतेवर अन्याय, अत्याचार, लाठीमार, बळजबरीने तुरुंगामध्ये टाकणे अशा अनेक घटनेमुळे भारतीय जनतेच्या मनामध्ये ब्रिटिश राज्यकर्त्याविषयी असंतोषाची भावना हळूहळू निर्माण व्हायला सुरुवात झाली. इ.स. १८५७ मध्ये भारतीय जनतेचे ब्रिटिश राजवटीच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केला.हाच उठाव भारताचे पहिले स्वातंत्र्ययुध्द म्हणून ओळखले जाते.हा उठाव ब्रिटिश सरकारने निर्दयीपणे मोडून काढला.त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला संघटीतपणे सशस्त्र लढा देण्याशिवाय पर्याय नाही.ही गोष्ट भारतीयांच्या लक्षात आली.इ.स. १८५७ च्या उठावातील अपयशाने देशात नैराश्य निर्माण झाले असले, तरी ब्रिटिशांच्या विरोधात सशस्त्र उठाव चालूच राहिले.

भारत ही शुरवीरांची भूमी आहे. सयंम, शांतता, सहनशिलता, सहानुभूती या मातृभूमीचे वैशिष्ट आहे. परंतू ज्यावेळी भारतभूमीवर अत्याचार, अन्याय, हिंसाचार निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला त्या त्यावेळी इथल्या जनतेनी एकजुटीने, प्रखरतेने त्या परिस्थितीला प्रतिउत्तर देण्याचे एकजुटीचे कार्य केलेले आहे. हा या भारत देशाचा इतिहास आहे. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून अनेक वेळा दडपशाहीचा प्रयोग करुन बळजबरीने अत्याचार करुन लूट करण्याचा वेळोवेळी प्रयत्न केला गेला.

भारतीय जनतेकडून ब्रिटिशांच्या अत्याचाराच्या विरोधात सशस्त्र उठाव चालूच राहिले त्यामध्ये महाराष्ट्रातील वासुदेव बळवंत फडके व पंजाबातील रामसिंह कुका व अनुयायांचे उठाव उल्लेखनिय ठरतात. परंतु हे उठाव एका व्यक्तीने प्रेरीत केलेले असल्याने ब्रिटिश सरकारने ते सहजपणे दडपून टाकले. एकोणविसाव्या शतकाच्या शेवटी मात्र व्यक्तिनिष्ठ उठावाची जागा संघटित क्रांतीकारी चळवळीने घेतली.ही क्रांतीकारी चळवळ भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे एक अविभाज्य अंग बनली क्रांतीकारी चळवळ म्हणजे प्रखर राष्ट्रवादाची एक उर्मी होती.या चळवळीत अनेक भारतीय तरुणांनी सहभाग घेतला व ब्रिटिश

2019-2020

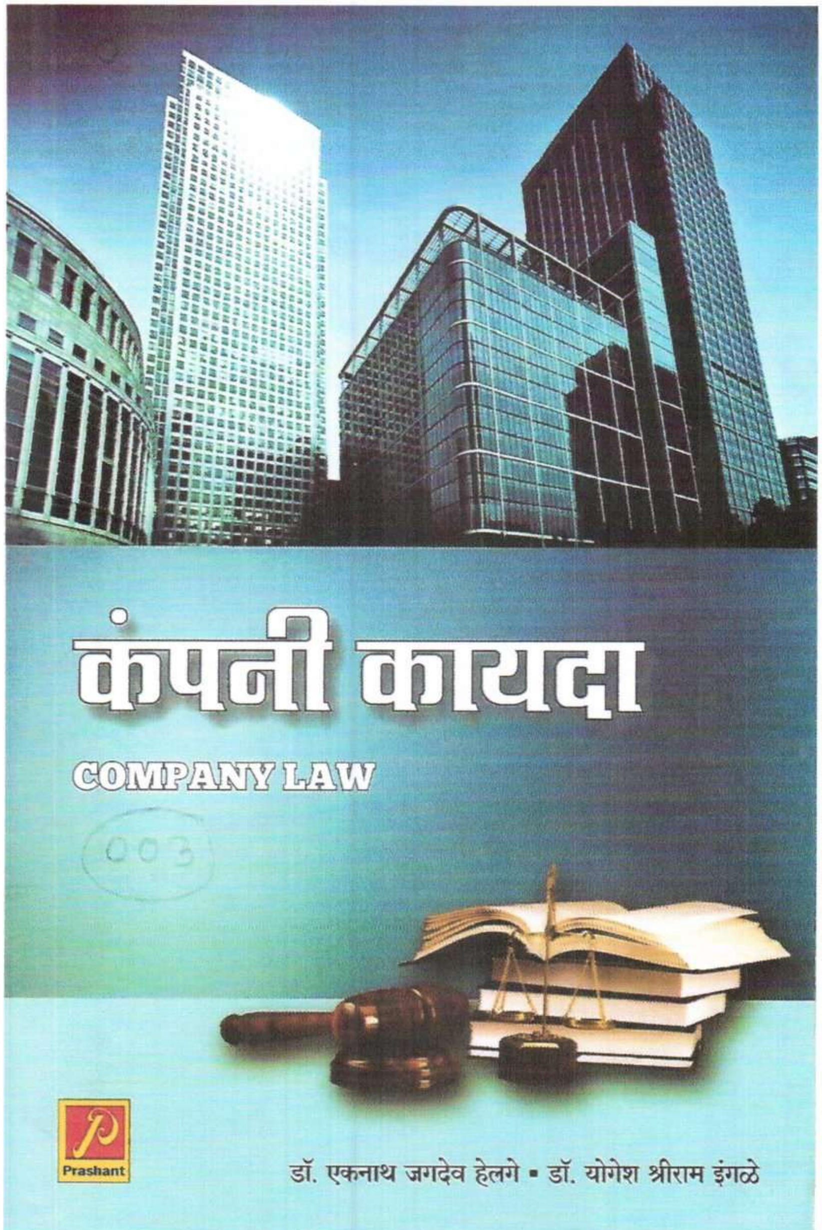

Jijamata Mahavidyalaya • Buldhana •

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त.

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावतीच्या बी.कॉम. भाग–३ (सत्र ६) च्या नवीन बदललेल्या अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

कंपनी कायदा

COMPANY LAW

Presented by

Dr. E. J. HELGE
Head & Professor & Research Guide
Department of Commerce
Jijamata Mahavidyalaya, Buldana

डॉ. एकनाथ जगदेव हेलगे
प्रोफेसर व वाणिज्य विभाग प्रमुख,
जिजामाता महाविद्यालय, बुलढाणा.

डॉ. योगेश श्रीराम इंगळे
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती.

WITH BEST COMPLEMENTS
FROM
AUTHORS AND PUBLISHERS

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

Prashant

कंपनी कायदा
Company Law
© सुरक्षित

▌प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

▌दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

▌आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
जानेवारी, 2020
978-93-89501-16-2
₹ 175/-

▌अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुन:प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

लेखक

प्रोफेसर (डॉ.) एकनाथ जगदेव हेलगे
एम.कॉम., एम.ए. (अर्थशास्त्र, इतिहास), बी.एड., पीएच.डी.

डॉ. योगेश श्रीराम इंगळे
एम.कॉम., एम. फिल., पीएच.डी., एम.बी.ए (फायनान्स)., एम.ए. (अर्थशास्त्र).जी.डी. सी. अँन्ड ए.

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाच्या
नवीन अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तके – बी.कॉम. (भाग ३)

- व्यवसाय नियामक कायदे
- कंपनी कायदा
- व्यावसायिक पर्यावरण
- विकासाचे अर्थशास्त्र
- विमा प्रणाली
- भारतीय बँकिंग प्रणाली
- इंटरनेट आणि वर्ल्डवाईड वेब

- Cost Accounting
- Management Accounting
- Business Regulatory Framework
- Company Law
- Internet and World Wide Web
- Essential of e-Commerce

Prashant
वाणिज्य ₹ 175
ISBN 978-93-89501-16-2
9 789389 501162
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Jijamata Mahavidyalaya • Buldhana •

कंपनी कायदा
Company Law
© सुरक्षित

▌प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

▌दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

▌आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
जानेवारी, 2020
978-93-89501-16-2
₹ 175/-

▌अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनःप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

~~2019~~-2020
2020

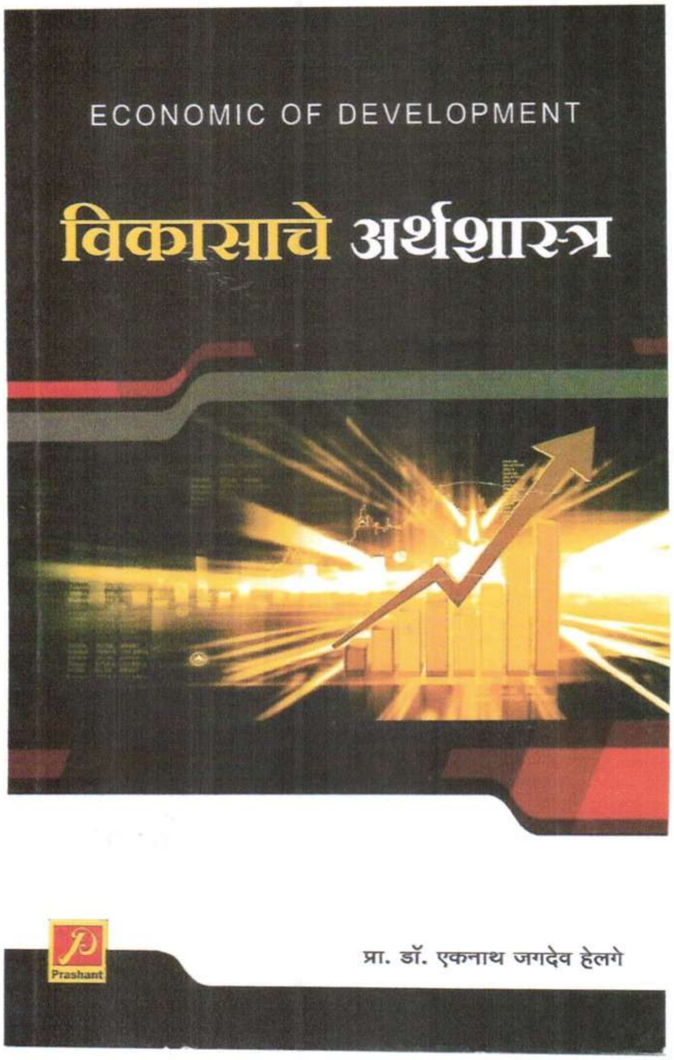

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त.
तसेच बी.कॉम. (भाग-३) च्या नविन अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

विकासाचे अर्थशास्त्र

ECONOMIC OF DEVELOPMENT

प्रोफेसर (डॉ.) एकनाथ जगदेव हेलगे
प्रोफेसर व वाणिज्य विभागप्रमुख,
जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा.

WITH BEST COMPLEMENTS
FROM
AUTHORS AND PUBLISHERS

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

विकासाचे अर्थशास्त्र
Economic of Development
© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
फेब्रुवारी 2020
978-93-89501-35-3
₹ 225/-

अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

WITH BEST COMPLIMENTS FROM AUTHORS AND PUBLISHERS

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अ
संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक अ

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

प्रोफेसर (डॉ.) एकनाथ जगदेव हेलगे

एम.कॉम., पीएच.डी., एम.ए., (अर्थशास्त्र, इतिहास), बी.एड.
प्रोफेसर, वाणिज्य व व्यवस्थापन विभाग प्रमुख,
जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा.

- शैक्षणिक अनुभव (पदवी व पदव्युत्तर पदवी) मध्ये २९ वर्षे.
- संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठात Ph.D. चे मार्गदर्शक म्हणून कार्यरत.
- सदस्य, व्यावसायीक अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.
- सात संशोधकांना Ph.D. पदवी प्रदान
- विद्यापीठ अनुदान आयोग प्रायोजीत लघुशोध प्रबंध पूर्ण (Minor Research Project)
- आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय शोधनिबंध प्रकाशित.
- कार्यकारी प्राचार्य पदाचा अनुभव १२ वर्षे (श्री. शिवाजी महाविद्यालय, मोताळा जि. बुलडाणा व जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा)
- आजिवन सभासद म्हणून Indian Commerce Association, Indian Accounting Associations, Indian Economics Association
- संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या विविध समित्यांवर कामकाजाचा अनुभव.
- प्रकाशित पुस्तके - १) Income Tax, २) अंकेक्षण, ३) व्यावसायिक नियामक कायदे, ४) कंपनी कायदा, ५) विकासाचे अर्थशास्त्र.

Prashant
अर्थशास्त्र/वाणिज्य ₹ 225
ISBN 978-93-89501-35-3
9789389501353
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •
Principal
Jijamata Mahavidyalava
Buldana

~~2020-21~~
2020

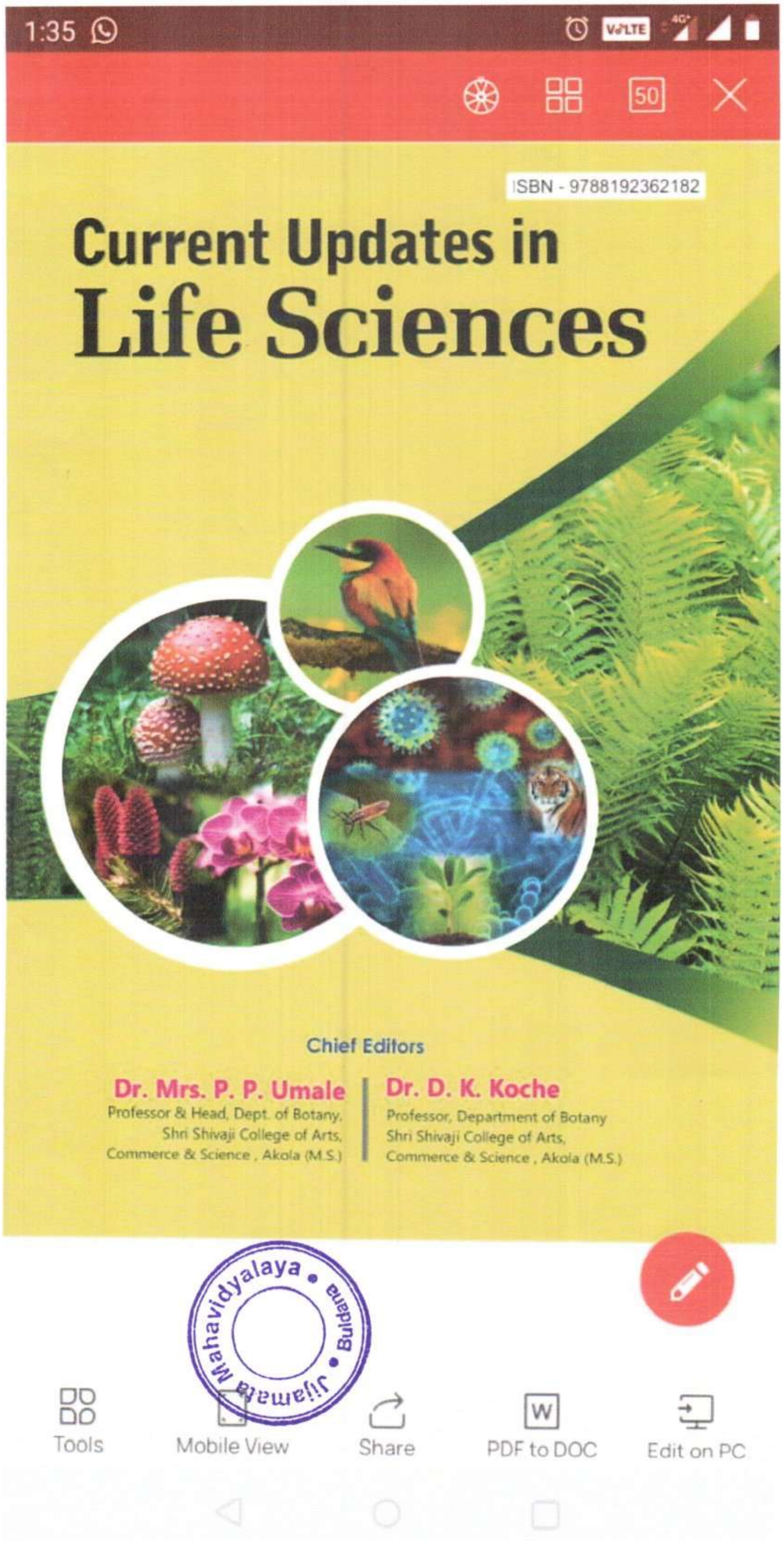
1:35
ISBN - 9788192362182
Current Updates in
Life Sciences
Chief Editors
Dr. Mrs. P. P. Umale
Professor & Head, Dept. of Botany,
Shri Shivaji College of Arts,
Commerce & Science , Akola (M.S.)
Dr. D. K. Koche
Professor, Department of Botany
Shri Shivaji College of Arts,
Commerce & Science , Akola (M.S.)
Jijamata Mahavidyalaya • Buldana
Tools
Mobile View
Share
PDF to DOC
Edit on PC

	habitats of Pandharkawada Tahsil (MS), India		
54	Diversity of orb-weavers from Satpuda landscape	Anuradha Rajoria	421
55	Birds of Malrjura Nature Interpretation Centre Patur District Akola (MS) India	Amrita M. Shirbhate and Milind V. Shirbhate	429
56	Role of spiders for trapping harmful insect from traditional crop around farm field of Dharni Melghat region	R. B. Bahadure and P. M. Makode	434
57	Current status of family Mastacembelidae in Akola District (MS) India	P. S. Dhabe	439
58	Quantitative distribution of bacteria associated with freshwater crab *paratelphusa jacquemontii* (Rathbun) from Nal-Damayanti Sagar Dam Tq. Morshi Dist. Amravati (MS) India	A. U. Ghaware and R.G. Jadhao	442
59	An intramural study of airborne fungal spores in laboratories of Govt. Institute of forensic science, Nagpur	Bhupali Bhusari, Archana Mahakalkar and Hemant Sapkal	447
60	Effect of Cypermethrin on heartbeat of *Periplaneta americana*	J. V. Pawara	457
61	Diversity of Gekkonidae species (wall lizards) in Buldhana region (MS) India	V. R. Kakde and A. C. Thakur	462
62	Morphometric and qualitative analysis of Rotifer in upper Morna reservoir, Medshi, Dist-Washim, Maharashtra (India)	M. R. Solanke and D. S. Dabhade	464
63	Preliminary checklist of Damselflies and dragonflies (Insecta, Odonata) of Karanja Sohol Wildlife Sanctuary	Milind Shirbhate and Amrita Shirbhate	474
64	Migration: an environmental fascinating aspect of the birds life	Nilima M. Kankale	481
65	Cladoceran diversity in lentic ecosystem of Shivan reservoir with reference to physicochemical parameters	P. M. Makode and R. B. Bahadure	484
66	Histophysiological alterations caused due to intoxication of Atrazine herbicide in Wistar albino rats (Male).	P. M. Ramteke	496
67	Spider diversity in organic farming of Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidhyapith Campus Akola (MS) India	Prakash P. Ade	504
68	Physico-chemical parameter of kumbhar kini dam of yavatmal district (ms) india	Shubhangi B. Misal	520
69	Characterization of Exochelin an extracellular iron chelator Siderophore of *Pseudomonas stutzeri* of SGM 1 strain	S. D. Adole and S. M. Chavhan	530
70	A new gall midge (Cecidomyiidae: diptera) from Hingoli (MS)	S. S. Bhalerao	538
71	Effect of environment on the different developmental stages of common Mormon butterfly (Lepioptera: Papilionidae)	Dnyaneshwari M. Satarkar and Nisha V. Warade	542
72	A multifunctional biomaterial: Spider silk	A. S. Sawarkar	547
73	Habitat fragmentation and biodiversity	Sujata Kawade	543
74	Effect of double dose of Carp pituitary extract on the breeding performance of the Snakehead Uurrel, *Channa punctatus* (Bloch)	Tushar G. Deshmukh	562
75	Diversity of copepods in lentic ecosystem of Sonala Dam, Sonala, Dist. Washim, (MS) India	Ujwala P. Lande	568
76	Allelic frequency of abo and Rh d blood group among the population of endogamous group of Amravati District (MS) India	Sumit Wankhade and Santosh S. Pawar	574
77	Novel covid-19 disease, human health related complications and its prevention	A. S. Pethe	579
78	Lonar lake: Physicochemical qualities of water	A. L. Pawar and P. V. Gadakh	584
79	Application of ash as a natural fertilizer for plant growth	A. A. Balode, S. S. Bhutekar and H.V. Dhanokar	591
80	Probiotication of Papaya juice – an innovative	G. D. Surve, R. R. Pachori and	600

Principal

2020-21

DIVERSITY OF GEKKONIDAE SPECIES (WALL LIZARDS) IN BULDHANA REGION (MS) INDIA

V. R. Kakde and A. C. Thakur

Department of Zoology, Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (M.S.) India

Email- vrkakde@gmail.com

ABSTRACT:

Lizards typically have feet and external ears. Vision, including color vision, is particularly well developed in most lizards, and most communicate with body language or bright colors on their bodies, as well as with pheromones. Buldhana is the westernmost district of Vidarbha region in Maharashtra, situated in the Tapi and Godavari basins Indian reptiles does not provide a basis for direct verification of the information presented. In this paper annotated checklist of wall lizards (Gekkonidae) in Buldana Town (M.S.) is going to report. Wall lizards were abundant and conspicuous where found. Adults and sub adults were seen almost exclusively around large cover objects (piles of logs and rocks, especially the latter) in open areas, but juvenile lizards were seen most of-ten in lightly vegetated areas, particularly tall, thin grassland were found out in the open away from cover much more frequently than adults. We almost never saw wall lizards in forests.

Key words: Checklist, lizards, Reptiles, annotated, juvenile, abundant, conspicuous

Introduction:

This very agile lizard is well named as it can often be seen basking, hanging from walls or rock faces. It is either green or brown with mottled marking along its flanks, and reaches a length of about 8-inches (20cm) with the tail making up to two thirds its overall length. The sexes apart can be difficult; however the male has a larger head and a thick- set neck. Sometimes the banding along the flanks of the female is more noticeable than that of the male. Females are significantly smaller than the male. It needs wall cavities in which to shelter, but also loose stones at ground-level, under which the lizard lays its eggs. Some vegetation is required to support the food chain of invertebrates, but too much vegetation does not suit this lizard as it is a lover of sunshine and requires open bare areas. Old stone garden walls are a particularly

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

favourite habitat, although the wall must have a mix of vegetated portions and open basking spots. There should also be good vegetation at ground level to help to support the food chain. The wall lizard is adept at catching all sorts of invertebrates, with particular favorites' being crickets and grasshoppers, spiders caterpillars and woodlice. It will eat flying insects such as flies, moths and butterflies, and can often be seen athletically jumping to attempt to catch a passing meal. The wall lizard will make use of any dry, frost-free refuge, although it has a strong preference for cracks and voids stone: whether this is in an old stone wall, a cliff face or paving slabs. If stone is unavailable, it will redily make use of any hollows found in debris or rubble. It is an accomplished digger, and will readily burrow if no natural shelter is available.

The district is situated partly in Tapi basin and partly in the Godavari basin. Buldana is situated between 19°.51' and 21 °.17' North latitudes and 75°.57' and which 1,558 sq. km. (1984-85) are constituted of forests, which comes to less than 16% (1984-85) of the total area of the district. The monumental works on Indian reptiles are, 'The Reptiles of British India' by Gunther (1864). 'Fauna of British India - 'Reptilia and Batrachia' by Boulenger (1890) and Smith (1931, 1935, 1943). The work of Smith stood the test of time and forms the standard work on the subject. Further contributions were made by Tiwari & Biswas (1973), Murthy (1994, 2010), Das (2003), Tikedar & Sharma (1992), Das & Bauer (2000), Das (2000), Daniel (2002), Sharma (2007), Das and Vijayakumar (2009), Giri (2008), Giri & Bauer (2008), Giri, et al (2009a), Giri et al (2009b)and Venugopal (2010). In Satara District of Maharashtra, the research belonging to lizards like-The diversity and distribution of the Six Families of the Order Squamata was studied by Sayyed and Bhagwat (2009), but no considerable work or study was undertaken in Buldhana district of Maharashtra. Species listings or checklists, which contain such primary and compiled species-occurrence data, play a vital role in providing information on the number of species occurring in different regions across different spatial scales (local, regional, national and global).

Validity of the species listed in the earlier checklists of India published in the past two decades has been reviewed. Among the publications pertaining to reptilian taxonomy and species occurrences in India the works of Malcolm Smith (1931, 1935a, 1943), though more than half a century old, still remains the most important contribution (Das 2003). Over the past two decades many checklists of reptiles of India (Murthy 1985; Murthy 1990; Tikader & Sharma 1992; Das

1997a; Das 2003), sometimes including adjacent countries (Das 1994; Das1996a; Sharma 2002) have been published. An apparent inadequacy of the above-mentioned checklists of Indian reptiles published over the past 20 years is that species with valid distributional records are not differentiated from those with questionable records.

Materials and Methods:

In the present study, the ecology and behavior of lizard fauna in the Buldhana Town (M.S.) was examined. During the study some of the methods and protocols will be followed to study the ecology and diversity of lizards in Buldhana region (M.S). To study the ecology and diversity of lizard fauna in Buldhana Town (M.S). The study will be done in different regions of Buldhana with reference and on basis of availability of the species. After collection and detection it will be photographed and identified with the help of the different bases like phenotypic characters like body, color, shape and size for the identification and study of collected and observed species keys and methods like Daniel (2002) will be used. The statistical analysis of diversity will be made by computer program PAST (Hammer et al. 2001).

Observations and Results:

Presented study was carried out during 2016-17. It reveals 06 species of wall lizards from the study area. Based on the distributional records available, validity of the species listed in the earlier checklists of India published in the past two decades has been reviewed.

Table :1 Annotated Checklists of Lizards observed from Buldana District (MS)

S. N	Family / Species	Common name	IUCN*	Status
	Gekkonidae			
1	*Hemidactylus brookii*	Brook's house gecko	LC	Rare
2	*Hemidactylus flaviviridis*	Yellow-green House Gecko	LC	Common
3	*Hemidactylus frenatus*	Asian house gecko	LC	Frequent
4	*Hemidactylus giganteus*	Common giant gecko	NE	Rare
5	*Hemidactylus leschenaultia*	Common bark gecko	LC	Abundant
6	*Hemidactylus triedrus*	Termite hill gecko	NT	Rare

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

Discussion:

Gehyra mutilata. Gekko gecko and Gekko smithi are very adaptable to its surroundings, although it usually prefers woodlands, rocky areas, and human dwellings. Hemidactylus are commonly found in Gardens and rocky areas also in agricultural fields. The common wall lizard is a thing of great beauty when seen like this. The ecological impacts of having perhaps one-quarter million introduced lizards running about can't be good, but it is difficult to ascertain with certainty exactly what damage they have done. Wall lizards, given their success, must have had a role in reducing native lizards such as eastern fence lizard and five-lined skink, which are rare or absent where the wall lizard occurs although both used to occur in this area. Brown (1992) made a plea for standardizing the distributional records of Indian reptiles almost two decades ago. However, drawing a standardized format for publishing species checklists is an important task to be undertaken, in order to verify and validate the species occurrence data and also to prevent perpetuation of mistakes. The Conservation Assessment and Management Plan (CAMP) for Indian reptiles (Molur & Walker 1998) which formed the IUCN red list of Indian reptiles used the checklist list provided by Das (1997a) as the starting reference point for the number of reptiles in India. However, Das (1997a) contained many erroneous inclusions and omissions and the standard of reporting does not provide means to directly verify the quality of information presented.

References:

Boulenger, G.A. (1890) The fauna of British India including Ceylon and Burma: Reptilia and Batrachia, London, viii+541pp.

Brown, S. B. (1992) Indian herpetofauna: a plea for standardized distributional records. *Hamadryad* 17: 52-53.

Daniel J. C. (2002) The Book of Indian Reptiles. Bombay History Society, Mumbai. 227 pp.

Das, I. (1997a) Checklist of the reptiles of India with English common names. *Hamadryad* 22(1): 32-45.

Das, I. (1997b) A new species of Cyrtodactylus from the Nicobar Islands India. *Journal of Herpetology*, 31(3): 375-382.

Das, I. (2003) Growth of knowledge on the reptiles of India with an introduction to systematic taxonomy and nomenclature. *Journal of Bombay Natural History Society* 100(2&3): 446-501.

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

Gunther. C. L. C and Albert. (1864) The Reptiles of British India .Published by Oxford & IBH Publishing Co. New Delhi. 452pp

Hammer, Ø., Harper. D. and Ryan, P. (2001).. Paleontological statistics software package for education and data analysis. *Paleontologia Electronica*. 4(1): 9

Molur. S. and Walker, S. (1998) (eds). Report of BCCP CAMP on Reptiles of India. Zoo Outreach Organisation, Coimbatore, India, 65p.

Murthy, T. S. N. (1985) Classification and distribution of the reptiles of India. *The Snake* 17: 48-71.

Murthy, T. S. N. (1990). A field book of the lizards of India. Records of the Zoological Survey of India. *Occasional paper* . 115: 1-116.

Sayyed and Bhagwat (2009) The diversity and distribution of the Six Families of the Order Squamata in Satara District (Maharashtra).

Sharma, R. C. (2002) The fauna of India and the adjacent countries – Reptilia (Sauria). Vol II. Zoological Survey of India, Kolkatta, 430pp.

Smith M. A. (1931) The Fauna of British India including Ceylon and Burma. Vol. I. Loricata Testudines. Taylor and Francis, London, 185pp+2 plates

Smith, M. A. (1935a) The Fauna of British India including Ceylon and Burma. Reptilia and Amphibia. Vol. II Sauria. Taylor and Francis, London, 440pp +1 plate.

Smith, M. A. (1935b) Some notes on the monitors. Journal of Bombay Natural History Society 35: 615-619.

Smith, M. A. (1943) The Fauna of British India Ceylon and Burma including the whole of the Indo-Chinese region. Vol. III. Serpentes. Taylor and Francis, London, 583pp+1 map.

Tikader B. K. and Sharma, R. C. (1992) Handbook of Indian Reptiles. Zoological Survey of India, Kolkatta, 250pp+42 plates.

Tiwari, K. and Biswas S. (1973) Two new reptiles from the Great Nicobar Island. *Journal of Zoological Society of India*, 25(1&2): 57-63.

Venugopal, P. D. (2010) An updated and annotated list of Indian lizards (Reptilia: Sauria) based on a review of distribution records and checklist of Indian reptiles. *Journal of Threatened Taxa*. 2(3):725-738.

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

2020
~~2019-20~~

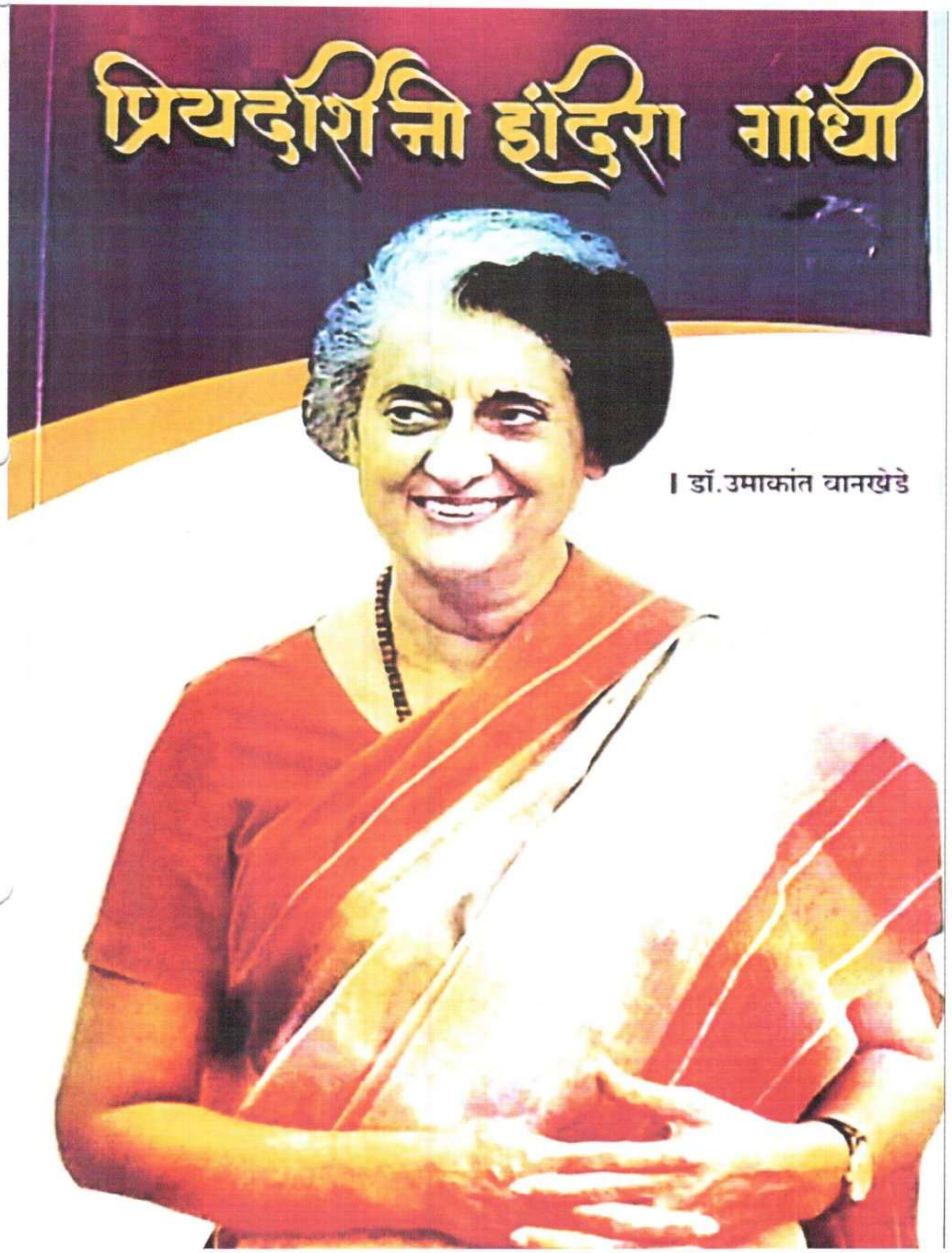

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

2019-20

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी

जीवन आणि कार्य

Editor
Dr. Wankhede Umakant
(M.A. M.Phil.,Ph.D)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra)

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

© डॉ. उमाकांत वानखेडे
9421336952

❖ Publisher :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ Page design & Cover :
Shaikh Jahuroddin,Parli-V

❖ Edition: December 2020

ISBN 978-93-85882-65-4

❖ Price : 499/ -

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. VIDYAWARTA ISSN-2319 9318 HP PRINTING AREA ISSN-2394-5303 International Multilingual Research Journal

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

http://www.printingarea.blogspot.com

ISBN 978-93-85882-65-4

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

INDEX

01) THE HISTORY OF INDIA AS THE ASSASSINATION OF INDIRA GANDHI
Dr Aminur Islam Sk, Gauripur (Assam) ||09

02) Indira Gandhi: India's Greatest Women's Political Leadership
Dr. R. K. Kale, Beed ||11

03) THE ROLE OF INDIA AS WELL AS INDIRA GANDHI IN THE EMERGENCE OF
Mahesh Prabhakar Ratnaparkhi Badnapur, Jalna.(M.S.) ||15

04) ROLE OF INDIRA GANDHI IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDIA
Mehzabeen Sultana, Cotton University ||21

05) A short story on Life and Work of Indira Gandhi
Aftab Uddin Ahmed, Gauripur (Assam) ||23

06) Domestic Policy of Indira Gandhi
Dr. Manoj Somwanshi, Lohara Dist. Osmanabad ||26

07) Indira Gandhi's New Economic Approaches:
Dr. Santosh Lobhaji Wankhede, Mantha Dist Jalna. ||29

08) Contributions of Indira Gandhi in the making of Our Nation
Mr.Dnyanoba Trimbak Dhage,Nasik ||31

09) India's Bank Nationalization and Vision of Indira Gandhi
Mr. Rupesh W. Khubalkar,Umred, Dist.Nagpur ||34

10) Mrs.Indira Gandhi : Epitome of Patriotism and Iron lady of India
Dr. Sasane S.S.,Beed/Dr Arjun Galphade,Kaij Dist.Beed ||39

11) इंदिरा गांधी जीवन घटना क्रम
प्राचार्य डॉ.पुष्प राज गौतम, सारण बिहार ||41

12) इंदिरा गांधी उत्तराधिकारी के रूप में
प्रा.डॉ. कदम एस. एस.,लोहारा जिला उस्मानाबाद ||44

13) इंदिरा गांधी -आपातकाल - १९७५
डॉ. सी .जी.कडेकर, लोहारा, जिल्हा उस्मानाबाद ||48

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

ISBN 978-93-85882-65-4

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

40) इंदिरा गांधी आणि आणिबाणी
प्रा.राजेश अनंतराव कांबळे, कन्नड, जि,औरंगाबाद ||128

41) भारतातील कर्तबगार राजकीय महिला नेतृत्त्व
प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव, परळी-वैजनाथ जि.बीड ||130

42) इंदिरा गांधी आणि बँकांचे राष्ट्रीय कारण
प्रा.डॉ.तानाजी लोखंडे, माणगांव रायगड ||132

43) इंदिरा गांधी यांची अभिनव वानरसेना
प्रा.आवटे भाऊ दगडोबा, मंठा जि.जालना ||134

44) इंदिरा गांधी यांचे शांती निकेतनातील एक वर्ष
प्रा.डॉ.औचित्ये बी. सी., गंगाखेड जि.परभणी ||136

45) इंदिरा गांधीचे शिक्षण आणि संस्कार
प्रा.डॉ.धायगुडे राजाभाऊ भाऊसाहेब, परळी-वैजनाथ जि.बीड ||139

46) इंदिरा गांधी यांच्या कार्याचा आढावा
प्रा.दुनघव अशोक ज्ञानोबा, भूम जि.उस्मानाबाद ||141

47) इंदिरा गांधी जीवन आणि कार्य
प्रा.डॉ.कंधारे विश्वास शामराव, चौसाळा ता.जि.बीड. ||143

48) इंदिरा गांधी यांची भारतीय राजकारणात भूमिका
स्मिता विजय मामीलवाड, लातूर ||145

49) गरीबी हटाव आणि इंदिरा गांधी
प्रा.डॉ.मुळे उध्दव माधवराव, परळी-वै. जि.बीड ||147

50) भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी
प्रा.निर्वळ उध्दव गणपतराव, पालम ||149

51) इंदिरा गांधी आणि बँकेचे राष्ट्रीयीकरण
प्रा.डॉ.पवार रणजित कवरसिंग, कन्नड जि.औरंगाबाद ||151

52) इंदिरा गांधींच्या काळातील भारताचे रशिया व अमेरिकेशी असलेले संबंध
डॉ.नामदेव वा. ढाले, बुलडाणा ||153

ISBN 978-93-85882-65-4

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

52

इंदिरा गांधींच्या काळातील भारताचे रशिया व अमेरिकेशी असलेले संबंध

डॉ.नामदेव वा. ढाले
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख
जिजामाता महाविद्यालय ,बुलडाणा

****

कोणत्याही देशाच्या सर्वांगिण विकासासाठी इतर राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवणे महत्वाचे असतात. प्राचीन काळापासून दृष्टीक्षेप टाकला असता भारताचे जगातील इतर देशांशी बऱ्याच प्रमाणात सौहार्दाचे संबंध होते. मात्र भारत जेव्हा ब्रिटीश राजवटीखाली आला तेव्हापासून भारताचे अंतर्गत धोरण असो किंवा परराष्ट्र धोरण हे ब्रिटिश सरकारच ठरवित असे. त्यांच्या वसाहतवादी हेतूने प्रेरित परराष्ट्र धोरणामुळे भारताच्या जगातील इतर देशांशी असणा-या संबंधांमध्ये बदल होत गेला. ब्रिटिश सत्ता आपल्या स्वार्थी भूमिकेतून इतर राष्ट्रांशी संबंध ठेवीत असे. त्यामुळे राष्ट्रीय चळवळीतील भारतीय नेत्यांनी देशाचे सार्वभौमत्व , अखंडत्व आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व या तत्वांवर आधारित त्यांनी परराष्ट्र धोरणाचा पुरस्कार केला आणि भारतासंबंधी असणाऱ्या ब्रिटिशांच्या धोकादायक परराष्ट्र धोरणावर वारंवार विरोध दर्शविला. भारतीय स्वातंत्र्य लढा सुरु असतांना भारतीय नेते आंतरराष्ट्रीय देशाच्या घडामोडींचा अभ्यास करीत असत. तसेच त्यांचे अनेक देशांशी संबंध प्रस्थपित झाले. आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सुध्दा कॉंग्रेसचे प्रतिनिधी उपस्थित राहत असत. त्यामुळे निरनिराळया देशातील परिस्थिती, त्यांच्या समस्या यांची माहिती भारतीयांना मिळत होती. त्यामुळे परराष्ट्रीय धोरणबाबतचा भारतीय नेत्यांचा दृष्टिकोन व्यापक बनला आणि जागतिक राजकारणात स्वतंत्र भारताची भूमिका कशी राहील याविषयी कल्पना स्पष्ट होत गेल्या.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय नेत्यांनी ब्रिटिशांच्या धोरणाचा त्याग केला आणि आपल्या देशाच्या स्वहिताच्या दृष्टीने आपले स्वतंत्र धोरण राबविण्यास सुरुवात केली. तत्कालिन भारताचे पहिले पंतप्रधान व परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांनी ब्रिटिश राजवटीच्या परराष्ट्र धोरणातील कटू अनुभव लक्षात घेवून भारताचे परराष्ट्र धोरण आखले.प्रादेशिक अखंडत्वाचे संरक्षण, जागतिक शांतता राखणे, परराष्ट्रीय धोरण ठरविण्याचे स्वातंत्र्य टिकणि, भारताचा आर्थिक विकास साध्य करणे, वंशभेदाचे निमूर्लन करणे, अलिप्तवादाचा स्वीकार करणे ,शेजारी असलेल्या राष्ट्रांशी मित्रत्वाचे संबंध ठेवून सहकार्य करणे ,साम्राज्यवाद व वसाहतवादाला विरोध करणे, साम्राज्यवादी युध्दांचा धिक्कार करुन जागतिक शांतता टिकविण्याचा प्रयत्न करणे ही तत्वे भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाला आधारभूत ठरतील, हे कॉंग्रेसने वेळोवेळी पास केलेल्या ठरावावरुन स्पष्ट झाले होते.1 अशाच प्रकारच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा पुरस्कार श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आपल्या कारकिर्दीत केल्याचे निर्देशनास येते.

लाल बहादूर शास्त्री यांच्या आकस्मिक निधनानंतर श्रीमती इंदिरा गांधी हया दिनांक 24 जानेवारी 1966 रोजी भारताच्या पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या तेव्हा त्यांच्यासमोर अनेक होत्या. त्या एक स्त्री पंतप्रधान असल्यामुळे तर त्यांना विरोधकांचा मोठा सामना करावा लागला. सत्तेवर आल्यावर देशाच्या अंतर्गत समस्यांबरोबरच आंतरराष्ट्रीय संबंध जोपासणे हा सुध्दा महत्वाचा प्रश्न होता. परंतु श्रीमती इंदिरा गांधी हया पं. जवाहरलाल यांच्या कन्या होत्या. त्यांना आपल्या वडीलांकडून देश आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाचा अभ्यास झालेला होता. म्हणूनच परराष्ट्र धोरणाच्या क्षेत्रात श्रीमती इंदिरा गांधींनी आपल्या पित्याचे असंलग्नतेचे आणि शांततामय सहजीवनाचे ध्येय कधीही दृष्टीआड होऊ दिले नाही. जवाहरलालांप्रमाणे त्या जागतिक शांतीच्या कट्टर पुरस्कर्त्या होत्या. तसेच परकीय अंमलाखाली असलेल्या राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांना त्यांचा पूर्ण पाठिंबा होता. कोणत्याही प्रकारचे शोषण गर्हणीय आहे, आणि राजकीय व लष्करी गटांमुळे जागतिक शांततेला धोका निर्माण होतो अशीच इंदिरा गांधींची धारणा होती. 2

अमेरिका-रशिया या दोन बडया राष्ट्रांच्या शीतयुध्दात भारतासमोर आतंरराष्ट्रीय राजनैतिक क्षेत्रात मोठा पेचप्रसंग निर्माण होत होता. साम्यवादाच्या गोटात भारत जाणार की काय अशी सतत भिती अमेरिकेला वाटत होती. त्याच कारणाने जगातील सर्व आर्थिक दुर्बल राष्ट्रांना अमेरिका आर्थिक पुरवठा करीत असे. मात्र भारत कधीही कोणत्याही एका गोटात सहभागी झाला नाही. पं. नेहरुंच्या काळापासून भारताने स्वीकारलेले अलिप्ततावादी धोरण श्रीमती इंदिरा गांधी यांनीही पुढे अमलांत आणले.

तटस्थ धोरणाच्या पुरस्कर्त्या श्रीमती इंदिरा गांधी :

शीतयुध्दाचा प्रखर काळ सुरु असतांना पं. नेहरुंप्रमाणेच

ISBN 978-93-85882-65-4

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

आंतरराष्ट्रीय जागतिक राजकारणात कोणत्याही दोन महासत्तांच्या एका गटात सामील न होता तटस्थाची भूमिका स्विकारणे इंदिरा गांधींना योग्य वाटले. आणि म्हणूनच सत्तेवर आल्या आल्याच सोव्हित रशियाला भेट देण्यापूर्वी त्यांनी भारत, युगोस्लाव्हिया आणि युनाटेड अरब गणराज्य या तीन राष्ट्रांची एक शिखर परिषद नवी दिल्ली येथे जुलै 1966 मध्ये भरविली. तटस्थ धोरण हे सध्याच्या स्थितीमध्ये भारताला उपकारक आहे हे दाखविण्याचा श्रीमती इंदिरा गांधींचा त्यात हेतू होता.3 इंदिरा गांधींनी तटस्थेचा पुरस्कार करीत इतर देशांशी स्नेहाचे आणि मैत्रिपूर्ण संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला निदर्शनास येतो.

भारत-रशिया संबंध :

1966 च्या जुलै महिन्यात इंदिरा गांधी हया मास्को येथे गेल्या त्यावेळी सोव्हियत नेते त्यांच्याशी अत्यंत सांभाळून वागले. त्यांनी एकदाही आपल्या चर्चेत काश्मीर किंवा रुपयाच्या अवमुल्यानाचा विषय किंवा वॉशिंग्टन हे इंदिरा गांधींवर कसे दडपण आणीत आहे याचा चुकूनही उच्चार केला नाही. उलट इंदिरा गांधींनी जी आश्वासने दिली ती जगाच्या कल्याणाच्या दृष्टीने किती आवश्यक आहेत हे पंतप्रधान कोसिजीन यांनी वारंवार सांगितले. भारत तटस्थ धोरणाचा कधीही त्याग करणार नाही आणि व्हिएतनाममधील प्रतिक्रियावादी अमेरिकन सैन्याचा आम्ही निषेध करतो असेच त्या दिलेल्या वचनात आले होते. यावर अमेरिकेच्या स्टेट डिपार्टमेंटची त्वरित प्रतिक्रिया आणि त्यांनी आपली निराशा व दुःख इंदिरा गांधींना कळविले.4

देशाच्या उन्नतीसाठी किंवा युध्दपेचप्रसंगाच्या काळात रशिया भारताच्या बाजुने सक्षमपणे वारंवार उभा राहिलेला दिसतो. स्वातंत्र्यानंतर अनेक अडीचणीत सापडलेल्या भारताला रशियाने मदत केली होती. भारत-रशिया सलोख्याला उपकारक ठरलेली बाब म्हणजे,जागतिक शांतता, वंशवर्णभेद, साम्राज्यवाद व वसाहतवाद विरोध याबाबतची दोन्ही राष्ट्रांची नीती समान होती. 1955 मध्ये पं.नेहरुंनी रशियाला दिलेली भेट तर दोन्ही राष्ट्रांत सामंजस्य व जवळीक निर्माण होण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण ठरली.त्यांच्या 15 दिवसांच्या मुक्कामात भारताच्या असंलग्नता नीतीबद्दल स्पष्ट कल्पना नेहरुंनी रशियाला दिली होती. पुढेही या दोन राष्ट्रांची मैत्री कायम राहिली.

1970 मध्ये पाकिस्तानमधून आलेले लोकांचे लोंढेच्या लोंढे भारत सरकारपुढे मोठेच राजकीय व आर्थिक समस्या निर्माण करणारे ठरले. भारतापुढे उभ्या ठाकलेल्या गंभीर समस्येबाबत खरी परिस्थिती बडया राष्ट्रांपुढे ठेवण्याच्या हेतूने श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी स्वतः परदेशाचे दौरे केले. पण बडया राष्ट्रांनी कोणतीही हालचाल केली नाही. भारत-पाक युध्द भडकलेच तर त्यात अमेरिका व चीन यांची गुंतागुंत होईल की काय या धास्तीने जुलै 1971 मध्ये इंदिरा गांधी यांनी आपले परराष्ट्र मंत्री स्वर्णसिंग यांना सोव्हिएत सरकारशी बोलणी करण्याकरिता मास्को येथे पाठविले. या परिस्थितीतून भारत-रशिया करार जन्माला आला.5 यानंतर ऑगस्ट 1971 मध्ये रशियन परराष्ट्र मंत्री ग्रेमिको नवी दिल्ली येथे आले. 9 ऑगष्ट 1971 रोजी स्वतः श्रीमती इंदिरा गांधींनी जी भेट सोव्हिएत रशियाला दिली त्याचा परिणाम म्हणून भारत व रशिया यांच्यात 20 वर्षाकरिता एक मैत्रीचा करार झाला.

चीनने पाकिस्तानातील अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप केला म्हणून रशियाशी हा करार भारताला करावा लागला. भारताने तटस्थ धोरणाचा त्यामुळे त्याग केला असा याचा अर्थ नव्हता. इंदिरा गांधींच्या वस्तुनिष्ठ धोरणाचा तो विजय होता.6 या करारामुळे भारतावर बरीच टिका झाली. हा लष्करी करार आहे, भारताच्या असंलग्नता नीतीला हरताळ फासला गेला आहे, भारत रशियाच्या गोटात सामील होत आहे असे आरोप करण्यात आले. परंतु या करारात लष्करी मदत देण्याची कोणतेही तरतूद नव्हती. तसेच या करारात रशियाने भारताच्या असंलग्नता धोरणाला मान्यता दिलेली होती. राजनैतिक पेचप्रसंगाचेवेळी विचारविनिमय करण्याची तरतूद केवळ प्रादेशिक शांतता टिकविण्याकरीता करण्यात आली आहे, असा तर्कवाद करुन श्रीमती इंदिरा गांधींनी विरोधकांचे सर्व आक्षेप खोडून काढले. हा करार म्हणजे वर्षानुवर्षाच्या भारत-रशिया मैत्रीचा परिपाक असून तो भारत-रशिया यांच्याच केवळ नव्हे तर जागतिक शांततेला हितावह ठरणारा आहे असे इंदिरा गांधी म्हणाल्या होत्या. एका फार मोठया संकटाला तोंड देण्याकरिता या कराराने भारताला पाठबळ व शक्ती मिळाली. युध्द भडकलेच तर करारांतर्गत सर्व सहाय्य रशिया भारताला करेल असे आश्वासन रशियन सरकारने भारताला दिले.

1971 च्या भारत-रशिया मैत्री कराराचे चांगले फलित लवकरच दिसून आले. पाकिस्तानने 3 डिसेंबर 1971 रोजी भारतावर आक्रमण केले. याचवेळी अमेरिकेने पाकिस्तानला मदत करण्यासाठी बंगालच्या उपसागरात 'युएसएस' या विमानवाहू नौकेसह 'सातवे आरमार' पाठविले. अशारितीने अमेरिकेने भारतावर दडपण आणण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा याचा पहिला निषेध रशियाने केला. 'पूर्व बंगालमधल्या पाकिस्तानी सैनिकांचे मनोधैर्य वाढावे आणि भारत सरकारवर जास्तीत जास्त दडपण यावे यामागे अमेरिकन सरकारचा हेतू आहे' असे सोव्हिएत रशियाने जाहीर केले. यावेळी खबरदारी म्हणून भारताने अमेरिकेच्या नौदल हालचालींवर नजर ठेवावी अशा

ISBN 978-93-85882-65-4

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

प्रकारची रशियाला विनंती केली. तेव्हा ताबडतोब रशियाच्या पाणबुडया आणि अणुशक्तीयुक्त जहाजे 'व्हॅलॅडिया व्हास्क ' येथून निघाली आणि त्यांनी अमेरिकेच्या सातव्या नौदलावर निगराणी ठेवण्याचे कार्य उत्तम प्रकारे केले. रशियाच्या या दबावतंत्रामुळे अमेरिकेने भारताविरुध्द कोणतेही नाविक कार्यवाही केली नाही. रशियामुळेच चीन व अमेरिका ही राष्ट्रे युध्दात हस्तक्षेप करण्यापासून परावृत्त झाली व बांगला देशाची निर्मिती व पाकिस्तानविरुध्दची मोहिम याची सांगता भारताला करता आली. संयुक्त राष्ट्रसंघाने याबाबत भारताविरुध्द चीन व अमेरिका यांनी आणलेले सर्व प्रस्ताव रशियाने फेटाळून लावले. 1971 च्या या अग्निदिव्यातून यशस्वीरित्या बाहेर पडण्यात रशियाच्या मैत्रीचे महत्व भारताला विशेष तीव्रतेने जाणवले. पाकिस्तान व चीनला हाताशी धरुन भारताला नमविणे सहज शक्य नाही हे अमेरिकेलाही कळून चुकले.7

1980 मध्ये पुन्हा पंतप्रधान पदाची सूत्रे श्रीमती इंदिरा गांधींनी हाती घेतली. रशिया-अफगाणिस्तानच्या पेचप्रसंगावरुन रशियासोबतचे संबंध बिघडण्याच्या स्थितीत असतांना मात्र इंदिरा गांधींनी हे संबंध दुरावू दिले नाहीत आणि त्याचबरोबर आपले परंपरागत धोरणही सोडले नाही. डिसेंबर 1980 मध्ये रशियाचे राष्ट्रप्रमुख लिओनीद ब्रेझनेव हे भारताच्या दौऱ्यावर आले. तेव्हा इंदिरा गांधी आणि लिओनीद ब्रेझनेव यांच्यात आंतरराष्ट्रीय समस्यांवर चर्चा झाली. तसेच दोन राष्ट्रांत पाच नवे करार झाले. इंदिरा गांधींच्या कारकिर्दीत भारत-रशिया सहकार्याच्या कक्षा विस्तारित गेल्या. हया वाढत्या सहकार्याचे प्रतीक म्हणजे रशियन अवकाशयानातून रशियन अवकाशयात्री बरोबर राकेश शर्मा यांनी केलेला अवकाश प्रवास होय. इंदिरा गांधींच्या आंतरराष्ट्रीय शांतता टिकविण्याच्या मौलिक कार्याबद्दल रशियनांना वाटणाऱ्या आदराचे प्रतिक म्हणून त्यांना 'आंतरराष्ट्रीय लेनिन पुरस्कार' हा रशियातील सर्वोच्च पुरस्कार देण्यात आला. ही भारतवासियांसाठी गौरोवाची बाब होती.

भारत-अमेरिका संबंध :

जागतिक राजकारणाबाबत भारताने स्वीकारलेले अलिप्ततावादी धोरण व त्या धोरणाच्या आधारावर आशिया व आफ्रिका खंडात नव्या राष्ट्रांना संघटित करण्याचा भारताचा प्रयत्न याविषयी अमेरिकेच्या मनात तीव्र नाराजी होती. 1947 पासून पाकिस्तानविरुध्दच्या प्रत्येक युध्दाच्यावेळी पाकिस्तानलाच अमेरिकेचा पाठिंबा होता. संयुक्त राष्ट्रसंघांच्या देखरेखीखाली काश्मीरमध्ये सार्वमत घेण्याचा अट्टहास देखील अमेरिकेने धरला होता. गोवा मुक्ती वेळचे अमेरिकेचे धोरणही भारताला प्रतिकूल व जाचक ठरणारेच होते. हे सर्व अमेरिकेच्या बाबतीतील उदाहरणे म्हणजे अमेरिकेच्या भारताविरोधी नीतीचाच एक भाग होता असे निदर्शनास येते. परंतु तरीही भारताच्या दुर्बल अर्थव्यवस्थेला सावरुन धरणे व बळकटी आणणे या हेतूने थोडया प्रमाणात का होईना, अनुदान, कर्जे, तांत्रिक मदत या स्वरुपात भारताला अमेरिकेने आर्थिक मदत देणे सुरुच ठेवले. ही आर्थिक मदत देत असतांना भारताचे परराष्ट्रीय धोरण अमेरिकेच्या मर्जीनुसार साकार व्हावे असा प्रयत्न अमेरिका सतत करीत होती त्यासाठी कर्ज देतांना काही अटी अमेरिका घालत होतीच. अमेरिकेचा हा राजनैतिक दबाब भारताला बऱ्याच वेळा फार मोठा अडथळा ठरत होता.8

1964 मध्ये अमेरिकेचे अध्यक्ष जॉनसन यांनी तत्कालिन पंतप्रधान लाल बहादुर शास्त्री यांची अमेरिका भेट ऐनवेळी रद्द केली होती. त्यामुळे ते इंदिरा गांधींना भेटण्याकरिता उत्सुक होते. श्रीमती इंदिरा गांधी यांची स्वतंत्र जगाविषयी काय भूमिका आहे आणि त्या कशा प्रकारच्या संबंध ठेवू इच्छितात हे जाणून घेण्याची जॉनसन यांना उत्कंठा होती. तसेच शास्त्रींबाबत झालेल्या दुर्व्यवहाराबाबत त्यांना स्पष्टीकरण द्यावयाचे होते आणि दिलगिरी सुध्दा व्यक्त करावयाची होती. अशा पार्श्वभूमीवर श्रीमती इंदिरा गांधी आणि अमेरिकेचे अध्यक्ष जॉनसन यांची भेट घडून आली. प्रत्यक्ष भेट अतिशय सौहार्दपूर्ण वातावरणात झाली आणि अमेरिका व भारत यांच्यात असलेले अनेक गैरसमज दूर झाले.9

एवढेच नव्हे तर या भेटीतून भारताला आर्थिक संक्टातून बाहेर पडण्याचा मार्ग मिळाला. तो म्हणजे अमेरिकेची सर्व द्वार मदतीसाठी उघडण्यात आली होती. आर्थिक मदतीसाठी श्रीमती इंदिरा गांधी स्वत: मार्च 1966 मध्ये अमेरिकेला गेल्या. तेथे त्यांचे जोरदार स्वागत झाले. त्यांचे देखणेपण, सदृभिरुची दर्शविणारा त्यांचा पोशाख, त्यांचे सुसंस्कृत व प्रतिष्ठित वागणे बोलणे व भारतासारख्या विशाल देशाची पहिली स्त्री-प्रधानमंत्री या सर्व गोष्टींमुळे वृत्तपंत्रांनी त्यांच्या भेटीला चांगलीच प्रसिध्दी दिली. काही अटींवर अमेरिका-भारत यांच्यात रुपयाच्या अवमूल्यनाबाबत करार झाला. 5 जून 1966 रोजी 35 टक्यांनी रुपयाचे अवमुल्यन करण्यात आले. तसेच 3.5 टन धान्य, प्रकल्पासाठी मदत, उद्योगधंद्यासाठी भांडवल, कच्चा माल, अमेरिकन उद्योपतींची मदत यासंदर्भात मदतीची विनंती अमेरिकेला करण्यात आली. अमेरिकेने ही विनंती उत्सुकतेने मान्य केली. याबाबत श्रीमती इंदिरा गांधींवर सर्वच राजकीय पक्षांनी व शिक्षणतज्ञांनी टिकेचे काहूर उठविले. नेहरुंच्या नीतीपासून इंदिरा गांधी दूर जात आहेत अशी टिका त्यांच्यावर होऊ लागली. परंतु इंदिरा गांधींचा हा दौरा भारताच्या दृष्टिाकोणातून फायदयाचा ठरला. भारत आणि अमेरिका यांचे असलेले अनेक गैरसमज दूर झाले. यावेळी अमेरिकेकडून

ISBN 978-93-85882-65-4

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

भारताला बरीच मदत मिळाली होती. अमेरिकेच्या मदतीबीबत विरोधकांनी आक्षेप घेतला तेव्हा परकीयांची मदत घेऊन येणारा समाजवादसुध्दा आपण स्वीकारला पाहिजे इंदिरा गांधींनी असे विरोधकांना स्पष्टीकरण दिले. आपण जर परकीयांची मदत घेतली नाही तर सामान्य माणसांच्या हाल-अपेष्टांना सीमा राहणार नाही असा श्रीमती इंदिरा गांधींच्या म्हणण्याचा अर्थ होता.10

श्रीमती इंदिरा गांधींच्या काळात शस्त्रात्र निर्मितीच्या क्षेत्रात भारताने वेगवान प्रगती केली. विस्कटलेल्या आर्थिक घडीवर सुध्दा जोमाने मात केली. त्यामुळे असंलग्न राष्ट्रगटात भारताची प्रतिष्ठा चांगलीच उंचावली. या सर्वच गोष्टी अमेरिकेला अस्वस्थ करणाऱ्या होत्या. पण भारतविरुध्द अमेरिकन सरकार अत्यंत संतप्त झाले ते 1971 च्या भारत-पाक युध्दानंतर. या युध्दाच्यावेळी अमेरिकेने उघडपणे पाकिस्तानची बाजू घेतली. भारत अमेरिकन गटात सामील न झाल्याबद्दल अमेरिकेचा भारतावर रोष होताच. तसेच यावेळी चीनकडूनही भारताविरुध्द चांगलाच प्रतिसाद मिळत गेला. अशाप्रकारे रशिया व भारत यांच्या विरोधात पाकिस्तानला अमेरिकेने खंबीरपणे उचलून धरले. अमेरिका-चीन सलोखा या भारत-पाक युध्दाच्या काळात स्पष्ट झाला. 1971 च्या युध्दात भारताला विजय मिळाल्यामुळे तर अमेरिका अजूनच संतप्त झाला.11

भारताच्या संदर्भात अमेरिकेला खूपणाऱ्या आणखीही काही घटना श्रीमती इंदिरा गांधींच्या कारकिर्दीत घडल्या होत्या. 1971 च्या युध्दात पाकिस्तानला अनुकूल भूमिका घेतलेल्या इराणशी, इंदिरा गांधींच्या राजकीय चातुर्यामुळे भारताचे मित्रत्वाचे संबंध प्रस्थपित झाले होते. तिसऱ्या जगात असंलग्न राष्ट्रात एक अव्वल दर्जाचे राष्ट्र म्हणून भारताची प्रतिष्ठा उंचावली होती. इंदिरा गांधींच्या या यशात 1974 मध्ये आणखी एक मोलाची भर पडली आणि तोपर्यंत भारताकडे काहीशा अवहेलनेने बघणारे जग एकदम खडबडून जागे होऊन भारताकडे आश्चर्याने पाहू लागले. ही घटना म्हणजे राजस्थानच्या वाळवंटी भूगर्भात भारताने केलेली अणुचाचणी. भारताने केलेल्या या पहिल्याच यशस्वी अण्वस्त्र चाचणीमुळे अमेरिकन राष्ट्र रुष्ट झाले. भारताने अणुशक्ती चाचणी यशस्वीपणे केल्यापासून अमेरिका, इंग्लंड व पश्चिम जर्मनी या राष्ट्रांची हेरखाती सक्रिय झाली आहेत व भारताच्या आर्थिक अडचणींचा फायदा घेऊन ती देशात असंतोष व अराजक पसरवित आहेत, जनतेला सरकारविरोधी उठवाला उद्युक्त करीत आहेत असे इंदिरा गांधींनी खाजगी संभाषणातून बोलूनही दाखविले होते. 1975 च्या आणिबाणी परिस्थितीतही लोकशाहीची गळचेपीचा मुद्दा धरुन अमेरिकेने भारतविरुध्द प्रचार केला.12 1980 साली पून्हा श्रीमती इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांनी अमेरिकेसोबत सलोखा राखण्याचा प्रयत्न केला पण अमेरिकेचा राग मात्र कमी झालेला नव्हता. दोन्ही राष्ट्रांतील तणाव किंचित शिथिल झाला असला तरी सलोखा मात्र प्रस्थापित होऊ शकला नाही.

सारांश:

एकंदरीत, भारत-रशिया संबधाचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येईल की, दोन्ही देशांमध्ये पं. नेहरुंपासून रशियाशी असलेले स्नेहाचे आणि मैत्रिचे संबंध श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी पुढेही वृध्दिंगत केल्याचे निर्दशनास येते. राजनैतिक,आर्थिक,सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात दोन्ही राष्ट्रांमधील सहकार्य उभयपक्षी लाभदायक ठरले. दोन भिन्न विचारप्रणालीच्या राष्ट्रांमध्ये मैत्री व सहकार्य टिकू शकते आणि ते दोहोंना लाभदायक ठरु शकते हे भारत-रशिया मैत्रीने सिध्द केले आहे. याउलट अमेरिका-भारत यांच्या जागतिक राजकारणातील अनेक मुद्यांबाबत मतभिन्नता मात्र नाहीशी झालीच नाही व पाकिस्तानला उचलून धरण्याचा अमेरिकेच्या नीतीत बदल झाला नाही.

श्रीमती इंदिरा गांधींच्या विविध क्षेत्रांतील यशांपैकी महत्वाचे यश म्हणजे त्यांनी परराष्ट्र धोरणाला दिलेला आकार. आंतरराष्ट्रीय धोरणाचे विश्लेषक व्ही. पी. दत्त यांनी इंदिरा गांधी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा उल्लेख आपल्या 'असेंटेनरी हिस्टरी ऑफ द कॉंग्रेस' या ग्रंथात 'अत्यंत परिपक्त्व आणि भारताचे कमीत कमी नुकसान करणारे' असा केले आहे.

इंदिरा गांधी हया शांततेच्या कट्टर पुरस्कर्त्या होत्या. सर्व राष्ट्रांशी संबंधात सलोखा असावा असेच त्यांचे धोरण होते. एकंदरीत त्यांचे परराष्ट्र धोरण पूर्णपणे स्वतंत्र, वास्तववादी व भारताचा ध्वज आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सन्मानाने उंच फडकत राहावा या दृष्टीने यशस्वी ठरले.

संदर्भ टिपा:

1. तांबोळी एन.एस.,पवार व्ही.पी., आधुनिक भारत (1750-2009), निराली प्रकाशन, पुणे, 2010, पृ.क्र.17-2.
2. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008, पृ.क्र. 689.
3. कोलारकर श.गो., स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती , 1997, पृ.क्र. 123.
4. पूर्वोक्त , पृ. क्र. 124.
5. वैद्य सुमन,कोठेकर शांता , आधुनिक जग, भाग 2, (1945-1980), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2000,पृ.क्र.403.
6. कोलारकर श.गो., स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980),

ISBN 978-93-85882-65-4

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृती ,1997, पृ.क्र. 130.

7. वैद्य सुमन,कोठेकर शांता , आधुनिक जग, भाग 2, (1945-1980), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2000,पृ.क्र.405.
8. तांबोळी एन.एस.,पवार व्ही.पी., आधुनिक भारत (1750-2009), निराली प्रकाशन, पुणे, 2010, पृ.क्र.17-32.
9. कोलारकर श.गो., स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृती ,1997, पृ.क्र. 123.
10. पूर्वोक्त
11. वैद्य सुमन,कोठेकर शांता , आधुनिक जग, भाग 2, (1945-1980), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2000,पृ.क्र.396.
12. कोठेकर शांता, आाधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008, पृ.क्र. 111.

संदर्भ ग्रंथ:

1. कोठेकर शांता, आाधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008.
2. कोलारकर श.गो.,स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृती 1997.
3. कवि मानवे, साठ महामानव,विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 2008.
4. किशोरसागर शोभादेवी, आधुनिक भारताचा इतिहास (1757-2005), के सागर प्रकाशन, पुणे, 1994.
5. तांबोळी एन.एस.,पवार व्ही.पी.,आधुनिक भारत (1750-2009), निराली प्रकाशन, पुणे, 2010.
6. वैद्य सुमन,कोठेकर शांता , आधुनिक जग, भाग 2, (1945-1980), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2000
7. Nagar N.S.]Women and Politics , V house] Ne.I.Publishing w Delhi, 2008.

□□□

53

इंदिरा गांधीचे परराष्ट्र धोरण

गणेश विश्वनाथ घोडके
शिक्षक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

गीता गंगाधर उगले
संशोधक विद्यार्थिनी
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

****

परराष्ट्र संबंध हा अतिशय महत्वाचा विषय असून प्राचीन कालखंडापासूनच परराष्ट्र धोरणाविषयी माहिती मिळते. कौटील्याने अर्थशास्त्र ग्रंथामध्ये परराष्ट्र धोरणाविषयी माहिती दिलेली आहे.[१]

भारताला स्वातंत्र मिळाल्या नंतर पाहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी अलिप्ततावादी नीतीचा अवलंब करून आदर्शवादी परराष्ट्र धोरणाचा स्वीकार केला. इंदिरा गांधीनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला आदर्शवादा बरोबर व्यावहारिक पातळीवर आणण्याचं काम केल. त्यांनी राष्ट्रीय हीताला अनुसरून निर्णय घेतले. जागतिक महासत्ता बरोबरच शेजारी राष्ट्रासोबत त्यांनी संबंध प्रस्थापित करतांनी वेळोवेळी स्वतंत्र निर्णयाचा परिचय करून दिला.

पंतप्रधान झाल्यानंतर प्रथमच मार्च १९६६ मध्ये इंदिरं गांधी यांनी अमेरिकेचा दौरा केला. या दौ–यामध्ये त्यांनी भारत आणि अमेरिकेचा दौरा केला. या दौ–यामध्ये त्यांनी भारत आणि अमेरिका सारख्या आदर्शाच्या आणि ध्येयासंबंधी न्यूयार्क आशिया सोसायटीच्या परिषदेत भाषण देताना सांगितले होते.

ISBN 978-93-85882-65-4

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

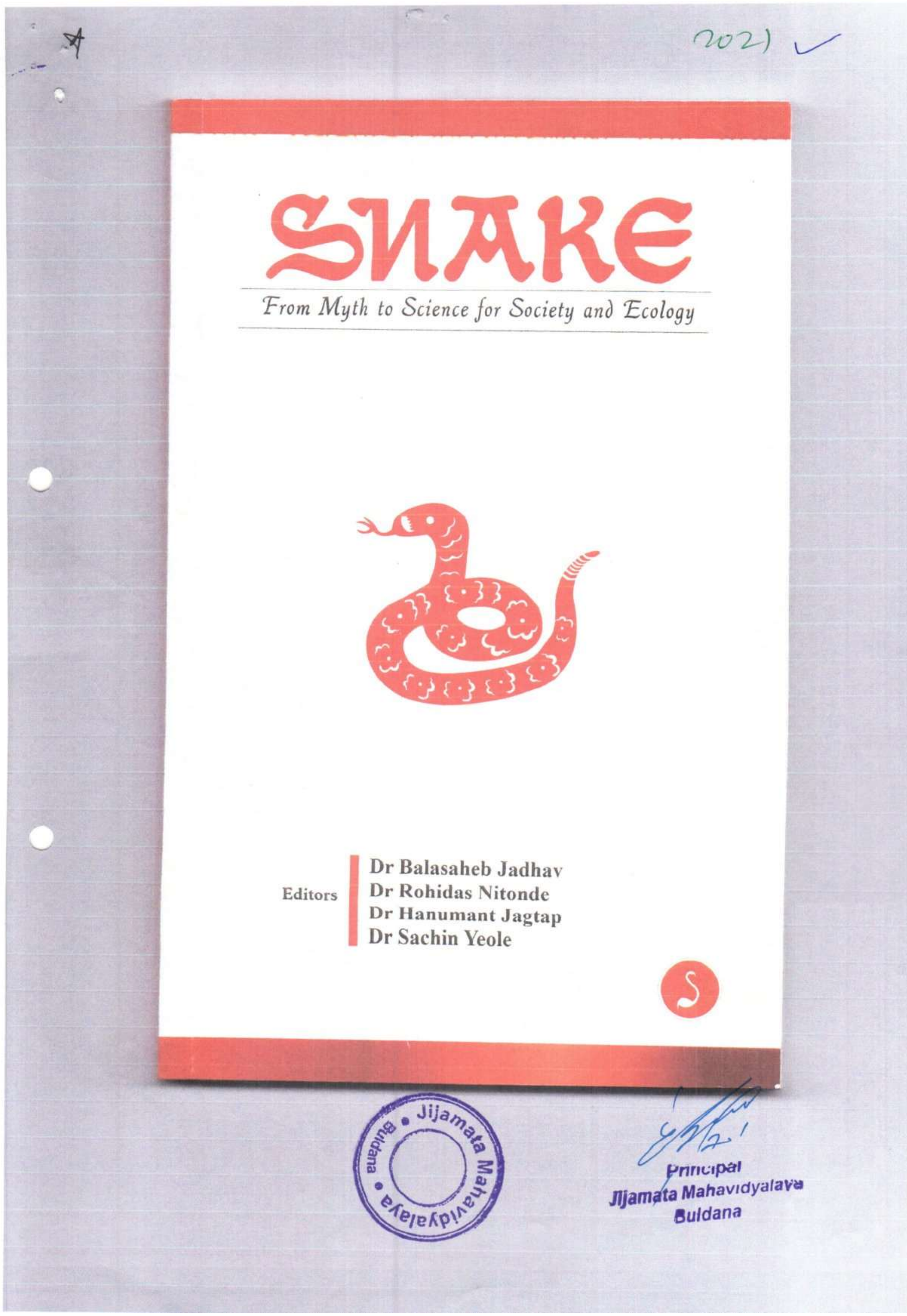
2021
SNAKE
From Myth to Science for Society and Ecology
Editors
Dr Balasaheb Jadhav
Dr Rohidas Nitonde
Dr Hanumant Jagtap
Dr Sachin Yeole
Jijamata Mahavidyalaya Buldana
Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

ISBN: 978-93-91998-00-4

Title: Snake : From Myth to Science for Society and Ecology

Editors: Dr Balasaheb Jadhav
Dr Rohidas Nitonde
Dr Hanumant Jagtap
Dr Sachin Yeole

First Published: November 2021

© Principal, Shri Shivaji College, Parbhani

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without the written permission of the copyright owner.

Published by
Snehal Publications,
Shivram Nagar, Parbhani- 431401.
Mob. + 91 9730721393, +91 9420079975

Typesetting: Mohan Patil

Cover Designing: Dr. Kalyan Gangarde

Price: Rs. 395/-

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
Shivram Nagar, Parbhani- 431401
Mob. + 91 9730721393

 # published under UGC Scheme Paramasrsh

Facts, views and opinions published by the author in the book express solely the opinions of the author. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

CONENTS

1. Mechanics Of Snakes' Slithering
Dr Balasaheb Jadhav
2. Snake Death: Known But Ignored Causes And Solut
Shivaji Prabhakar Chavan
3. Snake: Some Misconceptions
Ranjit Karegaonkar
4. Snake Venom: Mechanism Of Action On Their Prey Human
H. S. Jagtap
5. Snakes : Riskless, Risky And The Lethal
Dr. Sachin Manikrao Yeole
6. Ecological Role Of Snake In Economic Activity
Dr. S. S. Bhalerao
7. Study Of Different Snakes In Beed District
Dr. B. S. Thorat
8. Superstitions, Saperas And Snake Charming
Dr. Sirsat C. V.
9. Snake Species Diversity And Their Distribution In Kodiyalmale Reserve Forest, Bantwal, Dakshina Kanna Karnataka, India
Supreet Kadakol
10. Some Facts About Snakes
Niture S. D.
11. Some Remedies On Snake Bite And Myths And Facts A Snakes
Jayvardhan V Balkhande And Shaikh Azeem Issak
12. Ecological Role Of Snake : An Overview
Dr. Hema Digamberrao Makne
13. Sea Snakes: Biology, Ecology And Diversity
Dr Rajshree M Yewale
14. Some Interesting Myths And Superstition About Snakes
Dr. Vaishali Panchwate (Tinkhede)
15. Diversity Of Snakes In Ambad Dist- Jalna, Maharashtra
Dr. Vijay Suryawanshi And Dr. Dinesh Kharate 87
16. The Snakes : An Indicators And Monitors Of Ecosystem
Dr. Shaikh Hafiz Mahmad 96
17. Biology Of Snake
Dr. Seemavirbhan Keswani 106
18. An Overview Of Snakes And Its Conservation
Dr. Dhanraj B.Bhure And Dr. Sanjay S. Nanware 116
19. Snake As A Farmers' Friend
Dr. Mahesh S. Pentewar 122
20. Review On Myths Andamazing Facts About Snakes
Sajid S. Shaikh And J. D. Shaikh 128
21. Ecological Role Of Snake For The Welfare Of Mankind
P. P. Joshi And Chanda Ingle 133
22. Snake Bite And Herbal Medicine
Dr. Mrs. Sabiha V. Syed (Bagwan) 140
23. Role Of Snakes In The Ecosystem And Their Conservation
Anil Khole 143
24. Some Important Myths Of Snakes In India
Barve M. B. And Deshmukh Shaziya S. K. A 151
25. Snake Bite: Effects & Control Measure
Ms. Shweta Sachin Varade 157
26. Some Facts About Cobra
Dr. Niture S. D. 162
27. Role Of Snake Friend In Society And Ecology
Pavan L. Jadhav And Dr. R. P. Mali 169
28. Snake Bite: Curative And Preventive Measures
Dr. Rajanigandha Gawande And Dr. Sachin Yeole 174
29. Diversity Of Non-Venomous Snakes
Deshmukh Shaziya Sultana K. A 179
30. Snakes In Literature
Vivek H. Thaware And Dr. Anil M. Mane 190

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

4

13.

SEA SNAKES: BIOLOGY, ECOLOGY AND DIVERSITY

Dr Rajshree M Yewale
Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (MS)

Introduction

Sea snakes, or coral reef snakes, are a subfamily of elapid snakes,the Hydrophiinae,that inhabit marine environm ents for most or all of their lives. All sea snakes have paddle-like tails and many have laterally compressed bodies that give them an eel-like appearance. Unlike fish, they do not have gills and must surface regularly to breathe. Along with whales, they are among the most completely aquatic of all air-breathing vertebrates.

Most are venomous, except the genus *Emydocephalus*, which feeds almost exclusively on fish eggs. Sea snakes are extensively adapted to a fully aquatic life and are unable to move on land, except for the genus *Laticauda*, which has limited land movement. They are found in warm coastal waters from the Indian Ocean to the Pacific and are closely related to venomous terrestrial snakes in Australia.

Among this group are species with some of the most potent venoms of all snakes. Some have gentle dispositions and bite only when provoked, while others are much more aggressive. Currently, 17 genera are described as sea snakes, comprising 69 species.

Evolving from Land to Sea

Sea snakes also could become established by making evolutionary transitions from terrestrial or freshwater habitats to marine habitats in the island systems of the Caribbean. We know that elapid snakes – a family of venomous snakes with short, fixed-front fangs, such as cobras – have done this in the Coral Triangle region.

Indeed, most of today's sea snakes originated and evolved into different species in this part of the globe between 2 to 16 million years ago. At that time, this region was a vast wetland complex associated with Southeast Asia and the Australasian archipelago.

72

Land and sea are interlaced throughout the Coral Triangle, and have been so for several million years. This region is also characterized by high rainfall, low and variable water salinity, and relatively stable tropical warm temperatures. Throughout much of its geological past, sea levels rose and fell many times, opening and closing marine corridors and causing mangrove fringes and mud flats to form and disappear. All of these conditions are favorable for evolutionary transitions from land to sea, and stable, shallow marine habitats have persisted for the past 3 million years.

Similar changes occurred in the Caribbean, but the Coral Triangle is a much larger and more complex system. Multiple ancestral lineages of snakes occur in Southeast Asia, and there are four to five times more viviparous (live-bearing), estuarine species within the Coral Triangle than occur in the Caribbean.

Indeed, the Coral Triangle, broadly defined, appears to be the only region where viviparity is characteristic of the majority of estuarine snakes. These snakes live in coastal waters contacting freshwater habitats, and they were most likely to undergo an evolutionary transition from terrestrial or freshwater to marine habitats and give rise to sea snakes.

Description

The majority of adult sea snakes species grow to between 120 and 150 cm (4 and 5 ft) in length, with the largest, *Hydrophis spiralis*, reaching a maximum of 3 m (10 ft). Their eyes are relatively small with a round pupil and most have nostrils located dorsally. The skulls do not differ significantly from those of terrestrial elapids, although their dentition is relatively primitive with short fangs and (with the exception of *Emydocephalus*) as many as 18 smaller teeth behind them on the maxilla.

Most sea snakes are completely aquatic and have adapted to sea environments in many ways, the most characteristic of which is a paddle-like tail that has improved their swimming ability. To a varying degree, the bodies of many species are laterally compressed, especially in the pelagic species. This has often caused the ventral scales to become reduced in size, even difficult to distinguish from the adjoining scales. Their lack of ventral scales means they have become virtually helpless on land, but as they live out their entire lifecycles at sea, they have no need to leave the water.

73

The only genus that has retained the enlarged ventral scales is the sea kraits, *Laticauda*, with only five species. These snakes are considered to be more primitive, as they still spend much of their time on land, where their ventral scales afford them the necessary grip. *Laticauda* species are also the only sea snakes with internasal scales; that is, their nostrils are not located dorsally.

Since a snake's tongue can fulfill its olfactory function more easily under water, its action is short compared to that of terrestrial snake species. Only the forked tips protrude from the mouth through a divided notch in the middle of the rostral scale. The nostrils have valves consisting of a specialized spongy tissue to exclude water, and the windpipe can be drawn up to where the short nasal passage opens into the roof of the mouth. This is an important adaptation for an animal that must surface to breathe, but may have its head partially submerged when doing so.

The lung has become very large and extends almost the entire length of the body, although the rear portion is thought to have developed to aid buoyancy rather than to exchange gases. The extended lung possibly also serves to store air for dives. Most species of sea snakes are able to respire through the top of their skin. This is unusual for reptiles, because their skin is thick and scaly, but experiments with the black-and-yellow sea snake, *Pelamis platura* (a pelagic species), have shown this species can satisfy about 25% of its oxygen requirements in this manner, which allows for prolonged dives.

Like other land animals that have adapted to life in a marine environment, sea snakes ingest considerably more salt than their terrestrial relatives through their diets, and when seawater is inadvertently swallowed. Because of this, a more effective means of regulating the salt concentration of their blood is required. In sea snakes, the posterior sublingual glands, located under and around the tongue sheath, allow them to expel salt with their tongue action.

Scalation among sea snakes is highly variable. As opposed to terrestrial snake species that have imbricate scales to protect against abrasion, the scales of most pelagic sea snakes do not overlap. Reef-dwelling species, such as *Aipysurus*, do have imbricate scales to protect against the sharp coral. The scales

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

genera together in the Elapidae, with no taxonomic subdivisions, to reflect the work that remains to be done.

Conservation Status

Sea snakes are exploited for their skin, organs, and meat. Although some species are taken in great numbers, they are not protected by CITES (A Washingon convention). Since 1934, meat and skin of sea snakes have been used commercially in the Philippines and local protection of sea snakes became necessary to avoid overexploitation.

Sea snakes are also exploited in Australia, Japan, Taiwan Province of China, Thailand, and Vietnam. The local government in Queensland, Australia has introduced a special license to collect sea snakes. However, most sea-snake fisheries in the Indian and Pacific oceans have not been reported in the literature and are not controlled by local governments. With the exception of the Philippines, the impact of exploitation on populations of sea snakes is almost unknown and some populations may already be in danger of extinction. Monitoring and control of the commercial catch is the only way to maintain a sustainable yield, giving local governments a chance to intervene before a catastrophic collapse of local populations occurs.

However, management of sea-snake fisheries and protection of the endangered species is not possible without a basic knowledge of the group and the ability to identify to the species level.

Most sea snakes are not on the CITES protection lists, however, one species, *Laticauda crockeri*, is classified as vulnerable. Several species of *Aipysurus* are listed with conservation status of greater concern, the Timor species *A. fuscus* is known to be endangered, and two others found in seas north of Australia, the leaf-scaled *A. foliosquama* and short-nosed *A. apraefrontalis*, are classified as critically endangered according to the IUCN Red List of Threatened Species.

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

snakes, but scientific studies have yet to be performed to test these senses.

Distribution and Habitat

- Sea snakes are mostly confined to the warm tropical waters of the Indian Ocean and the western Pacific Ocean, with a few species found well out into Oceania. The geographic range of one species, *Pelamis platurus*, is wider than that of any other reptile species, except for a few species of sea turtles. It extends from the east coast of Africa, from Djibouti in the north to Cape Town in the south, across the Indian Ocean, the Pacific, south as far as the northern coast of New Zealand, all the way to the western coast of the Americas, where it occurs from northern Peru in the south (including the Galápagos Islands) to the Gulf of California in the north. Isolated specimens have been found as far north as San Diego and Oxnard in the United States.

- Sea snakes do not occur in the Atlantic Ocean. *Pelamis* possibly would be found there were it not for the cold currents off Namibia and western South Africa that keep it from crossing into the eastern South Atlantic, or south of 5°S latitude along the South American west coast. Sea snakes do not occur in the Red Sea, believed to be due to its increased salinity, so no danger exists of them crossing through the Suez Canal. A lack of salinity is also thought to be the reason why *Pelamis* has not crossed into the Caribbean via the Panama Canal.

Despite their marine adaptations, most sea snakes prefer shallow waters near land, around islands, and especially somewhat sheltered waters, as well as near estuaries. They may swim up rivers and have been reported as far as 160 km (100 mi) from the sea. Others, such as *P. platurus*, are pelagic and are found in drift lines, slicks of floating debris brought together by surface currents. Some sea snakes inhabit mangrove swamps and similar brackish water habitats, and two landlocked freshwater forms are found: *Hydrophis semperi* occurs in Lake Taal in the Philippines, and *Laticauda crockeri* in Lake Te Nggano on Rennell Island in the Solomon Islands.

Behavior

Sea snakes are generally reluctant to bite, and are usually considered to be mild-tempered, although variation is seen among

76

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

species and individuals. Some species, such as *P. platurus*, which feed by simply gulping down their prey, are more likely to bite when provoked because they seem to use their venom more for defense. Others, such as *Laticauda* spp., use their venom for prey immobilization. Sea snakes are often handled without concern by local fishermen who unravel and toss them back into the water barehanded, usually without getting bitten, when the snakes frequently become entangled in fishing nets. Species reported as much more aggressive include *Aipysurus laevis*, *Astrotia stokesii*, *Enhydrina schistosa*, *Enhydrina zweifeli*, and *Hydrophis ornatus*.

On land, their movements become very erratic. They crawl awkwardly in these situations and can become quite aggressive, striking wildly at anything that moves, although they are unable to coil and strike in the manner of terrestrial snakes.

Sea snakes appear to be active both day and night. In the morning, and sometimes late in the afternoon, they can be seen at the surface basking in the sunlight, and they dive when disturbed. They have been reported swimming at depths over 90 m (300 ft), and can remain submerged for as long as a few hours, possibly depending on temperature and degree of activity.

Ecology

They feed on small fish and occasionally young octopus. They are often associated with the sea snake barnacle (*Platylepas ophiophila*), which attaches to their skin.

Reproduction

Except for a single genus, all sea snakes are ovoviviparous; the young are born alive in the water where they live their entire lives. In some species, the young are quite large, up to half as long as the mother. The one exception is the genus *Laticauda*, which is oviparous; its five species all lay their eggs on land.

Venom

Like their relatives in the family Elapidae, the majority of the sea snakes are highly venomous; however, when bites occur, venom injection is rare, so envenomation symptoms usually seem nonexistent or trivial. For example, *Hydrophis platurus* has venom more potent than any terrestrial snake species in Costa

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Rica based on LD_{50}, but despite its abundance in the waters off its western coast, few human fatalities have been reported. The death of a trawler fisherman in Australian waters during 2018 was reported to be the region's first sea snake fatality since a pearl diver was killed in 1935.

Bites in which envenomation does occur are usually painless and may not even be noticed when contact is made. Teeth may remain in the wound. Usually, little or no swelling occurs, and rarely are any nearby lymph nodes affected. The most important symptoms are rhabdomyolysis (rapid breakdown of skeletal muscle tissue) and paralysis. Early symptoms include headache, a thick-feeling tongue, thirst, sweating, and vomiting. The venom is very slow acting and symptoms that happen from little as 30 minutes to several hours after the bite include generalized aching, stiffness, and tenderness of muscles all over the body. Passive stretching of the muscles is also painful, and trismus, which is similar to tetanus, is common. This is followed later on by symptoms typical of other elapid envenomations, a progressive flaccid paralysis, starting with ptosis and paralysis of voluntary muscles. Paralysis of muscles involved in swallowing and respiration can be fatal.

Taxonomy and Diversity

Sea snakes were at first regarded as a unified and separate family, the Hydrophiidae, that later came to comprise two subfamilies: the Hydrophiinae, or true/aquatic sea snakes (now 16 genera with 57 species), and the more primitive Laticaudinae, or sea kraits (one genus, *Laticauda*, with five species).

Eventually, as just how closely related the sea snakes are to the elapids became clear, the taxonomic situation became less well-defined. Some taxonomists responded by moving the sea snakes to the Elapidae, thereby creating the subfamilies Elapinae, Hydrophiinae, and Laticaudinae, although the latter may be omitted if *Laticauda* is included in the Hydrophiinae. No one has yet been able to convincingly work out the phylogenetic relationships between the various elapid subgroups, and the situation is still unclear. Therefore, others opted to either continue to work with the older traditional arrangements, if only for practical reasons, or to lump all of the

78

themselves may be smooth, keeled, spiny, or granular, the latter often looking like warts. *Pelamis* has body scales that are "peg-like", while those on its tail are juxtaposed hexagonal plates.

Sensory Abilities

Vision, chemoreception (tongue-flicking), and hearing are important senses for terrestrial snakes, but these stimuli become distorted in water. The poor visibility, chemical dilution, and limitation of ground-borne vibrations under water suggest that sea snakes and sea kraits may have unique sensory abilities to compensate for the relative lack of other sensory cues.

Very little is known about sea snake vision. A study of retinal photoreceptors of spine-bellied, *Lapemis curtus,* and horned, *Acalyptophis peronii*, sea snakes found three classes of visual pigments all from cone cells. Despite the absence of rod cells in sea snake eyes, Simeos *et al.* found genes from rod-cells (*rh1*) were still being expressed suggesting that in sea snakes some cones may be transmuted rods. However, behavioral observations indicate that vision has a limited role for catching prey and mate selection, but sound vibrations and chemoreception may be important. One study identified small sensory organs on the head of *Lapemis curtus* similar to the mechanoreceptors in alligators and aquatic snake Acrochodus that are used to sense the movement of fish prey. Similarly, vision appears to be of limited importance for finding mates. Shine experimented with applying skin secretions (pheromones) to snake-like objects to see if male turtle-headed sea snakes, *Emydocephalus annulatus,* are attracted to female pheromones. Shine found that although vision may be useful over short distances (less than 1 m [3 ft]), pheromones are more important once the male comes in physical contact with an object.

The olive sea snake, *Aipysurus laevis*, has been found to have photoreceptors in the skin of its tail, allowing it to detect light and presumably ensuring it is completely hidden, including its tail, inside coral holes during the day. While other species have not been tested, *A. laevis* possibly is not unique among sea snakes in this respect.

Other unique senses, such as electromagnetic reception and pressure detection, have been proposed for sea

Buldana • Mahavidyalaya

Fun Facts

Sea snakes are front-fanged and highly venomous. A fold in the gums of a sea snake hides the fangs, and the fangs quickly emerge when biting. Sea snake fangs are fragile and may break off and remain in the wounds of their victims. To counter the problem of having weak fangs, sea snakes have potent venom that can easily paralyze, kill, and begin the digestive process of the fish they target.

Sea Snake Facts

Sea snakes evolved from two different snakes (the cobra in Asia and Australian terrestrial elapids). Marine sea snakes are viviparous: They give birth to fully-formed young at sea, without laying eggs. Sea snakes require fresh water for drinking and will dehydrate at sea without it.

They are restricted to coastal areas of the Indian and Western Pacific oceans, from the east coast of Africa to the Gulf of Panama. Except for the yellow-bellied sea snake, which is found in the open ocean from Africa eastward across the Pacific to the west coast of the Americas. All other species live mainly in waters less than 30 meters (about 100 feet) deep, as they must dive to the seafloor to find their food among coral reefs, among mangroves, or on the ocean bottom. Some species prefer hard bottoms (corals), while others prefer soft bottoms (mud or sand) in which to hunt their prey. Most sea snakes feed upon fishes of various sizes and shapes, including eels. Two primitive groups (genera *Aipysurus* and *Emydocephalus*) eat only fish eggs whereas, *Hydrophis* specialize in burrowing eels.

References

- https://en.wikipedia.org/wiki/Sea_snake
- https://animalcorner.org/animals/sea-snakes/
- https://www.britannica.com/animal/sea-snake
- https://seaworld.org/animals/facts/reptiles/sea-snakes/
- https://www.thoughtco.com/venomous-sea-snakes-4160683
- https://www.animalsaroundtheglobe.com/sea-snakes-a-complete-guide/

❑❑❑

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

80

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

2020-21
2021

INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS, START-UP INDIA AND INNOVATIONS IN INDIAN HIGHER EDUCATION

Editors
Dr. Balasaheb Jadhav
Dr. Rohidas Nitonde
Dr. Ramdas Tekale
Dr. Sachin Yeole

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

ISBN: 978-81-947349-6-3

Title: Intellectual Property Rights, Start-up India and Indian Higher Education

Editors: Dr. Balasaheb Jadhav, Dr. Rohidas Nitonde Dr. Ramdas Tekale and Dr. Sachin Yeole

First Published: 2021

© Editors

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without written permission of the copyright owner.

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
66, Ramdas Nagar, Parbhani -431401

Published by
New Man Publication,
66, Ramdas Nagar, Parbhani -431401
Email: nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com
Mob. + 91 9730721393, +91 9420079975

Typesetting and Cover Desiging: Kalyan Gangarde

Price: ₹ 395/-

Disclaimer: Academic facts, views and opinions published by author in the book express solely the opinions of the author. Author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher/printer/editor cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights

 # published under UGC Scheme Paramasrsh

CONTENTS

1. Promoting Incubators Leads Entrepreneurship and Innovation
P B L Sirisha Devi 05
2. Intellectual Property Rights (IPR) and Higher Education in 21st Century India
Dr Rohidas Nitonde 16
3. History and Scope of IPR in Various Disciplines of HEIs
Dr. Ganesh Chalindrawar 22
4. IPR: An Overview
Dr Utkarsh B Kittekar 39
5. Present Status and Potential Future of Semiconductor Intellectual Property (SIP)
Dr Surendra M. Yenorkar 44
6. Impact of Intellectual Property in Higher Education Institutions
Dr H. S. Jagtap 48
7. Intellectual Property Rights and Chemical Science
Gangadhar B. Gundlewad 53
8. Intellectual Property Rights and Mathematics
Dr C D Bele 58
9. Intellectual Property Rights and their Importance in Indian Context
Dr. Rahul Kapure 63
10. Startup India – Opportunities and Challenges
Dr. M. S. Parturkar 80
11. Start-up opportunities in English language
Dr. V.W. Suryawanshi & M.B. Gund 88
12. Role of Agriculture Higher Education in Start-up India
M. B. Gund & Dr. V. W. Suryawanshi 98
13. Startup India : Hurdles and Potentialities
Dr S M Yeole 107
14. Agritech Startup : A Boon for Indian Agriculture
R. V. Gawande 111

38.46%, while in the year 2019, India was ranked 36th in the list of 50 countries with a score of 36.04%.

The scores of the two new countries included in the index, Greece and the Dominican Republic, are better than India. Significantly, countries like Philippines and Ukraine are also ahead of India.

However, at a slower pace, India has registered an overall increase in its ranking as compared.to any other country.

The way forward :-

To sustain this growth of India, India needs to do more to bring about a transformative change in its overall intellectual property structure. Not only this, serious steps need to be taken to continuously implement strong intellectual property standards.

The United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) has proved through a study that countries with well-organized intellectual property rights have seen rapid economic growth. Therefore, there is an urgent need for improvement.

India needs to streamline the 'Comptroller General of Patents, Designs, Trademarks and Geographical Indications'.

References:-

1. Dr.Bele Mrudula , Article on Intellectual Property Rights, The wire, 2016.
2. P.Naryan, Intellectual Property Law, Publication, 1990.
3. National Intellectual Property Rights, India Gazette 2016.
4. Cabinet Approves Intellectual Property Rights policy, The Hindu, 13 May 2016.
5. www.ipindia.nic.in

⌘

17.

Basic concept of Intellectual Property Rights (IPR)

Rajshree Manikrao Yewale
Dept. Zoology, Jijamata Mahavidyalaya, Buldana

Related Rights or Neighboring Rights are rights that during sure respects resemble copyright. The motive of associated rights is to shield the prison pursuits of sure individuals, particularly performers, manufacturers and broadcasters and to assist them supply their message to the public.

What is imply through IPR

Intellectual belongings is an concept, the fabricated from the human mind inclusive of creativity concepts, innovations, commercial models, emblems, songs, literature, symbols, names, brands, etc. which could in the end provide to a beneficial product and software. Intellectual Property Rights do now no longer fluctuate from different belongings rights. They permit their proprietor to absolutely gain from his/her product which changed into first of all an concept that evolved and crystallized. They additionally entitle him/her to save you others from the usage of, dealing or tampering with his/her product with out previous permission from him/her.

Intellectual Property Right

Right of an inventor to derive monetary blessings from highbrow belongings, proper is referred to as as Intellectual Property Right (IPR).

History of IPR

IPR is a antique concept. It is thought that IPR first of all commenced in North Italy at some point of the Renaissance era. In 1474, Venice issued a regulation regulating patents safety that granted an different proper for the proprietor. The copyright dates lower back to 1440 A.D. whilst Johannes Gutenberg invented the printing press with replaceable/transportable timber or metallic letters. Late withinside the nineteenth century, some of international locations felt the need of laying down legal guidelines regulating IPR. Globally, conventions constituting the premise for IPR device international were signed; Paris Convention for the Protection of Industrial Property (1883) Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (1886).

Introduction

Intellectual Property (IP) offers with any fundamental creation of human intelligence inclusive of artistic, literary, technical or clinical constructions. Intellectual Property Rights (IPR) refers back to the prison rights granted to the VVVinventor or producer to shield their invention or manufacture product. These prison rights confer an different proper at the inventor/producer or its operator who makes complete use of it's his invention/product for a constrained time frame.

In different words, we will say that the prison rights limit all others from the usage of the Intellectual Property for business functions with out the previous consent of the IP rights holder. IP rights encompass alternate secrets, application models, patents, emblems, geographical indications, commercial layout, format layout of incorporated circuits, copyright and associated rights, and new kinds of plants. It may be very nicely settled that IP performs an essential position withinside the cutting-edge economy.

There are many styles of highbrow belongings safety. A patent is a popularity for an invention that satisfies the standards of world innovation, and commercial software. IPR is crucial for higher identification, planning, commercialization, rendering, and therefore the upkeep of innovations or creativity. Each enterprise must broaden its speciality primarily based totally on its IPR policies, control style, strategies, and so on. Currently, the pharmaceutical enterprise has an rising IPR strategy, which desires higher consciousness and outlook with inside the coming era.

IPR is a robust tool, to shield the investment, time, money, and attempt invested through the inventor/writer of the IP, because it offers the inventor/writer an different proper for a sure time frame for using its invention/introduction. Thus, IPR impacts the monetary improvement of a rustic through selling wholesome opposition and inspiring commercial boom and monetary boom. The gift assessment provides a quick description of IPR with specific emphasis on pharmaceuticals.

Kinds of highbrow Property

IPR commonly divided into foremost categories :

Industrial Property and copyright:- commercial belongings includes rights regarding innovations emblems commercial designs and appellation of foundation copyright protects rights associated with introduction of human thoughts withinside the fields of literature song artwork and audio visible works the TRIPS Agreements of the WTO acknowledges.

138 139

The problem of highbrow belongings may be very broad. There are many distinctive kinds of rights that collectively make up highbrow belongings. IP may be essentially divided into categories, that is, commercial Property and highbrow belongings. Traditionally, many IPRs have been together called commercial assets.

It specially consisted of patents, emblems, and designs. Now, the safety of commercial belongings extends to application models, provider marks, alternate names, passes, symptoms and symptoms of supply or foundation, inclusive of geographical indications, and the suppression of unfair opposition. It may be stated that the term 'commercial belongings" is the predecessor of 'highbrow belongings".

Types of highbrow belongings rights

Copyright and associated rights for literary works ,Trade marks, Trade secrets , alternate names and provider marks ,Geographical indication,Patents for invention ,Industrial layout, Plant variety, Layout Designs of Integrated Circuts

Copyright

Copyright regulation offers with the safety and exploitation of the expression of thoughts in a tangible shape. Copyright has developed over many centuries with appreciate to converting thoughts approximately creativity and new approach of conversation and media. In the cutting-edge world, the regulation of copyright affords now no longer simplest a prison framework for the safety of the conventional beneficiaries of copyright, the character writer, composer or artist, however additionally the guide required for the introduction of labor through important cultural industries, film; Broadcast and recording enterprise; And pc and software program industries.

It is living in literary, dramatic, musical and inventive works in "authentic' cinematic films, and in sound recordings set in a concrete medium. To be covered because the copyright, the concept ought to be expressed in authentic shape. Copyright recognizes each the monetary and ethical rights of the proprietor. The proper to copyright is, through the precept of honest use, a privilege for others, without the copyright proprietor's permission to apply copyrighted material. By the software of the doctrine of honest use, the regulation of copyright balances non-public and public pursuits.

Patent

Patent regulation acknowledges the different proper of a patent holder to derive business blessings from his invention. A patent is a unique proper granted to the proprietor of an invention to the manufacture, use, and marketplace the discovery, furnished that the discovery meets sure situations laid down in regulation. Exclusive proper approach that no man or woman can manufacture, use, or marketplace an invention with out the consent of the patent holder. This different proper to patent is for a constrained time simplest.

To qualify for patent safety, an invention ought to fall in the scope of the patentable problem and fulfill the 3 statutory necessities of innovation, resourceful step, and commercial software. As lengthy because the patent applicant is the primary to invent the claimed invention, the newness and necessity are through and huge satisfied. Novelty may be inferred through previous guide or previous use. Mere discovery 'can't be taken into consideration as an invention. Patents aren't allowed for any concept or precept.

140 141

The motive of patent regulation is to inspire clinical research, new technology, and commercial progress. The monetary cost of patent statistics is that it affords technical statistics to the enterprise that may be used for business functions. If there's no safety, then there can be sufficient incentive to take a loose experience at any other man or woman's investment. This cappotential of loose-driving reduces the inducement to invent some thing new due to the fact the inventor might not sense inspired to invent because of loss of incentives.

Trademark or Trade Secret

A trademark is a signal of foundation. It is a particular signal used to make the supply of products and offerings public on the subject of items and offerings and to differentiate items and offerings from different entities. This establishes a hyperlink among the owner and the product. It portrays the character and first-class of a product. The crucial feature of a hallmark is to signify the foundation of the products to which it's miles connected or on the subject of which it's miles used. It identifies the product, ensures first-class and facilitates promote it the product. The trademark is likewise the goal image of goodwill that a commercial enterprise has created.

Any signal or any aggregate thereof, able to distinguishing the products or offerings of any other undertaking, is able to developing a hallmark. It may be a aggregate of a call, word, phrase, logo, image, layout, image, form, colour, private call, letter, number, figurative detail and colour, in addition to any aggregate representing a graph. Trademark registration can be indefinitely renewable.

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

Geographical indication

It is a call or signal used on sure merchandise which corresponds to a geographic region or foundation of the product, using geographical region might also additionally act as a certification that the product possesses sure traits as in keeping with the conventional method. Darjeeling tea and basmati rice are a not unusualplace instance of geographical indication. The dating among items and region turns into so widely known that any connection with that region is harking back to items originating there and vice versa.

It plays 3 functions. First, they pick out the products as foundation of a specific area or that area or locality; Secondly, they recommend to customers that items come from a area in which a given first-class, recognition, or different traits of the products are basically attributed to their geographic foundation, and third, they sell the products of manufacturers of a specific area. They recommend the patron that the products come from this region in which a given first-class, recognition or different traits of products are basically because of the geographic area.

It is important that the product obtains its traits and recognition from that region. Since the ones houses depend upon the geographic region of production, a particular hyperlink exists among the goods and the region of foundation. Geographical Indications are covered beneathneath the Geographical Indication of Goods (Registration and Protection) Act, 1999.

Industrial layout

It is one of the kinds of IPR that protects the visible layout of the item which isn't always simply utilized. It includes

the introduction of capabilities of form, configuration, pattern, ornamentation or composition of traces or colors implemented to any article in or 3-dimensional shape or aggregate of 1 or greater capabilities. Design safety offers with the outer look of an editorial, inclusive of decoration, traces, colors, form, texture and materials. It might also additionally encompass 3-dimensional capabilities inclusive of colors, shapes and form of an editorial or - dimensional capabilities inclusive of shapes or floor textures or different combinations.

Plant variety

A new sort of plant breeder is covered through the State. To be eligible for plant variety safety, variety ought to be novel, awesome and much like present types and its crucial traits beneathneath the Plant Protection and Protection Act, 2001 must be uniform and stable. A plant breeder is given a license or unique proper to do the subsequent on the subject of distinctive styles of promotional material

References:

https://brewerlong.com/information/business-law/four-types-of-intellectual-property/
https://www.inquartik.com/inq-intellectual-property-rights/
https://www.dubaicustoms.gov.ae/en/IPR/Pages/
http://ipindia.nic.in/act-1999.htm
https://www.legalbites.in/basic-concept-of-intellectual-property-ipr/
https://www.dubaicustoms.gov.ae/en/IPR/Pages/WhatIsIPR.aspx

⌘

18.

Importance of the Intellectual Property Right

Dr. Sutawane Parimal Arvind
Head, Department of History, Shri Shivaji College, Parbhani

It is necessary to protect the Intellectual property of every one. It is a property of nation also. The sustainable development of society is depend upon the technical development and scientific development Scientific and Technical development took place with the Intellectual property. Now it is possible to protect the intellectual property. Intellectual property is a base of future development. To prevent the copying of the research work the Intellectual Property right is must. The economic development of a country is essential for the societal development. The efforts to protect the Intellectual property regarding the trade are implemented worldwide.

Intellectual Property Right :

This right gives wide protection for the intellectual activities within the country and worldwide. In India the copyright Act was passed and enforced. This Right also protects the individual property Rights. The IPR also gives the healthy atmosphere to do the research work. The innovations discoveries and explorations are the areas where this Right works effectively. To establish and protect one's ownership on his own achievements in the field of research and innovations is the main objective of Intellectual Property Right.

Importance of the Intellectual Property Right

The significance of the Intellectual Property Right is explained as follows.

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

Dr. Balasaheb Jadhav has been leading MSP Mandal's Shri Shivaji College, Parbhani as Principal since 2010. Before that, he has taught Physics at the same institution for twenty years. He has many research papers on Physics and Higher Education to his credit. He is a Recognised Research Supervisor. He is known for his academic integrity and commitment to excellence in higher education. He has received several awards including Best Principal Award by SRTM University and Maharashtra State Government. He is also associated with NAAC as a trained Assessor.

Dr. Rohidas Nitonde is Associate Professor at the Post Graduate Department of English, MSP Mandal's Shri Shivaji College, Parbhani. He is known for his a monograph on Manju Kapur In Search of a Feminist Writer. He is a Recognised Research Supervisor. He has two Minor Research Projects to his credit. He is a practising translator and prolific public speaker. Also, he is working as a Co-ordinator, Internal Quality Assurance Cell (IQAC) since 2011. He has addressed several national and international conferences as a keynote / invited speaker. He is a recipient of many awards including "Bharatiya Shiksha Ratan Award". He is Project Co-ordinator for UGC-STRIDE (Component 1).

Dr. Ramdas Tekale is Librarian of MSP Mandal's Shri Shivaji College, Parbhani. His research area is library and Information Science. He has many research publications to his credit. He is the institutional Co-ordinator for e-learning activities through LMS. He is connected with many IITs in the country through NPTEL initiatives. He has played a vital role in popularising e-learning through MOOCs in the region.

Dr. Sachin Yeole is Assistant Professor at the Post Graduate Department of Zoology, MSP Mandal's Shri Shivaji College, Parbhani. He is a university recognised Research Supervisor. He has several research publications to his credit.

NEW MAN PUBLICATION
www.newmanpublication.com

ISBN 978-81-947349-6-3

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

~~2021-22~~ 2021

Indian Agriculture & New Agriculture Acts

Volume III

In Collaboration with

Phulsing Naik Mahavidyalaya,
Pusad Dist.-Yavatmal

Jagadamba Mahavidyalaya
Achalpur Dist.- Amravati

B. S. Patil Mahavidyalaya,
Partwada Dist.- Amravati

Arts, Com. & Sci. College,
Maregaon Dist. Yavatmal

Shri V.N. Arts & A.N.Comm. College,
Mangrulpir Dist.-Washim

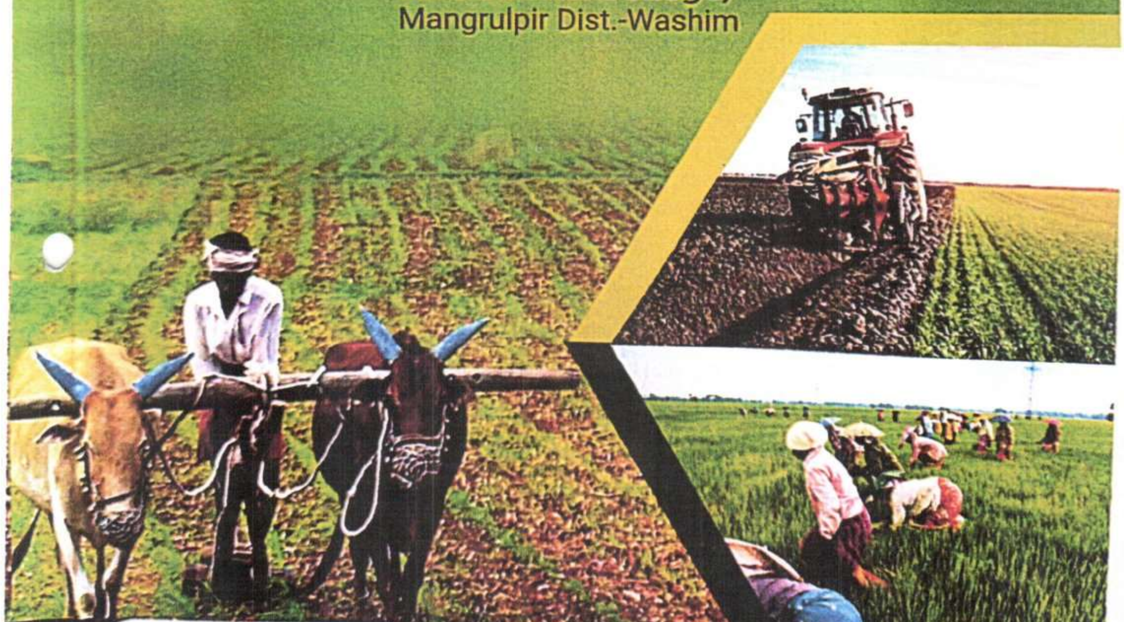

EAGLE LEAP

Publishing Year : Sept. 2021

शुभेच्छा

वाणिज्य आणि व्यवस्थापन विषयांतर्गत "Indian Agriculture and New Agriculture Acts" या शिर्षका अंतर्गत संपादित केल्या जाणाऱ्या ग्रंथामध्ये आपले योगदान देणाऱ्या संपूर्ण प्राध्यापक बंधू आणि भगिनींना व संशोधकांना सादर नमस्कार.

श्री वसंतराव नाईक कला व श्री अमरसिंग नाईक वाणिज्य महाविद्यालय मंगरूळपीर जिल्हा वाशिम च्या सक्रीय पुढाकाराने संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती अंतर्गत येणाऱ्या पाच महाविद्यालयांनी एकत्रित येऊन हा ग्रंथ संपादित केलेला आहे. त्याबद्दल कॉलेजचे सन्माननीय प्राचार्य आणि संपादक मंडळासह आपल्या सगळ्यांचे मन:पूर्वक अभिनंदन! संपादनाच्या माध्यमातून आकाराला आलेला हा ग्रंथ वर्तमान काळातील अनेक ज्वलंत परश्ना पैकी शेती विषयासंदर्भातील नवीन कायद्यांची विस्तृत उकल मांडण्यासाठी निश्चितच सक्षम आहे याची मला खात्री आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा 21व्या शतकात देखील शेती हा एक महत्वपूर्ण कारक आहे. शेती क्षेत्रा संदर्भात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल येणाऱ्या भविष्यकाळात येऊ घातलेले आहेत. त्या बदलांची नांदी म्हणजेच केंद्र सरकारने संसदेमध्ये पारित केलेले तीन महत्वपूर्ण विधेयक आहेत.
या तीन महत्वपूर्ण कायद्यांच्या संदर्भात भारतीय जनमानस आणि शेतकरी वर्गात प्रचंड समाधानाचे संभ्रमाचे वातावरण आहे. या संभ्रमाच्या आणि अविश्वासाच्या वातावरणाला छेद देण्यासाठी या ग्रंथाचे प्रयोजन करण्यात आलेले आहे.
शेती क्षेत्र 21 व्या शतकामध्ये अनेक महत्वपूर्ण आव्हानांना सामोरे जात आहे. या आव्हाना मध्ये जागतिक वातावरणातील बदल, सरकारच्या धोरणात होणारे बदल, आयात-निर्यात संदर्भातील नवीन नियमावली आणि यासारख्या अनेक बाबी यामध्ये समाविष्ट करता येतील.
या आव्हानामुळे शेती क्षेत्राला कठीण परिस्थितीचा सामना करावा लागत आहे. हमी भाव, कृषी मालाचे विपणन, कृषी मालाची वाहतूक, साठवणूक, वाढता उत्पादन खर्च, अनियमित पाऊस, बदलत जाणारे हवामान, जमिनीचा दिवसेंदिवस घसरणारा पोत या सर्वांमुळे कृषी क्षेत्र अत्यंत कठीण होत आहे. या सर्व बाबींचा सर्वसमावेशकपणे अभ्यास करण्याकरिता या ग्रंथाचे प्रयोजन करण्यात आलेले आहे.
श्री संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ अंतर्गत येणाऱ्या पाच कॉलेज आणि संशोधक मित्रांच्या संयुक्त आणि अखंड प्रयत्नातून साकारलेला हा संपादित ग्रंथ शेती क्षेत्रा करिता महत्वपूर्ण उपलब्धी आहे.
शेती क्षेत्रात होणारे बदल आणि असणारे आव्हान यांना एकिकृतपने अभ्यासून त्याविषयी एक विवेकशील विचार आणि दिशा देण्याचे कार्य हा संपादित ग्रंथ करेल अशी आशा आहे.
हा ग्रंथ मूर्त स्वरूपात येण्यासाठी प्रयत्न करणारा संपूर्ण संशोधक व प्राध्यापक मंडळी सह संपादक मंडळाचे मी अभिनंदन करतो आणि या क्षेत्रात अशाच प्रकारे अनेक कॉलेजेस एकत्र येऊन त्यांनी एका विशिष्ट विषयावर समाजाला दिशा दाखवण्याचे कार्य आणि ग्रंथसंपदेची निर्मीती करावी अशी अपेक्षा करून या ग्रंथ निर्मितीच्या कार्यास भरभरून शुभेच्छा देतो.

डॉ. लक्ष्मण के. करांगळे
श्री वसंत राव नाईक कला व अमरसिंग नाईक
वाणिज्य महाविद्यालय मंगरूळपिर, जिल्हा - वाशिम

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

INDEX

Sr.N.	Name of participants	Title of paper	P. No.
1.	Mr. Vishwanath P. Hissal,	New Agricultural Act and Impact on Indian Agriculture	4
2.	Memon Sohel Mohd Yusuf, Dr. Kathar Ganesh. N.	New Agriculture Act And Empowerment Of Farmers	11
3.	Dr. Sanjay Ramkrushna Bhoyar	Performance of Institutional Finance for Agricultural Development	21
4.	Dr. Pravin P. Kulkarni	Indian Agriculture: Performance And Challenges	30
5.	Dr Kailas .Arjunrao Thombre, Dr Sannake A.C	Indian Agricultural Labour	38
6.	Abhinav Raosaheb Pundkar	New Agriculture Act And Contract Farming	50
7.	Dr. Prashant S. Vairalkar	Agriculture Sector of Indian Economy	54
8.	Qureshi Shaikh Nawaz Shaikh Nazeer, Dr Padmapani Bhagwan Sawai	New Agriculture Act AndContract Farming	61
9.	Dr. Subhash P. Jadhao	Concept of Agriculture Marketing And Its On Agriculture Sector	69
10.	Mr. Sandip Balu Rathod	Agriculture Marketing And Rural Development	75
11.	Dr Memon Ubed Yusuf,	The Aggravating Crisis of the Indian Agricultural Sector with Emphasis on the New Indian Agricultural Bills	82
12.	Sangeeta Patel.	Faced By Farmers And Significance Of Micro - Finance In India Challenges	90
13.	Dr. Bapurao D. Watode	A Review on Indian Agriculture and Labor Problem	95
14.	Dr Vinod Ratiram Bansile , Dr Laxminarayan Chandryya Kurpatwar,	Impact of India's New Farm Act, 2020 on Farmers and Markets	102

1

15.	Prof. Santosh M. Chavhan	Recent Agriculture Development and Its Issue	107
16.	Dr. Suraj K. Rodde	Indian Agriculture and Financial Institutions	115
17.	Dr. Kishor P. Bholane	Recent Trends and Prospects for Agricultural Marketing in India	122
18.	Dr. Lakshkaushik Dattatraya Puri	The Essentials of Accounting for Farming and Agriculture	129
19.	Prof. Dinesh Mahadeo Dhage	Recent Agriculture Development and Its Issue	137
20.	Prof. Ganesh. S. Kiroche,	Impact of Globalization on Indian Agriculture Sector	143
21.	Dr. Laxman Kisan Karangale	Roll Of Agriculture In Indian Economy	147
22.	Prof. Dr. Waman N. Wirkhade	Economic Reform and Agriculture	158
23.	Dr. Sandeep B. Gaikwad, Dr. Sandeep Laxman Kotkar	Agricultural Bill 2020	167
24.	श्री. दत्ता बन्सीराम जाधव	कृषी सुधारणा विधेयक : फायदे व तोटे	172
25.	प्रा. डॉ. एन. एन. धोंगडे	नवीन कृषी कायदे - अपेक्षा आणि वास्तव	178
26.	पुरुषोत्तम कुटे	सिंचन आणि कृषी विकास	185
27.	प्रा. एस. बी. कर्डक	कृषी विपणन	189
28.	डॉ. सुनिल राठोड	भारतीय कृषी सुधारणा विधेयकाचे फायदे आणि तोटे	196
29.	डॉ. शशिकांत लक्ष्मणराव भोज	भारतीय शेती आणि कामगार	202

2

30.	डॉ. मनीष नरेशराव मोहरील	नवीन कृषी धोरण	212
31.	प्रा. संतोष एकनाथ कर्डक	कृषी विपणन	219
32.	प्रा. डॉ. गजानन लिंबाराव सोडनर	महाराष्ट्रातील शेती आणि कामगार	227
33.	डॉ. मनिषा कारभारी आहेर	कृषी विपणन आणि ग्रामीण विकास	233
34.	डॉ. दिपक निव्रृती कारे	नवीन कृषी कायदे आणि करार शेती	241
35.	डॉ. सुरेश डी. गवळी	नई कृषी नीती २०२० के पक्ष और विपक्ष	249
36.	प्रा. डॉ. रुपेश एम. कुऱ्हेकर	जुना, नविन कृषी कायदा व शेतकरी	254
37.	Mr. Rahul O. Oza	Opportunities and Challenges in Agriculture Startup	261

3

References :-

1. Google Search:- Indian Agriculture: Performance And Challenges

https://www.ibef.org/industry/agriculture-india.aspx

2.

http://pib.nic.in/archieve/others/2012/mar/d2012031302.pdf

3.

4. Google Search:- An Overview of the Agricultural Sector in India

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

20 IMPACT OF GLOBALIZATION ON INDIAN AGRICULTURE SECTOR

Prof. Ganesh. S. Kiroche,
Assistant Professor,Department of Commerce,
Jijamata College, Buldhana.
Email id- ganeshkiroche1985@gmail.com

Introduction:

The liberalization of India's economy was adopted by India in 1991. Facing a severe economic crisis, India approached the IMF for a loan, and the IMF granted loan, which is a loan with certain conditions, attached which relate to a structural change in the economy of India. These reforms can be classified into three areas: Liberalization, privatization and globalization. Essentially, the reforms sought to gradually phase out government control of the market (liberalization), privatize public sector organizations (privatization), and reduce export subsidies and import barriers to enable free trade (globalization). The agricultural sector in particular came under severe criticism in the late 1990s, when 221 farmers in the south Indian state committed suicide. The trend was noticed in several other states. Coupled with this was a sharp drop in agricultural growth from 4.69% in 1991 to 2.06% in 1997.

In 1980s there were some signs of policy change in Rajiv Gandhi's Prime Minister ship, but the Macro-economy was already damaged by earlier faults. "The Macroeconomic crisis reached its peak in 1990 with combined fiscal deficit of Centre and State governments standing at 10% as percentage of GDP, current account balance at 3.3% of GDP backed by a rate of inflation 9.9% despite India's record economic performance measured in terms of rate of growth of GDP, 6.0 percent, due to high rates of industrial growth of 5.9% and domestic saving ratio of 21.9% of the GDP." Nonetheless this growth was accompanied by strange macro-imbalances that resulted into tremendous external borrowing, leading to heavy external debt of 28.7%. As Joshi-Little (1997) pointed out, "For the first time in her history, India was nearly forced prospect of defaulting on her international financial to the commitment". Added burden of oil price shock due to Gulf War of 1991 put the country in such a precarious

condition that foreign reserves of worth "only 3 weeks of imports" were left in the treasury. Something drastic had to be done.

In June of 1991, when the current Prime Minister Dr. Manmohan Singh was the Finance Minister (and Mr. Narasinha Rao was the Prime Minister), country received first significant shock of globalization and liberalization. This was also the product of strong demand by some well known economists and policy planners for significantly changing the policy structure. While the declared plan reduced the Rupee value significantly by devaluating it by 21% in one day, it also made it abundantly clear that the old ways of high tariff rates were almost completely over.

The tariff rates were slashed, more foreign direct investment (FDI) was invited and import quotas were demolished. There were essentially 2 parts of the liberalization program: Structural and Stabilization. Stabilization measures were supposed to be of short-term nature, including such policies as the "austerity in governmental budgets", which was supposed to bring about the decline in aggregate demand and therefore lower the inflation rate. The structural adjustment was to be of a long-term nature with such measures as the convertibility on current account of the balance of payment, lower restrictions on domestic business and export promotion.

Crisis facing Indian Agriculture:

The biggest problem Indian agriculture faces today, and the number one cause of farmer suicides is debt. Forcing farmers into a debt trap are soaring input costs, the plummeting price of produce and a lack of proper credit facilities, which makes farmers turn to private moneylenders who charge exorbitant rates of interest. In order to repay these debts, farmers borrow again and get caught in a debt trap.

Beneficiaries of Globalization:

Several studies have indicated that in many developing countries, freer trade, better communication, and more rapid movement of goods and technology have raised living standards and reduced poverty, but benefits accrued mainly in urban areas. Farmers in general and small farmers in particular are least benefited. In developing countries large farmers appears to be taking advantage of reaping the benefits of agricultural markets of developed countries. With their economic and political influence, they are able to get best technologies from research stations, grow cash crops, negotiate agreements, and move their products. On the other hand, the small farmers are hand to mouth farmers feeding their families with meager produce they yield.

Effect of Globalization on Agriculture Sector

It is clear that the liberalization policies adopted by the

government of India played a dominant role in the agrarian crisis that is now being played out. However, this is not to say that privatization, liberalization, and globalization are per say bad, or inherently inimical to an economy. It is the one size fits all brand of liberalization adopted by the IMF and the World Bank which forces countries to privatize, liberalize and globalize without exception which has failed. Without taking into account the state of an economy, and in this case, the state and nature of the agricultural sector in India, the IMF and the World Bank, with the cooperation of the Indian government embarked on mismatched reforms, which have caused misery and despair among millions of Indian farmers, driving large numbers of them to suicide. It is also essential to break the link between aid and liberalization, which caused India in the first place to accept the conditions of the IMF. Remember that India was on the brink of a financial crisis in 1991 when it applied for the IMF loan and accepted its conditions perhaps the course of economic reform in India would have taken a very different course if there was no urgent need to borrow from the IMF. The start to this process may have already occurred: recognizing the failure of its liberalization policies, the Blair government of Britain announced in 2004 that it will no longer make liberalization and privatization conditions of aid. In another blow to the neo-liberal lobby. The battle, however, has not yet been won. It is essential for the rest of the G8 to follow Britain's example in order to influence World Bank and IMF policy towards India to ensure blind liberalization is not pursued, and so that countries like India can adopt tailor-made reforms to suit their economy.

Seventy per cent of our population derives their livelihood from agriculture and 80 percent of the farmers are small and marginal category. Our post-harvest and sanitary infrastructure is very poor and massive investment in this area will be essential if we are to ensure a level-playing field in external trade in agriculture. The subsidies and other support measure should be continued by designating these under the Livelihood box to tide over the initial problems but could be revoked at a subsequent time, say, after 10-15 years. Restraints on subsidy to farmers can be overcome by canalizing support through Commodity Boards as is being done in the developed countries. But such support is granted not through direct subsidies to facilitating sustainable production through building infrastructure. India has immense biodiversity and natural resources.

There is no dearth of knowledge and farmers are hard-working In spite of this, the small farmers? gains from agriculture are not commensurate to the efforts put in and agriculture cost inputs. This is going to affect the agricultural productivity and food security of the

nation. The globalization has helped in the mobility of foreign flowers in India and Indian mangoes abroad. The developments in ICT too have facilitated just in time access to global agriculture knowledge. What is lacking is strategy and agility on the part of government machinery to put the existing infrastructure to best possible use, identify gaps and quickly attend to the problem areas. The private sector steps in where the public sector keeps thinking only. The success story of ITC?s e-copulas in rural India indicates that a lot of potential for development exists in rural India. The development process will hasten if agricultural development and small farmers? development go hand in hand. There is a need to constantly build and improve rural infrastructure such as improving irrigation, electric supply and building a type of public libraries that may act as local gateways to global knowledge. Such public libraries will not only provide access to desired knowledge but also keep the rural youth away from many social evils, help them to realize their true potentialities and keep them aware of opportunities that are existing for them.

Conclusion:

Rural development in India should be a mission accomplished through synergy of many ongoing efforts and coordination of various activities where speedy transfer of knowledge and information for various developmental activities should be an important component. There is an urgent need for imparting information literacy to farmers and build their capacities so that they can competently face new developments in agriculture. There is also need for cross disciplinary communication of information from related areas such as ethno-botany, biotechnology, environmental sciences for sustainable agriculture development so that agricultural productivity can be increased, and farmers? economic position improved without degradation of planet earth. Mahatma Gandhi said that earth provides enough to satisfy every man?s need, but not every man's greed. In this Way Globalization very important to agriculture sector.

References:

(1) https://www.un.org

(2) https://agricoop.nic.in/

(3) http://www.indiatogether.org/2006/jun/

(4) Isaac, Report 2005, "The globalization gap'. Pearson Education Inc, New Jersey.

(5) Land and Livestock Holdings Survey, NSS Forty-Eighth Round, 1991, Government of India.

(6) Government of India (2001): Economic Survey (various issues), Ministry of Finance, New Delhi.

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

146

21 ROLL OF AGRICULTURE IN INDIAN ECONOMY

Dr. Laxman Kisan Karangale
Shri V. N. Arts and A. N. Commerce College Mangrulpir, Dist.-Washim
E-mail: lok.bbc@gmail.com *Mobile: 9423446821*

Abstract-

The Indian agricultural research system is the culmination of a process that began in the nineteenth century and culminated in the Imperial (now Indian) Council of Agricultural Research (ICAR) being established in 1929 on the proposal of a Royal Commission on Agriculture. This paper will also include the experiences of agricultural labourers and the struggles they are waging in a period when Indian agriculture is becoming increasingly integrated into global markets. It claims that global finance and globalisation forces are currently attempting to appropriate, reorganise and redefine the shift that is currently taking place carried performed in the context of agriculture. Rather than eliminating existing feudal and patriarchal connections in Indian agriculture, it examines how globalisation has accepted and changed them to meet its needs in a number of locally unique ways. It also addresses the political aspect of agricultural labour movements, which are forced to be progressive rather than defensive, projecting a vision of social and economic transformation, which leads to a questioning of unequal connections among those fighting for change. Despite the fact that agriculture is the most important sector of the Indian economy,

Keywords: - *Indian Agriculture, ICAR, Agricultural labour,*

147

Chapter in Book 2021-22

"Indian Agriculture and New Agriculture Acts"

EDITED BOOK

2021

In Collaboration with

Phulsing Naik Mahavidalaya, Pusad Dist.-Yavatmal
B. S. Patil Mahavidyalaya, Paratwada Dist. – Amravati
Jagadamba Mahavidyalaya, Achalpur Dist.-Amravati
Arts, Commerce and Science College, Maregaon Dist.-Yavatmal
Shri V. N. Arts and A. N. Commerce College Mangrulpir Dist.-Washim

This is certify that Dr./Mr./Mrs ***Prof. Ganesh. S. Kiroche***
of ***Jijamata College, Buldhana*** has Contributed Chapter/Research Article in "**Indian Agriculture and New Agriculture Acts**" published on 28 September, 2021. With ISBN No. 978-81-951599-7-0

He / She Contributed Book Chapter / Research Paper entitled ***Impact of Globalization on Indian a Agriculture Sector***

Eagle-Leap Printers and Publishers Pvt. Ltd.	Mr. Bhushan S. Mangate	Dr. Nandkishor N. Dhondge
Publisher	Chief Editor	Co-Editor

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

2020-21 2021

International Conference onSmart Data Intelligence
(ICSMDI 2021)

Early Detection of Cancer using Nano-Fabrication Technology MEMS Cantilever Sensor

Lakshman K[a], Siddharth B. Dabhade[b], Y.S. Rode[c] , Avinash Pawar[d] , S.Deshmukh[e], Ranjan Maheshwari[f]

[a,d]NIELIT Aurangabad, Dr. B. A. M. U. Campus, Aurangabad (MS), India
[b]MGM's, Dr. G. Y. Pathrikar College of Computer Science and IT, MGM Univrity, Aurangabad (MS)
[c]Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana, MS, India
[e]RTU, Kota (RJ), India
lakshman.korra@gmail.com, dabhade.siddharth@gmail.com, ys.rode@gmail.com

A B S T R A C T

Lots of available biosensor are not portable for the detection of disease for that bulky instruments are required. To overcome these problems, we can use microstructure based biosensor. The sensor is Micro electro Mechanical Sensor (MEMS) based cantilever. Here, in this article simulating cantilever by changing chemical materials and parameters. For the different cancer diseases like Brest cancer cu(copper) and for heart cancer gold material were used to simulate cantilever. Laser beam and photo detector technology are bulky and costly also. Instated of that cantilever having dimension are width 1 micro meter, length 4 micrometer and height of cantilever is varies in between 25 to 50 nm which gives huge sensitivity. In this paper simulation of the cantilever based on various materials as per the changes in resistance and capacitance effect analysis, cancer tissues behaviour, and identify the exact state of cancer.

Keywords: Micro electro Mechanical Sensor (MEMS), Cancer, Cantilever Sensor, Nanofabrication, Copper

1. Introduction

Oral cancer is spreading worldwide with heighten serious troubles. Out of 135 cr. People's more than 1.1 million people get affected by the cancer and 0.7 million peoples are deaths due to the cancer. As per the IARC report cancer is one of the widely spread disease [1]. Most common cancer type in India is breast cancer in women and oral cancer in men. In India all ages' females who suffering from breast cancer is 27.2 % and men's who suffering from oral cancer is 16.1 %. Breast and Oral cancer rank is 1 and 2 in India. Due to more utilization of tobacco in various Indian states the oral cancer is cases are comes under observation [2]. India has 33.33% active oral cancer cases as compare to world and men's having 50 ages is generally affected by the oral cancer [3][4]. Incident and morality rates for breast cancer is 24.1% and 13.4% similarly lip and oral cavity Incident and morality rates are 9.1% and 5.6% are shown in the Figure 1 and 2[1]. Due to small in size, low cost, fast growing with highly precision MEMS devices provides measuring tissues density and temperature and improves the surgical outcomes [5]. In 1900's peoples uses microscope and electron microscope to see small thing but facing problems to see very small things.

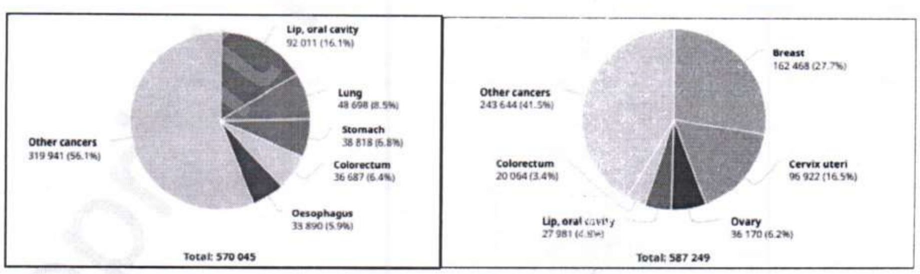

Fig. 1:- In India Total number of cancer new cases in males all age groups [1].

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

This preprint research paper has not been peer reviewed. Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3851183

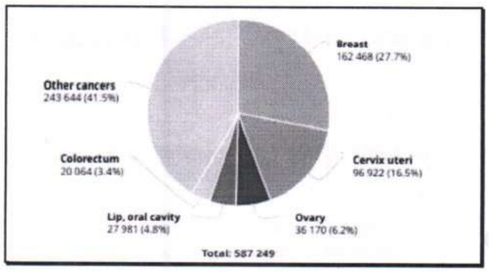

Fig. 2:- In India Total number of cancer new cases in women's all age groups [1]

If people's wants very advanced technology they use MRI Machine and obtain huge sensitivity detection of various types of anomalies. But MRI Machine is not a biosensor. Biosensors are newly called as nano biosensor. These nano biosensors are even smaller, can detect lower concentration things also. Human body hierarchy of structure is start with DNA, intercellular process running within cell then there is various collection of organ. Various cancer diseases has already manifested in the organs. Due to less sensitivity devices and losses which can identify very late exact stage of diseases (cancer). Nano biosensor allows us to indentify exact stage of early cancer development. By selecting 25 to 50 nm cantilever height we can obtain extra ordinary sensitivity which detects early stage of cancer detection.

2. Biopsy

Biopsy is typically indicated for obtaining a final diagnosis on the basis of histopathological features [6] with the assistance of thus final diagnosis, treatment planning is completed. Biopsy also plays a very important role in establishing prognosis of malignant and premalignant lesions and conditions. Also knowing the prognosis helps in determining the morbidity and mortality of a patient also as efficacy of the treatment. [7]

Working of Biopsy

Doctor recommends biopsy when he fined suspicious while physical exam or test. Biopsy is main way to diagnosis the cancer treatment. To perform biopsy doctor need small tissues from human body to remove tissues doctor requires surgery sometime.

Image-Guided Biopsy: When the affected area is deeper inside the body at that time doctor uses Images-Guided biopsy method. With help of imagining techniques using needle doctor guides affected area location in human body. This depends on the amount of tissues needed, possible diagnosis and other factors. Doctor uses one of the following types of imagining techniques to find the affected area from body

A. **Ultrasound:**
It helps doctor to look the tumors when not visible in the X ray. For biopsy method doctor often uses needle. Ultrasound is usually used for the quick and most don't require special preparation.

B. **CT scan:**
Using CT scan we can identify the exact state of cancer but it is bulky and costly instrument.

MEMS: These devices used to identify the early stage of cancer. Due to more sensitive materials

3. Working and Selection of Material for Micro cantilevers:

To obtain extra ordinary sensitivity we used cantilever based sensor generally it detects these nano gram to pico gram level material related easily. When we deal with such very low level concentration it requires amplification before the molecule can be detected. Using this sensor technology in vacuum we should able to measure 100s of zepto-gram level masses. Human cells are larger as nano gram as compare to virus and bacteria.

Why cantilever based Biosensor:

The key point is MEMS don't need reference electrode and MEMS gives huge sensitivity and it is very popular in different nanofabrication technology.

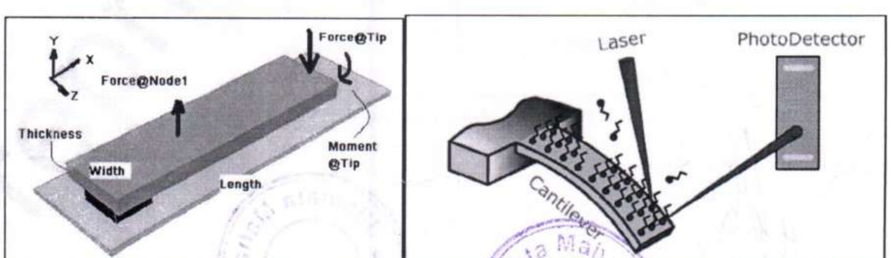

Fig. 3: - Cantilever based Biosensor.

This preprint research paper has not been peer reviewed. Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3851193

Dimension of cantilever are width is 1micro meter and length is 4 micro meters to obtain huge sensitivity cantilever height is in between 25 to 50 nano meter. Once bio modules have landed on cantilever surface bounce off a laser beam and use a photo detector to measure the location. By comparing flat cantilever and bended cantilever the position of photo detector changes. After biomolecules reached on the surface of cantilever oscillation starts in the cantilever then photo detector observes the changes in the laser beam and calculate how much deflection takes place. To measure the deflection we should calculate change in the resonant frequency. The assembly of laser and photo detector are bulky in nature so it is difficult to miniaturize. By observing cantilever sensor change in resistance we can identify whether biomocule landed or not. As we know that capacitor is inversely proportional to distance between two parallel plate using same formulas we can observer the deflection in cantilevers.

How Does cantilever works:

1. Change in deflection before landing biomocule Mathematical model

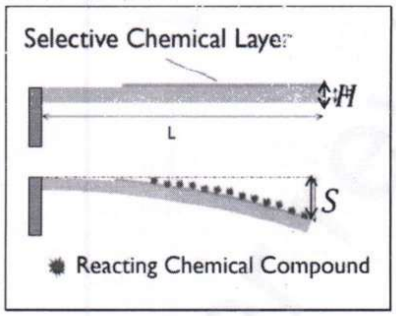

Fig. 4: - Cantilever Reacting Chemical Compound Works

Originally it's undeflected and green layer is that the selective layer which recognizes the molecule a bit like DNA layer was present and target DNA came and sure to it or an antibody could be present so as to catch that focus on bacteria. that's the green which is that the receptor layer then once the red biomolecules have are available , the mass has changed and therefore the whole is deflected in engineering so as to know what proportion deflection takes place. Calculate the external force associated with it using formula given below.

$$\frac{d^2y}{dt^2} + \Upsilon\frac{dy}{dt} + k(y - y0) = Fext$$

2. Readings of cantilever:
All readings taken under sugar cantilever simulation tool this tool can do statics and parameter sweep analysis for cantilever with customized geometry and load distribution. Algorithm sugar is based on the nodal analysis which is faster than finite element analysis with comparable accuracy within linear region.

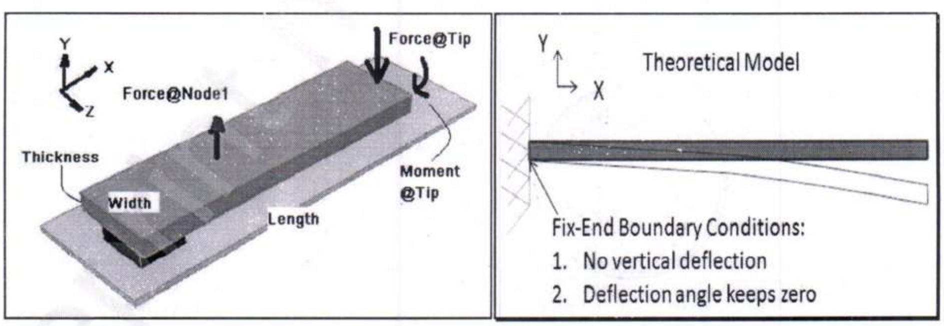

Fig. 5 - Experimental Modal.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

This preprint research paper has not been peer reviewed. Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3851182

Table 1 Design Cantilever with mention parameters

Material Name: Au (Gold)		Material Name: Cu(Copper)
Material Property		
Poisson Ratio	0.415	0.34
Youngs Modulus	7.9e+10	121×10^{6}
Geometric Property		
Length	100e-6	100e-6
Width	2e-6	2e-6
Thickness	2e-6	2e-6
Statics Analysis		
Azimuth	37.5	37.5
Elevation	30	30

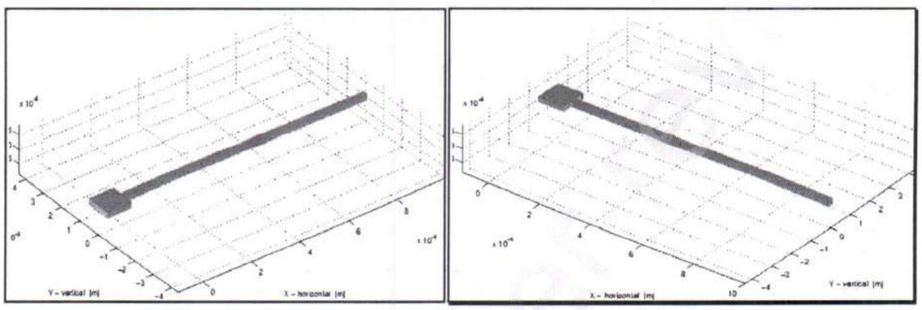

Fig. 6 – Reading of Cantilever.

Conclusion:

The tissues taken from the body is observing under microscope and after analysis of result doctor can able to understand the origin of the cancer and defines the cancer grade in between 1 to 4 scales. Low-grade (grade 1) cancers are generally the least aggressive and high-grade (grade 4) cancers are generally the most aggressive. Here we use MEMS cantilever having dimension width is 1 micro meter, length is 4 micro meter and height is 25 to 50 nm. Which show extra ordinary sensitivity and detects nano gram to pico gram level material easily. MEMS cantilever are identify very early stage of the cancer using gold and copper material and dimension. Here we observe that cantilever sensor measure changes in mass and stiffness of the beam flowing the capture biomolecules. Due to nanofabrication technology we can deal with very small concentration of masses and diagnose the patient properly. This is very difficult in the conventional cancer detection instruments. Due to early detection of cancer stage doctor can diagnoses the patient and provides suitable medicine at very stage.

This preprint research paper has not been peer reviewed. Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3851193

REFERENCES

[1] Kurmendra1 Rajesh Kumar2 MEMS based cantilever biosensors for cancer detection using potential bio-markers present in VOCs: a survey Microsystem Technologies (2019) 25:3253–3267

[2] François Hubera , Hans Peter Langa , Jiayun Zhanga , Donata Rimoldib , Christoph Gerbera Nanosensors for cancer detection Review article | Published 9 February 2015, doi:10.4414/smw.2015.14092

[3] Johnson NW, Amarasinghe HK. Epidemiology and aetiology of Head and Neck Cancers. In: Benier J ed. Head and Neck Cancer: Multimodality management. London: Springer, 2011, pp 01-40.

[4] Shenoi R, Devrukhkar VC, Sharma BK, et al. Demographic and clinical profile of oral squamous cell carcinoma patients: a retrospective study.; 2012; Indian J Cancer. ;49(1):21-6.

[5] Coelho KR. Challenges of the Oral Cancer Burden in India. J Cancer Epidemiol. 2012; Volume 2012, Article ID 701932. doi:10.1155/2012/701932

[6] Design and fabrication of a flexible MEMS-based electro-mechanical sensor array for breast cancer diagnosis

[7] Poh C.F, Ng Samson, Berean K.W., Williams P.M., Rosin M.P., Zhang L. Biopsy and histopathologic diagnosis of oral premalignant and malignant lesions. JCDA. 2008; 74:283-288.

[8] Ephros H, James W.D. Oral Tissue Biopsy. http://emedicine.medscape.com/article/1079770

[9] SUGARCube cantilever 10.4231/D3Z02Z93N

[10] Changing Trends in oral cancer – a global scenario, Alam, Principles of Nanobiosensors, 2013

[11] Ramandeep Kaur Sohi1 , Karandeep Singh Sandhu A Paradigm Shift of Global Trends of Oral Cancer-A Call to Action International Journal of Research in Health and Allied Sciences ISSN: 2455-7803

[12] Cancer incidence and mortality patterns in Europe: estimates for 40 countries in 2012.Ferlay J, Steliarova- Foucher E, Lortet-Tieulent J, Rosso S, Coebergh JW, Comber H, Forman D, Bray F Eur J Cancer. 2013 Apr; 49(6):1374-403.

[13] GLOBOCAN: Estimated Cancer Incidence, Mortality and Prevalence Worldwide in 2012. International Agency for Research on Cancer [online] 2012; [cited 2016 July 16].

[14] Global epidemiology of oral and oropharyngeal cancer. Warnakulasuriya S Oral Oncol. 2009 Apr-May; 45(4- 5):309-16.

[15] Johnson NW, Amarasinghe HK. Epidemiology and aetiology of Head and Neck Cancers. In: Benier J ed. Head and Neck Cancer: Multimodality management. London: Springer, 2011; pp 01 - 40.

[16] Warnakulasuriya S. Global Epidemiology of oral and oropharyngeal cancer. Oral oncol 2009. April- May;45 (4-5):309-16.

[17] Coelho KR. Challenges of the Oral Cancer Burden in India. Journal of Cancer Epidemiology. 2012;2012:701932. doi:10.1155/2012/701932.

[18] Oral Cancer: Indian pandemic B.Gupta & N.W. Johnson BDJ Volume 222, Page 497 (07 april,2017).

[19] Global Incidence of oral and oropharyngeal cancer in young adults:a systematic review F.Leusink, A. Hussein, M.helder, T . forouzanfar (2017).

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

This preprint research paper has not been peer reviewed. Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3851193

2020-21
2021

Proceedings of online "*International Conference on Intelligent Systems Electrical and Communication Technology*" *(ICISECT–21) on* 09th & 10th April, 2021

PAPER ID: ICISECT21-CS0064

Compartive Analysis of Breast Cancer Detection through Thermal Images Using K-Nearest Neighbour, Adaboost, Logistic Regression

[1]Lakshman K, [2]Siddharth B Dabhade, [3]Dr. Yogesh S. Rode, [4]Pawan Alhat, [5]Sachin Deshmukh, [6]Ranjan Maheshwari

1,4 NIELIT Aurangabad, Dr. B.A.M.U. CAMPUS, Aurangabad, MS

2 MGM's, Dr. G.Y. Pathrikar College of Computer Science and IT, Aurangabad, MS

3 Jijamata Mahavidyalaya, Buldana, MS

5 Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, MS

6 Rajasthan Technical University Kota, RJ, India

[1]lakshman.korra@gmail.com

Abstract—Breast cancer can be found in both men and women. Though it's rare in men, breast cancer in women has increased significantly and as per WHO cancer statics 2018 report of Breast Cancer recorded approximately 1.6 to 2 lakhs registered cases and around 90 thousand reported deaths. The detection of this cancer at higher stages (i.e. stages 3and 4) makes it difficult for the patient to survive and thus is a reason that 50% of Indian women suffer from stages 3 and 4 of breast cancer. One more reason for less survivability is that people have less awareness on such a topic. The objective of this research paper is to present results obtained on breast cancer on basis of a comparison of K-Nearest neighbor, Adaboost, Logistic regression using 5 folds 10 folds, 20 folds on data sets. These techniques achieved an accuracy of 96.3%, 91%, and 86.3%. in that, we found KNN is better than the Adaboost and Logistic regression.

Keyword: Breast Cancer, Mammography, preprocessing, Segmentation, KNN, Adaboost, Logistic regression, Malignant.

UGC AUTONOMOUS

*Corresponding Author
E-mail Address: lakshman.korra@gmail.com

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana
Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Organized by Departments of Computer Science, Electronics, Information Technology and Electrical Engineering of St Martin's Engineering College (www.smec.ac.in).
ISBN :978-93-83470-37-2

Proceedings of online "*International Conference on Intelligent Systems Electrical and Communication Technology" (ICISECT–21) on* 09th & 10th April, 2021

108	ICISECT21-CS0063	**Delving into Vyper: A Security Oriented Language For Smart Contract Development** *Palak Aar[1], Jawahar Thakur[2]*	108
109	ICISECT21-CS0064	**Compartive Analysis of Breast Cancer Detection Through Thermal Images Using K-Nearest Neighbour, Adaboost, Logistic Regression** *Lakshman K[1], Siddharth B Dabhade[2], Dr. Yogesh S. Rode[3], Pawan Alhat Sachin Deshmukh[4], Ranjan Maheshwari[5]*	109
110	ICISECT21-CS0066	**Potential of Machine Learning and Deep Learning for Mining The Opinions** *Mikanshu Rani[1], Jaswinder Singh[2]*	110
111	ICISECT21-CS0067	**Multi Convert System Using Python** Edigalingappa[1]	111
112	ICISECT21-CS0068	**To Select A Best Mini Server in P2p Using Rsvp Protocol and Firefly Algorithm** *Dr.M.Narayanan[1], Dr Leena Samantray[2], Sushree Sonam Mohaptra[3]*	112
113	ICISECT21-CS0069	**Cloud Based Efficient Privation Conjunctive Queries with Ind-Cka Security** *Mrs.Sucheta H[1]*	113
114	ICISECT21-CS0071	**A Review on Rain Full Prediction Using Machine Learning and Ann Techniques** *Ch.Sathyanarayana[1]*	114
115	ICISECT21-CS0072	**IoT And Machine Learning Based Smart Agri -Farming System** *P. Laxmi Devi[1]*	115
116	ICISECT21-CS0073	**Scheduling Security-Critical Real-Time Applications on Clusters** *Y. Chandra Mouli[1]*	116
117	ICISECT21-CS0074	**A Machine Learning Approach for Enhancing Defence Against Global Terrorism** *Dr.Korra Srinivas[1]*	117
118	ICISECT21-CS0075	**A Detailed Investigation into The Product Evaluating Data Mining Process Using Twitter Data** *Gali Venu Babu[1], S Krupamai Yendrapati[2], Dr K Gurnadha Gupta[3]*	118
119	ICISECT21-CS0076	**Smart Anti Theft- Detection System for Vehicle Using IoT** *A.Shivajyothi[1] ,T. Poongothai[2]*	119
120	ICISECT21-IT0001	**A Secure Anti-Collusion of Data Sharing Scheme for Dynamic Cloud Group.** *Pagadala Ganeshkumar [1] RegondaNagaraju[2] Gandla shivakanth[3] A.Veera Babu[4]*	120
121	ICISECT21-IT0004	**Secure Data Group Sharing and Conditional Dissemination with Multi-Owner in Cloud Computing** *Gandla Shivakanth[1], Regonda Nagaraju[2], P. Ganesh Kumar[3], J.Vinoda[4]*	121
122	ICISECT21-IT0005	**Privacy and Security Issues in the Environment of Distributed Computing** *Amudala Bhasha*	122
123	ICISECT21-IT0006	**Survey on Datamining Approaches for Healthcare.** *J.Vinoda*	123
124	ICISECT21-IT0008	**A Review on Battle against COVID for Future Research Guidance** *S. Veeresh Kumar*	124
125	ICISECT21-IT0011	**Collective Classification of Spam Campaigners on Twitter.** *G. Priya[1], S.Nishitha[2], Pooja Singh[3], M.Sannith[4], Abhishek Jena[5]*	125
126	ICISECT21-IT0012	**An Enhanced Gaussian Road Traffic Speed Prediction** *Gandla Sivakanth[1], Srikar Thodupunoori[2], K.Ruthvik Reddy[3], Sana Naaz[4],* D.Prajwal Yadav[5]	126
127	ICISECT21-IT0013	**A Dynamic Approach for Encryption and Decryption of Medical Record Transactions in the Cloud Data** *D. Babu Rao[1], B. Pavani[2], B. Laya[3], K. Sai Likith Reddy[4], G. Neeraj[5]*	127

xii

Organized by Departments of Computer Science, Electronics, Information Technology and Electrical Engineering of St Martin's Engineering College (www.smec.ac.in).

ISBN :978-93-83470-37-2

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

2020-2021-

Proceedings of online "*International Conference on Intelligent Systems Electrical and Communication Technology" (ICISECT–21) on* 09th & 10th April, 2021

PAPER ID: ICISECT21-CS0057

Breast Cancer Identification via Thermography Image with Naïve Bayes & Neural Network classifire

[1]Lakshman K , [2]Siddharth B. Dabhade, [3]Y. S. Rode, [4]Yogesh Shejwal, [5]S. Deshmukh, [6]Ranjan Maheshwari,

[1,4]NIELIT Aurangabad, Dr. B. A. M. U. Campus, Aurangabad (MS), India

[2]MGM's, Dr. G. Y. Pathrikar College of Computer Science and IT, MGM Univrity, Aurangabad

[3]Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana, MS, India

[4]UDCSIT, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad (MS), India

[5]RTU, Kota (RJ), India

[1]lakshman.korra@gmail.com, [2]dabhade.siddharth@gmail.com, [3]ys.rode@gmail.com

Abstract— Breast cancer is known as the most common offensive cancer type between women and men. Programmed breast cancer discovery classifications are in demand for that, various machine learning techniques have been proposed to detect breast cancer. In this paper we are performing with two different operations. One of these techniques is the Bayes classifier Naïve Bayesian (NB) which is based on the Bayes theorem and the second one is the methodology and techniques used are based on a deep Convolution Neural Network model to predict breast cancer from thermal images. Thermal images are pre-processed, segmented and classified using a deep neural network. The research mainly concludes with to get 95.8% accuracy of prediction achieved for breast cancer based on the output spectrum using training data of 680 thermo grams. We are taking the different readings of both samples by using 5,10,20 folds dataset & also compare in between the two classifiers which will be more relent or efficient to detect breast cancer in an early stage by using thermal images.

Keywords: Naïve Bayesian, Thermal Images, Neural Network, Breast Cancer, Classifiers.

UGC AUTONOMOUS

*Corresponding Author
E-mail Address: lakshman.korra@gmail.com

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Organized by Departments of Computer Science, Electronics, Information Technology and Electrical Engineering of St Martin's Engineering College (www.smec.ac.in).

ISBN :978-93-83470-37-2

Proceedings of online "*International Conference on Intelligent Systems Electrical and Communication Technology" (ICISECT–21) on* 09th & 10th April, 2021

87	ICISECT21-CS0039	**QOS -Aware Multi-Objective Load Balancing and Honed Routing in Cloud Computing Environment** *Ashok Kumar Bhoi[1], Manas Ranjan Kaba[2], Purna Chandra Sethi[3], Suvendu Chandan Nayak[4]*	87
88	ICISECT21-CS0040	**Flower Detection Using Real Time Object Detection YOLO** *S.Swetha[1]*	88
89	ICISECT21-CS0041	**A Strong Automated System for Collision Detection on Rail Track Using IoT** *Thirukumaran[1], C Lingaeswaran[2], A Samuel[3], B Karthikeyan[4], S Ashok.P[5]*	89
90	ICISECT21-CS0042	**Technological Interventions: An Enabler for Work Teams to Survive Virtually Amidst Pandemic (A Study In The Context Of UAE)** *Garima Madaan Dua[1],Sugandha Agarwal[2]*	90
91	ICISECT21-CS0043	**DCNN: Elderly People Fall Detection in Indoor Video** *G. Prabhakar Reddy[1], M. Kalaiselvi Geetha[2]*	91
92	ICISECT21-CS0044	**Predicting Depression Level of Students** *N. Deepitha[1], S. Padma Shree[2], M. S. Madhupriyas[3], Rajeshkumar[4]*	92
93	ICISECT21-CS0045	**Storm Prediction Dashboard** *R. Pungalingam[1], B. Priyadharshini,M[2], T. Kanagalakshmi[3], Nithyasree[4]*	93
94	ICISECT21-CS0046	**Joint Hypergraph Learning: Retrieval of Tag-Based Image** *Dr. B. Rajalingam[1], Dr. R. Santhoshkumar[2], Dr. R.Muruganantham[3]*	94
95	ICISECT21-CS0047	**Deep Convolutional Neural Network: Emotion Recognition from Whole Body Movements** *Dr. R. Santhoshkumar[1], Dr. B. Rajalingam[2], Dr. R.Muruganantham[3]*	95
96	ICISECT21-CS0048	**SMART Book Reader: Text Extraction from Image using Tesseract OCR and Comparison with Google Cloud Vison API** *Vishnu Prasath. R[1], Nikhil. R[2], Mohamed Ashik[3], R Sankhasubhra Nanda[4], Ashok. P[5]*	96
97	ICISECT21-CS0050	**Realistic Future Flying Car Using Machine Learning** *U.Nagaiah[1]*	97
98	ICISECT21-CS0052	**Categorization and Identification of Attentive Students Using Support Vector Machines to Tailor Learning Systems** *Zaheda Parveen[1]*	98
99	ICISECT21-CS0053	**AI-Aided Framework for Improving Learning Outcomes of Education System in India** *Harshali Patil[1], Vaishali Patil[2]*	99
100	ICISECT21-CS0054	**Ground Level Testing Softwares** *Pranay Kumar[1]*	100
101	ICISECT21-CS0055	**Trends of Internet of Things in India** *Ch.Malleswar Rao[1]*	101
102	ICISECT21-CS0056	**Isolated Marathi Word Recognition using Deep Convolutional Neural Network (DCNN)** *Somnath Hase[1], Sidhharth More[2], Dr. Sunil Nimbhore[3]*	102
103	ICISECT21-CS0057	**Breast Cancer Identification via Thermography Image with Naïve Bayes & Neural Network classifier** *Lakshman K[1], Siddharth B Dabhade[2], Y. S. Rode[3], Yogesh Shejwal[4], S. Deshmukh[5],Ranjan Maheshwari[6]*	103
104	ICISECT21-CS0058	**Reflection of SH-Waves by a Spherical Cavity Embedded in an Inhomogeneous Medium** *Aditya kumar Patnaik[1] Sapan Kumar Samal[2], Nirakara Pradhan[3], Basanta Kumar Swain[4]*	104
105	ICISECT21-CS0059	**Smart Transformation-ETL Framework for Real-Time Analytics on Document-Oriented Databases for Data Warehouse Modernization** *Monika Patel[1], Dr. Dhiren B. Patel[2]*	105
106	ICISECT21-CS0060	**Exploring the Potential of Artificial Intelligence and Machine Learning in HealthCare** *Kirti[1], Jaswinder Singh[2]*	106
107	ICISECT21-CS0061	**Blockchain Technology for Curbing Input Tax Credit Fraud in India** *Palak Aar[1], Jawahar Thakur[2]*	107

xi

Organized by Departments of Computer Science, Electronics, Information Technology and Electrical Engineering of St Martin's Engineering College (www.smec.ac.in).

ISBN :978-93-83470-37-2

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

Proceedings of online "*International Conference on Intelligent Systems Electrical and Communication Technology" (ICISECT–21) on* 09th & 10th April, 2021

TABLE OF CONTENTS

S.No	Paper ID	Title of the Paper with Author Name	Page No.
1	ICISECT21-EC0001	**Low Power Multiplier Design Using Dynamic Voltage and Frequency Scaling** *Amena Farhat[1], Siddesha K[2], Kavitha Narayan B M[3]*	1
2	ICISECT21-EC0005	**Bit Error Attentive Lossless Color Image Solidity** *Santhosh Singireddy[1],P Pushpa [2],T Sri Lakshmi[3]*	2
3	ICISECT21-EC0007	**Water Trash Collector Using Solar Power** *K.Anitha[1], T.Sowmya[2] , G.Ramesh [3]*	3
4	ICISECT21-EC0008	**Voice Controlled Elderly Assistive Device** *Cheekati Harini[1]*	4
5	ICISECT21-EC0009	**Evaluation of 16-Bit, 32-Bit Multiply-Accumulate Units Using Vedic Multiplier** *G.L.Priyanka[1],D.Navya[2], V.srija[3]*	5
6	ICISECT21-EC0010	**Security Assistance System for Women with GPS Tracking and Messaging System** *T.Sowmya[1], K. Anitha[2], Garla Ramesh [3]*	6
7	ICISECT21-EC0011	**Gas Detection Robot in Mines** *P. Kiranmayee[1], Ch. Swathi[2], Dubasi Kirtana[3]*	7
8	ICISECT21-EC0012	**Autonomous Vehicles by using Image Processing Techniques** *R. Alekya[1], Aleti Soumya[2], B. Shiny Sucharitha[3]*	8
9	ICISECT21-EC0013	**Proposal Simulation and Execution of Embedded Scheme centered Dual Horn by Wireless Technology** *Chakali Swathi[1], P.Kiranmayee[2],Dubasi Kirtana[3]*	9
10	ICISECT21-EC0014	**Monitoring and Controlling the Intensity of Light Using Embedded System** *Dubasi Kirtana[1],Potaparthi Kiranmayee[2],Chakali Swathi[3]*	10
11	ICISECT21-EC0015	**A Review on GPU Implementation using CUDA Parallel Programming** *K.Naga Venkateshwara Rao[1], T.Sudheer Kumar[2]*	11
12	ICISECT21-EC0016	**Recognition of Obstacle by Using Robot** *B. Shiny Sucharitha[1], Aleti Soumya[2], R.Alekya[3]*	12
13	ICISECT21-EC0017	**Modified Gate Replacement Technique for CMOS VLSI Circuit Using Leakage Current Reduction** *Aleti Soumya[1],R.Alekya[2], B. Shiny Sucharitha[3]*	13
14	ICISECT21-EC0019	**Image Segmentation by Using Adaptive Algorithm** *P.Pushpa[1], Santosh Singireddy[2], T. Srilaxmi[3]*	14
15	ICISECT21-EC0020	**Smart Plug Boards** *Vidadala Srija[1], G.Laxmi Priyanka[2], D.Navya[3]*	15
16	ICISECT21-EC0023	**Grating Lobes Phase Array Antenna with High Gain** *Dr.Anand Anbalagan[1], Dr.Chaitanya Krishna[2]*	16
17	ICISECT21-EC0024	**IOT Based Fall Detection System in Military Application Using Wearable Technology** *Dr.A.Chaitanya Krishna[1],Dr.B.Hari Krishna[2], Dr. Anand Anbalagan[3]*	17
18	ICISECT21-EC0025	**Programmed Fire Extinguishing Robot** *M Govind Raj[1], Dr.A.Chaitanya Krishna[2],Dr.B.Harikrishna[3]*	18
19	ICISECT21-EC0026	**Evaluating MPPT Converter Topologies Using a Matlab PV Model** *Gattadi Vinatha[1]*	19
20	ICISECT21-EC0027	**Wavelet Based Image Compression to Gray Scale Images using SPIHT, EZW and SOFM** *Mr.S.P.Manikanta[1], B.Shubhaker[2] ,D.Prasad[3]*	20
21	ICISECT21-EC0028	**Medical Image Segmentation: An Multi-Agent Systems Initiative** *Nishakar Kankalla[1], B.Shubhaker[2]*	21
22	ICISECT21-EC0029	**Reduced Mutual Coupling MIMO Antenna** *M Thirupathi[1], Dr. P. Santosh Kumar Patra[2], Dr.B.Hari Krishna[3]*	22

vii

Organized by Departments of Computer Science, Electronics, Information Technology and Electrical Engineering of St Martin's Engineering College (www.smec.ac.in).

ISBN :978-93-83470-37-2

Proceedings of the Fifth International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI)
IEEE Xplore Part Number:CFP21J32-ART; ISBN:978-1-6654-1571-2

Identification of Breast Cancer from Thermal Imaging using SVM and Random Forest Method

Lakshman K [1], Siddharth B. Dabhade [2], Y. S. Rode [3], Karan Dabhade [4], S. Deshmukh [5], Ranjan Maheshwari [6]

[1,4] *NIELIT Aurangabad, Dr. B. A. M. U. Campus, Aurangabad (MS), India*

[2] *Dr. G. Y. Pathrikar College of Computer Science and IT, MGM University, Aurangabad (MS)*

[3] *Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana, MS, India*

[5] *UDCSIT, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad (MS), India*

[6] *RTU, Kota (RJ), India*

[1]lakshman.korra@gmail.com, [2]dabhade.siddharth@gmail.com, [3]ys.rode@gmail.com

2021 5th International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI) | 978-1-6654-1571-2/21/$31.00 ©2021 IEEE | DOI: 10.1109/ICOEI51242.2021.9452809

Abstract—**In the recent years, the carcinoma disease in women has significantly observed and it has also caused deaths as per WHO 2018 report of carcinoma statistics recorded approximately 2 lakhs registered cases and around 90000 reported deaths. The speed of survival has become very difficult at higher stages of growth and quite 45% of women's in India suffer from stage 3 and 4 of carcinoma. The target of this research is to deliver a report on carcinoma on the basis of the performance of Support Vector Machine [SVM] methodology and random forest using 5 folds, 10 folds, 20 folds with a training set size 50, 60, 70, 80 and 90 respectively. These techniques have achieved an accuracy of 94.5% and 98.40% through the cross validation of Support Vector Machine [SVM] and Random Forest [RF] method.**

Keywords—**Thermography, preprocessing, SVM classifier, Random Forest, Breast, Cancer, Malignancy**

I. INTRODUCTION

The X-ray diagnosis approach is known as Mammography which is of low powered was used for early stage detection and diagnosis of cancer using Support vector machine (SVM) there are two main approaches initially to detect tumors having suspicious regions & weak contrast in background and how to extract features which will categorize tumours[1]. Hence SVM is meant for classification and a good method of statistical learning has made significant achievement in various fields. This method describes the way to detect of tumour in mammogram images with than 85% of accuracy using SVM.
Objective of this paper is to identify differentiate benign breast tumour from malignant by computer aided diagnostic system two stages involved in RF initial step is backward elimination which is used for feature selection and next step is using random forest are hybridized and in first stage data reduction process leads to reduction in which gives fast results. Our proposed method has averagely obtained 98.4% so, here, both SVM and Random forest techniques are compared to show the result obtained and shown the results, which are compared among SVM methods and Random Forest methodology, where the graphs and values are covered in this paper.

II. LITERATURE SURVEY

This analysis created at terribly early son detection of growth of port cancer. S. Thamarai detection & work focuses on 2 things: characteristic region of growth with minimum distinction conjointly methodology to get the options from these regions to reason tumors Jawad confer, X-ray photograph segmentation supported automatic technique. The analysis of SVM classifier has been thought-about. First of all, tumors are detected from mammograms with the assistance of morphological process of breast pictures. The GLRLM associated distinction of Gaussian (DoG) options that are extracted from the chosen region, where these options are utilized by SVM; the rule has achieved an accuracy of eighty nine.11% mistreatment SVM classifier. The Y. Ireaneus Pakistani monetary unit Rejani et. al. had planned system that focuses on the solution[3]. Hence to find tumors with a weak distinction at background as a suspicious region and another could be a thanks to extract options that reason tumors. The growth detection methodology follows the theme of (I) sweetening of X-ray photograph (II) The growth space segmentation (III) The extraction of options from the metameric growth space. (IV) Use of SVM classifier could also be outlined as conversion of the image quality to a stronger and additional perceivable level [4][5]. SVM i.e. Support Vector Machine was introduced by Vapnik & his colleagues in 1990's that well-tried to effective & promising techniques for process (Peng et al. 2008 Yang, Wu 2006).

III. PROPOSED METHODOLOGY

To obtain good accuracy in results, research work has been done in SVM or random forest algorithm.

A. Random forest

The random forest belongs to family of classification methods. The following main steps describe construction of RF.

1. From obtained raw or natural data we draw a n tree bootstrap samples.
2. Second step is to grow tree and for each data set and node, a select m-try variables randomly used for

978-1-6654-1571-2/21/$31.00 ©2021 IEEE

Proceedings of the Fifth International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI).
IEEE Xplore Part Number:CFP21J32-ART; ISBN:978-1-6654-1571-2

splitting the tree in order that every single terminal should have no fewer than node size cases.

3. Third step is for brand spanking new data prediction the combination information of n tree is completed.
4. Fourth step is to use data which isn't in bootstrap sample to calculate OOB error rate. With **such a lot** of missing values RF can handle no of variables.

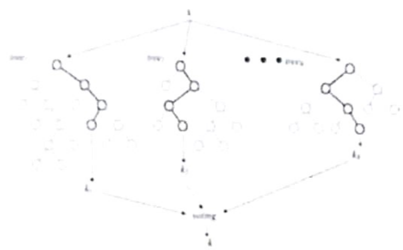

Fig. 1 Random Forest Architecture

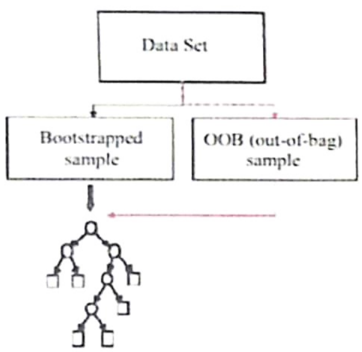

Fig. 2 Random forest sample and out of bag n

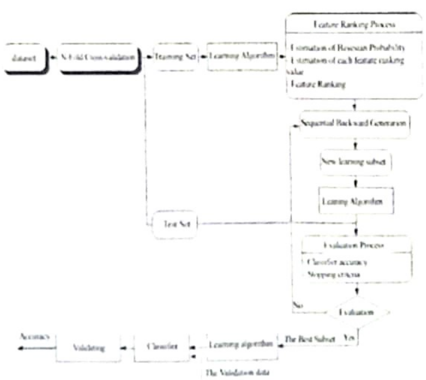

Fig. 3 Existing RF methods

The OOB data is used as test set, test set error estimate by RF and also for importance of variables these two estimates are useful elements for RF out of four the two variable measures which are of node impurity and classification accuracy for OOB data on GINI index [15].

$$G(t) = 1 - \sum_{k=1}^{Q} p^2(k \mid t) \text{ -------- } (1)$$

Where,'t' is node

P is estimated class probabilities

This can be 2 phase method within which the phase one is of learning algorithm RF were trained & so as to urge the simplest features

To evaluate contribution for features to classifier backward elimination were applied. So on improve the classification accuracy

The Four-step classification algorithm as following:

1: Employment of n-fold crosses validation

2: The Feature ranking value estimate and rank the features.

3 Begin with tiniest feature within the feature ranking list and eliminate features use backward elimination approach

4: Verify the stop criteria;

And jump to Step 1 if not else stop the strategy.

B. Support Vector Machine

The three essential elements of svm like the principle of maximal margin, dual theory, and kernel trick makes SVM successful

Neural Networks having the underside in (SLT) and also the optimization methods are considered as powerful tools to resolve the problems of machine learning.

(n-1) dimension is hyper plane. In higher dimension hyper plane isn't visualized but the notion of an (n-1).

To maximum-margin hyper planes to get nonlinear classifier P-dimensions a kernel trick need to be applied, a hyper plane is described as follows.

The hypothetical values are β0, β1; β2 and Xp are the Data points in sample space.

Feature Selection via SVM:

It's important in machine learning is features of subset which contribute to classification The two fold is benefits of feature selection can leads expensive models which are usually used in many scientific problems and provides classification accuracy.

Tuning of several parameters is key success of Support vector machine which may affect the generalization error which is considered as effective approach.

As estimator is reduces choosing these parameters is to estimate the generalization error and then search for parameters. While which will generalize well SVMs have been successfully applied economics, finance and management and various fields. In financial forecasting problems there are applications of SVM which have been reported. Some applications in the field of economics including environmental risk assessment e-banking website quality assessment can also be explored by SVM.

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

978-1-6654-1571-2/21/$31.00 ©2021 IEEE

Authorized licensed use limited to: CALIFORNIA INSTITUTE OF TECHNOLOGY. Downloaded on August 14,2021 at 15:00:49 UTC from IEEE Xplore. Restrictions apply.

Proceedings of the Fifth International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI)
IEEE Xplore Part Number CFP21J32-ART; ISBN 978-1-6654-1571-2

IV. EXPERIMENTAL WORK

The Wisconsin Diagnosis carcinoma is dataset obtained from (UCI) an repository of Machine Learning Repository which is usually employed by researchers for purpose of assorted methods in field of machine learning methods for carcinoma Wisconsin carcinoma (WBC) and name of Brest cancer whose data obtained by UCI dataset [11].

Around 1000 instances were available during this dataset where the cases are labelled as either benign or malignant and 458 (65.50%) of the cases are benign and 241 (34.50%) which are found malignant & hence the partition of dataset is done into two parts referred as classes here 2 denotes the benign class and 4 denotes the malignant class [17].

Performed cross-validation method on 5, 10 and 20 fold on 50,60,70,90,training set we've got compared the results of both SVM classifier and RF algorithm to indicate the most effective approach with accuracy stance here an odd number is chosen as datum if the amount of classes is 2.

TABLE I
COMPARISON BETWEEN SVM AND RF CLASSIFIER

Classifier	5 Fold Cross validation				
	50	60	70	80	90
Support Vector Machine	0.878	0.889	0.915	0.939	0.944
Random Forest	0.956	0.952	0.973	0.974	0.979
10 Fold Cross validation					
Support Vector Machine	0.879	0.884	0.912	0.944	0.937
Random Forest	0.951	0.947	0.971	0.979	0.984
20 Fold Cross validation					
Support Vector Machine	0.879	0.89	0.906	0.945	0.94
Random Forest	0.962	0.950	0.974	0.972	0.974

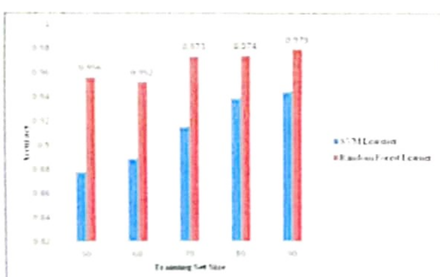

Fig. 4 Comparison SVM and RF with 5 Fold

Then compared the results of Support vector Machine Classifier and Random forest Classifier in proposed model we found that Precision and Recall columns shown below of SVM is lowered value on compared with the RF.

In Table I we compared Support vector Machine Classifier & Random Forest Classifier with 5,10 and 20 fold dataset to show result in SVM results on compared with RF, is Low in each of 5 fold 10 & 20 fold table as seen.

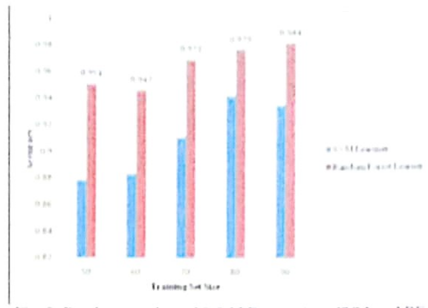

Fig. 5 Random graph on 10 fold Comparison SVM and RF

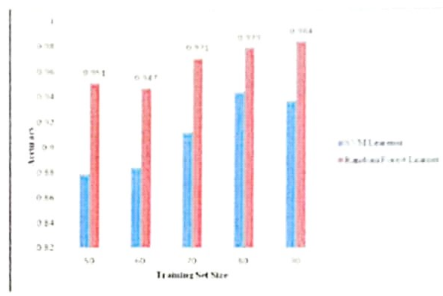

Fig. 6 Random Graph on 20 fold Comparison SVM and RF

Comparison of both methods results are shown in the Table 1. Our proposed paper focus on performance of the SVM learner and Random forest Learner methods among 5 fold, 10 fold and 20 folds each with 50, 60, 70, 80 & 90 training dataset size. As shown in the tables above it is observed and analyzed that the random forest learner method gives 98.4% highest accuracy.

V. CONCLUSION

The proposed paper predicts most severe cancer as Brest cancer, which causes many deaths of girls/women's in the world. Hence early detection of disease will save plenty of lives. The proposed system identifies breast cancer by SVM Random forest methods. This paper concentrates on comparison of the 2 SVM and RF methods. By use of Python, SVM classifies the dataset on implementation gives accuracy of 96.68% in training phase. RF has accuracy 98.4% on the average. This research work has compared the Random graph values, which was obtained on 5,10 and 20 folds dataset also the graph shown states the accuracy level of the RF method over the SVM. Researchers and engineers in data processing can have the benefit of this survey. Hence, this research work has concluded by comparing the graph and results obtained that, random forest is way superior to SVM methodology for the detection of carcinoma.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

978-1-6654-1571-2/21/$31.00 ©2021 IEEE

Authorized licensed use limited to: CALIFORNIA INSTITUTE OF TECHNOLOGY. Downloaded on August 14,2021 at 15:00:49 UTC from IEEE Xplore. Restrictions apply.

Proceedings of the Fifth International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI).
IEEE Xplore Part Number:CFP21J32-ART; ISBN:978-1-6654-1571-2

PROFILE OF AUTHORS

Lakshman(lakshman.korra@gmail.com). Received M.Tech Degree in Computer Science from Jawaharlal Nehru Technological University Anantapur (2007) and B.Tech (2005) from JNTU Hyderabad. Currently working as a Scientist"D" ' in NIELIT Aurangabad. Current research interest areas are in, Image Processing.

Siddharth B. Dabhade, he has completed M.Sc. Information Technology (2009), M.Phil. Computer Science (2012), Ph.D. Computer Science (2018). He has published more than 30 research articles in reputed national, international conferences and journals. He is member of various learn bodies like IEEE, ISCA, IAPR, CSTA, AITP, IACSIT, IAENG, IAPR, European Association for Signal Processing, etc. On the basis of his research work he has got 16 distinct awards like Young Scientist Award, Best Paper presentation, excellent paper, etc. Financially he has funded by UGC, DST-SERB ITS, International Association for Pattern Recognition (IAPR), Morpho and Eurasip, therefore, he has visited Italy, Japan, Malaysia countries to represent his research work.

Y S Rode is currently working as a Assistant Professor and Head, Department of Computer Science and IT, Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana, MS, India

Karan dabhade, Received M.E. in CSE, presently working as Junior Faculty at NIELIT, Aurangabad

Dr. Sachin N. Deshmukh is currently working as a Professor and Head, Department of Computer Science and IT, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, (MS), India. He is also working as a Director, IQAC and Director, Bajaj Incubation Center. He has worked as Director, University Network & Information Center (UNIC), Director, Center for Vocational Education and Training, Chief Coordinator of Spoken Tutorial Project of IITB and PET-2014 Coordinator, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, (MS), India

Dr. Ranjan Maheshwari, (ranjan@rtu.ac.in) Ph.D, Professor at RTU, Kota, India. He is also worked as Director of NIELIT Aurangabad and principal of Government Engineering college Ajmer

REFERENCES

[1] Karthikeyan, S. Venkatakrishnan" carcinoma Classification using SVM Classifier" International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-4, November 2019

[2] Md. Milon Islam, Hasib Iqbal, Md. Rezwanul Haque, and Md. Kamrul Hasan" Prediction of carcinoma Using Support Vector Machine and K-Nearest. 2017 IEEE Region 10 Humanitarian Technology Conference (R10-HTC) 21 - 23 Dec 2017, Dhaka,Bangladesh.

[3] Y.Ireaneus Anna Rejani "Early Detection Of carcinoma Using Svm Classifier" International Journal on technology and Engineering Vol.1(3), 2009,127-130

[4] Simon Tong, Daphne Koller, "Support Vector Machine Active Learning with Applications to Text Classification" Journal of Machine Learning Research (2001)45-66 DOI: 10.1162/153244302760185243

[5] Theodoros Evgeniou, Massimiliano Pontil "Support Vector Machines: Theory and Applications" Conference: Machine Learning and Its Applications, Advanced Lectures January 2001,DOI: 10.1007/3-540-44673-7_12

[6] Issam El-Naqa, Yongyi Yang, Miles N. Wernick, ,Nikolas P. Galatsanos, Robert M. NishikawaA "Support Vector Machine Approach for Detection of Micro calcifications" IEEE Transactions On Medical Imaging, Vol. 21, No. 12, December 2002

[7] M. K. Hasan, M. M. Islam and M. M. A. Hashem, "Mathematical model development to detect carcinoma using multigene genetic programming 2016 5th International Conference on Informatics, Electronics and Vision (ICIEV), Dhaka, pp. 574-579, 2016

[8] E.C.Fear, P. M. Meaney, and M. A. Stuchly, "Microwaves for carcinoma detection", IEEE potentials, vol.22, pp.12-18, February-March 2003.

[9] N. Acir, "A support vector machine classifier algorithm supported a perturbation method and its application to ECG beat recognition systems" Expert systems with application big apple, vol.31, pg. 150-158 July 2006.

[10] Satish Saini and Ritu Vijay, "Design and Analysis of carcinoma Detection System Using Mammogram Features Extraction", in International Journal of Electronics and computing Engineering, Vol. 3, Number 4, 2015,pp 406-409.

[11] J. Blagojce, K. Ivan, T. Katarina, D. Ivika and L. uzana, "Mammographic Image Classification Using Texture Features", 9th conference for Informatics and data Technology,(2012).

[12] Cuong Nguyen , Yong Wang, Ha Nam Nguyen," Random forest classifier combined with feature selection for carcinoma diagnosis and prognostic" J. bioscience and Engineering, 2013, 6, 551-560 Published Online May 2013

[13] Yingjie Tian , Yong Shi , Xiaohui Liu " Recent Advances on Support Vector Machines Research Technological and economic development of Economy2012 Volume 18(1): 5–33

[14] Vikas Chaurasia , Saurabh Pal , BB Tiwari, "Prediction of benign and malignant carcinoma using data processing techniques " Journal of Algorithms & Computational Technology 2018, Vol. 12(2) 119–126.

[15] Reka Toth,Heiko Schiffmann, Claudia Hube-Magg, Franziska Büscheck, Doris Höflmayer, Sören Weidemann ,"Random forest-based modelling to detectbiomarkers for glandular cancer progression" Toth et al. Clinical Epigenetics (2019) 11:14

[16] Sebastien Jean Mambou, Petra Maresova, Ondrej Krejcar, Ali Selamat, Kamil Kuca "Breast Cancer Detection Using Infrared Thermal Imaging and a Deep Learning Model" 2018 Aug 25. DOI: 10.3390/s18092799

[17] Suma, V. "A Novel Information retrieval system for distributed cloud using Hybrid Deep Fuzzy Hashing Algorithm." JITDW 2, no. 03 (2020): 151-160

[18] Vijayakumar, T. "Posed Inverse Problem Rectification Using Novel Deep Convolutional Neural Network." Journal of Innovative Image Processing (JIIP) 2, no. 03 (2020): 121-127.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

978-1-6654-1571-2/21/$31.00 ©2021 IEEE 1349

Authorized licensed use limited to: CALIFORNIA INSTITUTE OF TECHNOLOGY. Downloaded on August 14,2021 at 15:00:49 UTC from IEEE Xplore. Restrictions apply.

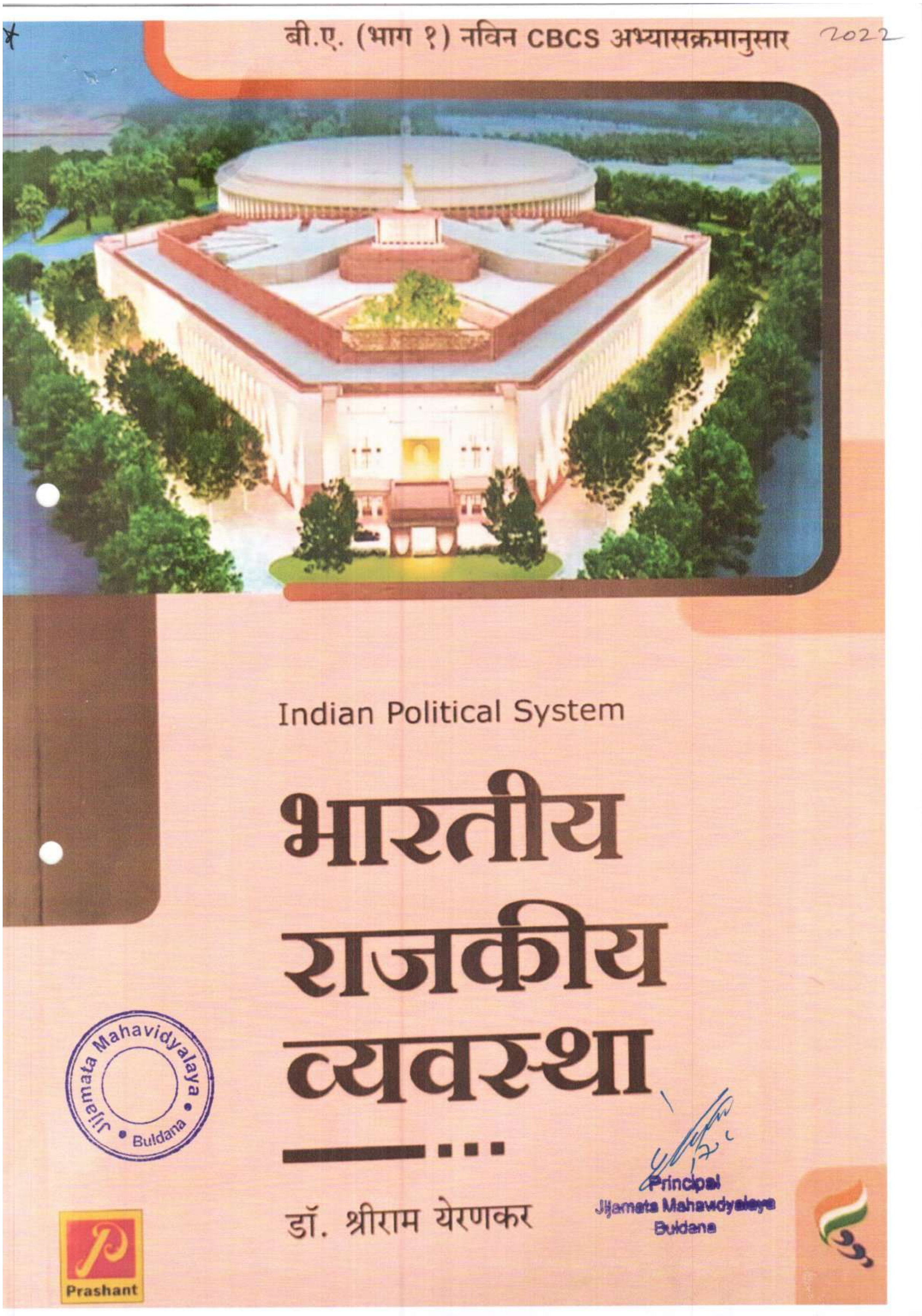
बी.ए. (भाग १) नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार
2022
Indian Political System
भारतीय राजकीय व्यवस्था
डॉ. श्रीराम येरणकर
Prashant
Jijamata Mahavidyalaya Buldana
Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी तसेच संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाच्या बी.ए. भाग १ (सत्र १ व २) च्या नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक. MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षासाठीही उपयुक्त.

भारतीय राजकीय व्यवस्था

INDIAN POLITICAL SYSTEM

डॉ. श्रीराम येरणकर
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
जिजामाता महाविद्यालय, बुलढाणा

WITH BEST COMPLEMENTS
FROM
AUTHORS AND PUBLISHERS

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

आज़ादी का अमृत महोत्सव

डॉ. श्रीराम येरणकर

प्रत्येक देशाला स्वतःचे संविधान असणे आवश्यक आहे. या संविधानात त्या देशाच्या शासनकारभारविषयक बाबींची तरतूद असते. पण त्याबरोबरच त्या देशातील जनतेच्या आशाआकांक्षेचे व त्या देशाने स्वीकारलेल्या ध्येयाचे निदर्शनही असते. स्वतंत्र राष्ट्रातील नागरिकांना स्वतःचे संविधान निर्माण करण्याचा अधिकार असतो व ते, तो अधिकार संविधानसभा नेमून बजावतात. संविधानसभेत जनतेचे प्रतिनिधी चर्चा करुन संविधान तयार करतात व अशा संविधानानुसार त्या देशाचा शासनकारभार चालतो. जनतेच्या प्रतिनिधींनी संविधानसभेत एकत्र तयार केलेले संविधान म्हणजे त्या राष्ट्राच्या राज्यकारभाराविषयीचा वेदग्रंथ होय. त्याचे प्रामाण्य सर्वश्रेष्ठ असते. संविधान हा मूलभूत कायदा असतो. त्याचे मांगल्य व पावित्र्य कायम राखण्याची जबाबदारी त्या देशातील सर्व नागरिकांवर असते.

सदर ग्रंथात भारतीय संविधान निर्मितीची संक्षिप्त माहिती, नागरिकांचे मूलभूत अधिकार व कर्तव्ये, संविधानाचा सरनामा, कार्यकारी मंडळ, विधिमंडळ आणि न्यायमंडळ, निर्वाचन आयोग या संदर्भातील संविधानात्मक तरतुदींची अभ्यासपूर्ण माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

राज्यशास्त्र ₹ 350

ISBN 978-93-94403-76-5

9 789394 403765

Prashant

Also Available in e-Book

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

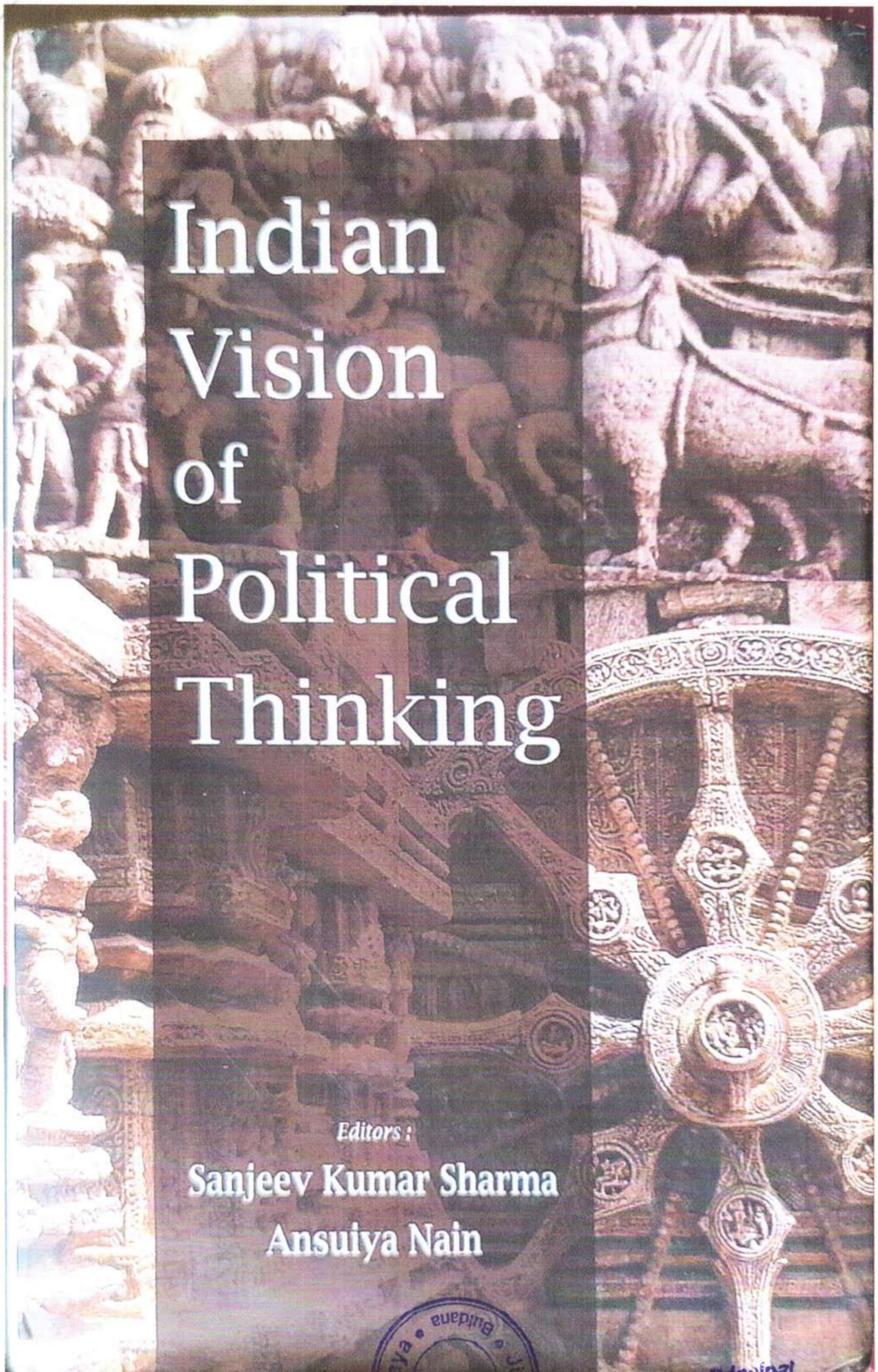

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

VI

The Concept of Welfare State in Ancient India
A.Hari Prasad, K. Raghuram Reddy
102

Relevance of Ancient Models of Economic Governance:
Re-visiting Ancient Indian Financial Administration and Taxation
Sanjeev Kumar Sharma, Mamta
110

Nature of District Administration in Ancient and Modern India:
A Comparative Analysis
C.P. Barthwal
132

Village Administration in Ancient India
Shriram Yerankar
152

Section-B
Evolution of Indian Vision

Some Aspects of Public Administration in the Sukraniti
V. P. Varma
167

Thoughts for Human Rights in Vedic Tradition
Dhananjay Vasudeo Dwivedi
175

The Army, Warfare and Diplomacy According to the Sukranitisar
Krishna P. Mukerji
193

Some Aspects of Sukra's Political Thought
S.V. Puntambekar
202

Relationship between State and Dharma in Manusmriti
Sohanlal Meena
213

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Indian Political Science Association

Published by:
CREATIVE BOOKS
'SHANTI' CB-24, Naraina, New Delhi-110028
Phone: 25775818
e-mail: creativebooks2004@yahoo.com

Copyright © IPSA

Copyright © All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the IPSA.

Edition: 2022
ISBN: 978-81-8043-1665-4

Typesetting by:
PRIYANKA GRAPHICS
New Delhi

Printed by:
NICE PRINTING PRESS
Delhi

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

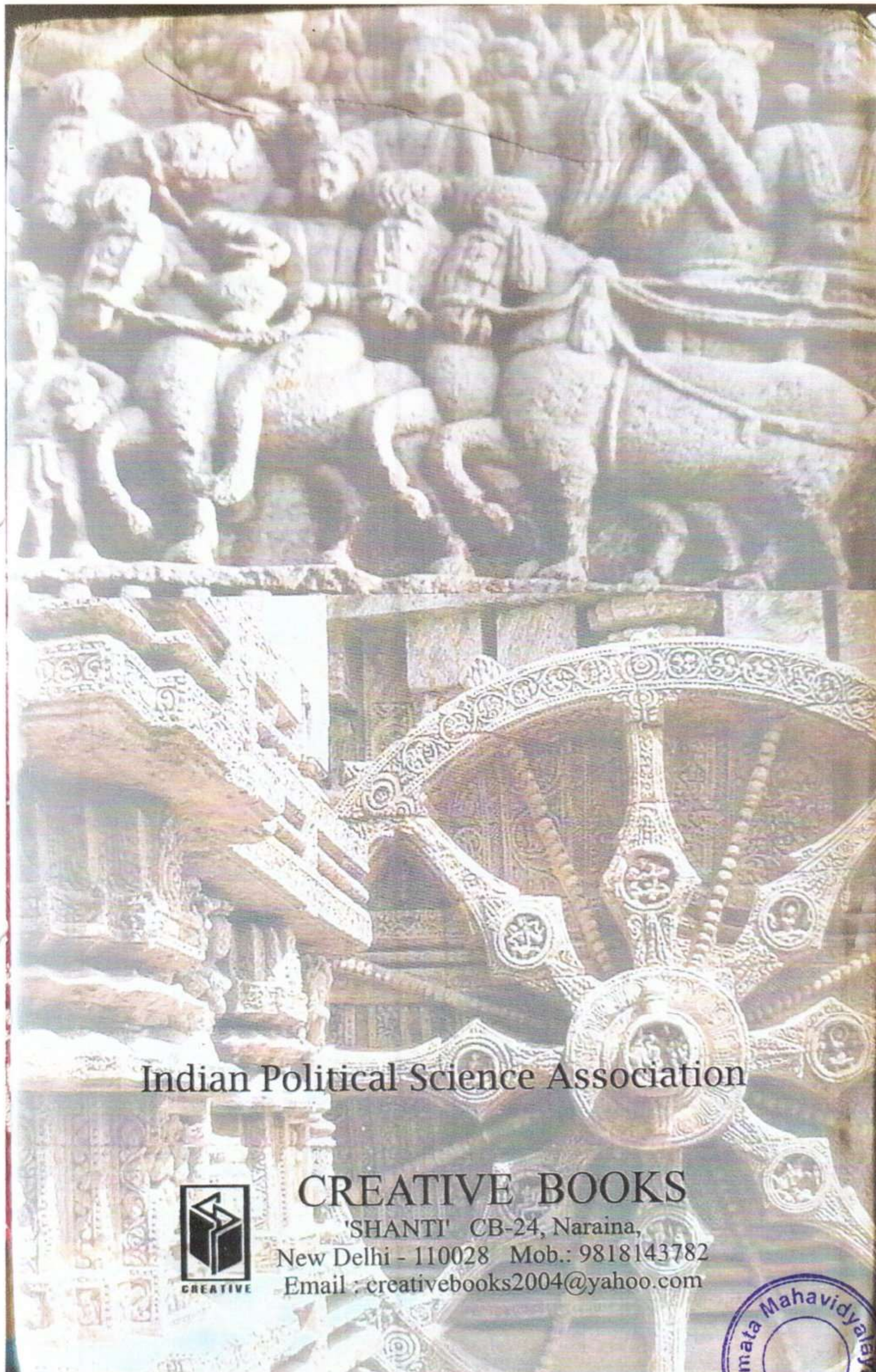

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

10

Village Administration in Ancient India

Shriram Yerankar

The Village Headman

The village government was usually carried under the supervision and direction of the village headman. He is called gramani in the Vedic literature and figures frequently in the Jatakas. The Arthshastra attests to his important part in the administration and inscription of almost all the provinces[1] refer to him during the first millennium of the Christian era. He was called gramika or grameyaka in northern India,[2] and mununda in the eastern Deccan[3] in the early centuries of Christian era and gramukuta or pattakila in Maharashtra, gavunda in Karnataka and mahattaka or mahantaka in U. P.[4] between c. 600 and 1200 A.D.[5]

Normally speaking there was only one headman for each village.[6] His post was usually hereditary, government having the right to nominate another scion of the family if the succession of the son was not approved. By caste, he was usually a non-Brahmana. He was the leader of the village militia, and therefore he may have often belonged to the Kshatriya caste. Sometimes Vaisyas too aspired for and obtained the office.[7] The headman was the most important officer of the village administration. His order was represented on the council of ratnins in the Vedic period and he appears almost like a village king in the Jatakas. He figures at the head of the village officers mentioned in the inscriptions of the first millennium of the Christian era. Gahadawala rulers are often seen and consulting the village headman when making land grants.[8]

Duties of the Headman

Defense of the village was the most important duty of the village headman; he was the officer in charge of its militia[9] and watch and

ward. Life was much more unsettled in ancient times and owing to show communication the help of the Central Government could not be always expected at the nick of time when there were sudden raids of bandits and robbers. The villagers therefore had to be self-reliant in defense.[10] We often come across the headman and members of the village militia laying down their lives while defending their village.[11] The collection of the government revenue was the next important duty of the village headman. He was the custodian of the necessary records and used to carry out the work of collection in consultation which the village council. The headman was also the ex-officio president of this body used to guide its deliberations and activities in the various spheres of the village government and life. He was usually remunerated by rent-free land and could also get a number of petty dues in kind, which the village had to pay to the government. The village headman was the most Influential person in the village. The sukraniti's observation that he was like the father and the mother to the villagers is substantially true.[12] Though responsible to the central government, he was generally a man of the people and keen to protect their interests. He was as much indispensable to the people also the government. The village office had to keep records of rights and transfers of the village lands, as also papers connected which the government dues and realization. Correspondence had to be carried on with the district authorities and central government and the decisions and resolution of the village council had to be duly recorded. All this work was entrusted to another village officer, known as village accountant. His post also was hereditary in most provinces, and he also was paid rent-free land. In Tamil country, however, he was appointed by the village assembly.[13]

The village headman and the accountant were the two usual officers of the village government. The Sukraniti refers to four more, sahasadhipati or magistrate, bhagahara or revenue collector, sulkagraha or toll collector and pratihara or the gatekeeper. They are not however referred to in other Smritis or mentioned in inscriptions. Possibly they may have existed in big village, their functions being performed by the headman and the accountant in smaller ones.

Primary Village Assembly

Probably all respectable householders were entitled to become the members of the Primary Assembly of the village. We have rather vague evidence on this point about early times and about northern India. There

are, however, some indications showing that in Maharashtra, the Primary Village Assembly consisted of all the householders.[14] There can no doubt that such was the case in Karnataka and Tamil country. Numerous inscriptions from Karnataka show that the number of the Mahajanas (Great Men of the village) was very large, sometimes 200, sometimes 420, sometimes 500, and sometimes even 1002.[15] There is clear evidence to show that they included all the village householders.[16] All villagers were invited by the beat of the drum for the meeting of the Village Assemblies in Tamil country.

All respectable householders of the village had thus an inherent to become the members of the Primary Village Assembly. It is interesting to note that the different terms by which they were known, mahattamas in U.P., mahattaras in Maharashtra, mahajanas in Karnataka and perumakkal in Tamil country, all mean the same thing, Great Men of the Village.[17] Great Men of the Village, being so large a body, could obviously have carried in the administration only through an executive committee or council, which was known as Village Panchayat in latter times. Let us now see what its constitution was.

Village Council

Jatakas inform us that neither the village headman nor the village accountant ruled over the village community according to their sweet will. They were both of them guided in the administration by the opinion of the village public, which made it felt through the village elders, who formed a kind of informal council since very early times. The sabha of the Vedic period was both a village social club as well as a village council;[18] at its meetings, the members discussed social topics, played indoor games and also transacted the business of the village government. Is Jatakas informing us that village transacted their business themselves?[19] They do not attest to the existence of any regular council or standing committee evolved for this purpose. Initiative was usually left with the headman, but if he acted unreasonably or against the established customs of the locality or realm, the village elders could set the matter right by pointing out his mistake to the headman.[20] In the Mauryan period village used to organize works of public utility and recreation, settle the disputes between their residents and act as trustees for property of minors.[21] But they had not yet evolved regular councils; for the Arthshastra refers to village elders acting as trustees, and not to any village council[22] or its sub-committee

The village councils appear to have evolved into regular bodies in the Gupta period at least in some parts of India. They were known as panchamadal is in Central India and gramajanapadas in Bihar. A large number of the sealing of the different village councils Ganapadas) have been discovered at Nalanda, which doubtless sealed the letters sent by them to the administrators of the Nalanda University.[23] It seems almost certain that the village councils in Bihar had developed into formal bodies, meeting regularly to transact administrative business and communicating their decisions to outsiders in formal and sealed communications. Village elders known as mahattaras functioned in the Pallava[24] and Vakataka[25] kingdoms (c. 250-550 A.O.), but we do not know whether they had developed a regular council. Inscriptions from Gujarat and Ocean,[26] however, show that from c. 600 A.O. the village elders used to appoint a formal executive committee of their own, variously known as mahattaradhikarins or adhikarimhattaras, either expression meaning 'village elders in office or power'. Inscription show a similar development in contemporary Rajputana also, where the executive of the Village Assembly was known as panchakula; it worked under the guidance of a headman known as mahanta.[27] It was undoubtedly a very important body, for donations made even by royal personages were announced in its formal meetings. Gahadawala records often refer to the village elders, described as mahattaras or mahattamas;[28] but we do not know whether they had developed a regular executive council of their own.

Inscription of the Chola dynasty (c. 900-1300 A.O.) enable us to present a more details picture of the constitution and functions of the Village Assemblies and their executive committees in Tamil country.[29] The primary assembly of the village was known as Ur in the case of ordinary village and sabha in the case of agrahara villages, mostly tenanted by learned Brahmanas. Sometime both these Assemblies are seen functioning in the same village; this probably happened when the new Brahaman colony was a small one. As observed already, the primary Village Assembly of the Tamil country consisted of all the village residents. Its meeting was usually summoned by the beating of drum.[30] One of the most important work of the Assembly was to elect the village executive; it was chosen after obtaining the consent of all village assembled at the Ur;[31] but how exactly this was done we do not know. The consent was probably given in an informal manner by the village expressing their approval of the proposals made by the influential of the village community.

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

The executive body was known as alungnam, the ruling group, but its numerical strength is not known. The information which we get about the constitution and functions of the Village Assemblies (sabhas) and their executive is much more detailed and complete in the case of the agrahara village, mostly consisting of Brahmana residents. These constituted the most cultured and educated section of the community and residents of some of these agraharas have immensely helped the historian of ancient India by describing in detail the constitution of the executive of their Assemblies. The most detailed picture of the working of the executive committees of the Village Assemblies (sabhas) is to be obtained from the famous inscriptions at Uttaramerur, a village still flourishing in Chingleput district with only a slightly changed name, Uttaramallur.[32]

The Government of this village was carried on by five sub- committees of the sabha. All members worked in the honorary capacity and held office for one year. They could, however, be removed earlier, if found guilty of misconduct. It was felt that all experienced and qualified residents of the village should get an opportunity to serve on the various sub-committees; one of the rules, therefore, provided that a member who had served once on a sub-committee was not to re-appointed to it during the r.·̃t three years. Persons whose character was loose, or who had been found guilty of misappropriation of public funds, were debarred from membership as also their near relatives. The bar against the latter was obviously intended for increasing the volume of public opinion against those who were guilty of defalcation of public funds. Members were to be neither too young nor too old; their age was to be above 35 but below 70. These negative qualifications, however, were not sufficient. Candidates were required to own a house and at least ¼ veli (about two acres) of tax-paying land. It was felt that those who deal with public ·funds should be persons above need. But the property qualifications were halved in the case of those who were good scholars either of the Vedic learning, or of Smritis, or of bhashyas (Philosophy). It was but natural that an agrahara community should be anxious that its representatives on the different village committees should be, as far as possible, well-to-do scholars, of good character and known rectitude. It is worth noting that no government officers were included in these committees; Mahaaradhikarins, who formed the village council in the Deccan, are also sharply distinguished from regular government officers in the

inscriptions hailing from that province. It is not to be supposed that these rules about the qualifications of members were of rigid and universal application even in the case of the agrahara village. The village sabhas had gradually evolved out of popular gatherings of the earlier periods which discussed social, religious, and political matters indiscriminately at their meetings, as there was hardly any distinction made in such matters at that time. In the light of experience gained, rules were gradually framed in the course of time. Inscriptions were being to refer to them only from about the end of the 8th century A. D. Each sabha had as a rule its own constitution, though of course, it did not very widely differ from the normal type. Thus, for instance, in some cases the minimum age qualification for members was 35, in others 40. In some cases, members become re-eligible for election after thirty years, in others after five or even ten years. Some assemblies held that even the near relatives of persons once elected should not be permitted to seek re-election for the next five years.[33] the number and functions of the sub- committees also differed according to the needs of the situation and the locality. Each sabha was usually the architect of its own constitution. The earliest known constitution that of the mahasabha of Mananlainallur was framed by that body itself at a special meeting of village convened by a beat of drums.[34] When amendments become necessary in the constitution, they also were usually considered and passed by the sabha itself. Sometimes we find the sabhas amending their rules in less than two months' time.[35]

Different Sub - Committees

At Uttaramerur members of the different sub-committees were selected by drawing lots. Several nominations were made for each of the thirty wards of the village, the name of each nominee being put on a separate ticket. All the tickets for each ward were put in a young child, who quite innocent of what it was called upon to do, was asked to pick up one ticket. That person was declared elected for each ward whose name was on the ticket so taken out. There was no room for canvassing or party politics. Thirty persons who were thus selected were later assigned to different sub-committees. The first sub-committee was in charge of village gardens and orchards; the second supervised the village tank and the distribution of its water; the third discharged the important function of settling disputes. The fourth committee was known as the gold committee; its function was to assay gold for all people impartially.

This sub-committee naturally consisted of experts in the art. There was no standard state coinage and so gold that was offered for taxes or prices had to be certified about its fineness. A special procedure was laid down for the selection of the expert members of this committee. The fifth sub- committee was known as panchavara committee; its functions are not clear.

When members, who had once served on a sub- committee, become eligible for re-election after the lapse of the prescribed number of years, they were usually transferred to a different sub-committee. This was intended to ensure a wide administrative experience in the different members. In addition to these five sub-committees, there was a general committee of supervision known as Annual Committee (samutsara-variyam). Only experienced elders, who had previously served on other sub-committees, were eligible for the membership of this body. The number and functions of the sub-committees naturally varied acco.·ding to the needs and circumstances of each village. A land survey committee is disclosed by one record; its function must have been to survey and classify lands and see to it that the government assessment was fair and equitable. A temple committee is referred to in another.[36] Some agrahara village had their own colleges; they probably had an education committee. We have shown already how the village assemblies had developed a regular council in Bihar, Rajputana, Central India, Maharashtra and Karnataka at least in the Gupta and the post-Gupta periods. Neither Smritis nor inscriptions, however, enlighten us as to the manner in which it was constituted. The committee was reconstituted annually in Tamil country, as shown above; in an inscription from Bhinmal in Rajputana, (dated 1277 A.O.), we find the members of the local committee making a religious grant and observing that though they have made the donation, its merit will belong to all those who may happen to be become members of the council in future. This suggests that the members of the village councils used to be periodically changed in the north as well. We, however, have no information about the duration of the tenure of their office. At Uttaramerur, the selection was by lots. It does not seem that election of the modern type giving rise to party jealousies and rivalries was prevailing anywhere. Persons were periodically elevated to the council by the consensus of public as expressed in a general meeting of all the respectable householders of the village. Caste consideration did not sway in the selection of the council members.

Many non-Brahmanas worked on it in the Gupta age; on the judgments of many village Panchayats in the Maratha period appear the signatures of not only non-Brahmanas but also of untouchables.

The division of the village council into sub-committees, which prevailed in Tamil country, was unknown to Karnataka. Numerous inscriptions from this province show that the Great Men of the village (mahajanas) used to manage schools, construct tanks, build rest houses, raise subscriptions for public purposes and act as trustees and bankers, guaranteeing for all time to come the proper utilisation of the trust funds entrusted to their care. One naturally expects that the Great Men should have appointed sub-committees to supervise these different activities, but the inscription never refers to them.[37] It would appear that the village mahajanas of Karnataka used to make only informal arrangements for the discharge of these various duties and responsibilities through their executive council, which is seen to consist to sometimes of three and sometimes of five members.[38] The members of the council may have taken the help of other influential citizens of the village community according to the need of the situation. Sub-committees of the Chola type did not probably function in northern India as well. Here the village council consisted of five members only; it is expressly called a panchamndali in a Gupta inscription[39] and panchakuli, in several medieval records.[40] Sub- committees of a small body of five members were obviously impracticable.

Functions of the Village Council

Let us now briefly survey the functions of the village council. Several records from south Indian make it quite clear that the ultimate responsibility for collecting the land revenue was fixed upon the village council. It was this body which negotiated with government for concessions in the usual demand in the case of famine and similar calamities. But when the account was once settled, the village council had to collect the dues from the landowners and even proceed to auction their land, if they were default for a long time. The council had even the power to exempt a piece of land from the taxation of the central government, if its owner deposited with it the capitalized value of the annual tax. The tax was of course paid by the council itself out of the interest of the capitalized fund. It is doubtful whether the village council in Karnataka, Maharashtra and northern India enjoyed such considerable power concerning the

collection and remission of land revenue, as were possessed by the Chola councils. At any inscription are silent upon the point. The ownership of the village waste lands was vested in the village councils. In the Gupta period the Central Government could dispose of them only with the sanction of the local bodies.[41] Numerous Chola epigraphs record the sale of land by the village council; probably in many cases these were pieces of waste land brought under cultivations.[42]

The settlement of the village disputes was one of the most important functions of the village councils. In the first instance, family elders or the guild to which the disputants belonged tried to settle the case; but if they failed, the village council used to decide the dispute. Serious crimes were naturally excluded from the jurisdiction of the village council; sometimes capital punishment had to be imposed upon the criminals and it was naturally felt that the highest court of the state should be called upon to decide the momentous issue. Cases of accidental homicides not amounting to murder were, however, often settled by the Tehsil council in the Chola period.[43] There was, however, no limit to the jurisdiction of the village council as far civil cases were concerned; disputes involving rights to properties worth several thousand could be settled by them. In many cases temples had their own separate management committees. When, however, such was not the case, the village councils or one of its sub-committees would supervise the temple administration with a view to see that duly arranged, funds properly utilized and repairs to the temple diligently carried out.[44]

Procedure of Business

A few words are necessary about the procedure followed at the meetings of the Primary Village Assemblies and their Executive Councils or Panchayats and their sub-committees. The meeting place of the Primary Assemblies varied according to local conditions; sometimes it was the hall of the Assembly, sometimes the pavilion of the local temple, sometimes evens a tamarind or a banyan tree. All respectable householders were entitled to attend; in actual practice about 200 or 300 persons generally participated in the meetings. The Primary Assemblies used to meet when the Village Council had constituted. In the Agrahara village of Tamil country the executive committees were usually constituted by drawing lots; in other places probably, names were previously discussed informal by the leading residents, and when it was felt that they were

generally acceptable, they were formally proposed in the Primary Assemblies and accepted by them. It is very unlikely that there was any regular voting as in modern times. Meeting of the Primary Assemblies were also probably convened when matters of unusual importance like the sale of public land to mitigate the miseries of famine were to be considered. Elderly members alone must normally have taken part in the discussion as in ancient Greece. Occasionally, however, persistent opposition was raised by mischievous persons; for we have a rule made by one Tamil assembly prescribing a fine five kasus for persons guilty of this mischief.[45]

It was also customary to convene a meeting of the whole Village Assembly, when donations were to be accepted on behalf of the community. In Karnataka in particular, it was customary for the assembly to assure the donor on such occasions that the donation would be used for the purpose intended. The convening of the Primary Assembly on such occasions was no doubt a suitable way showing the community's grateful appreciation of the donor's action. Very little is known about the procedure of the meetings of the Village Council or the Panchayat. Probably the village headman in Northern India and Deccan and the madhyastha in Tamil country presided over the meetings, which were usually held in the village office (chavadi). The village accountant must have kept a record of the proceedings in the village office, especially when grants were accepted or tax exemptions granted. Sometimes the important resolutions on such matters were got engraved on the walls of the village temple; that is how we happen to know about them after the lapse of ten centuries.

Central - Village Relations

We shall now consider the relations between Central Government and the Village Council. No doubt some Smritis occasionally state that the Village Councils derive their power from the king or the Central Government.[46] This statement, however, indicates the greater power of the Central Government, but is not historically true. Most of the dynasties in ancient India used to flourish for about two centuries. The village communities and council were, on the other hand, of hoary antiquity and derived their power from immemorial custom and not from any charter or delegation from the Central Government became more organized and developed, it often sought to control and curtail the power

of the Village Councils. Sometimes king's officers are seen to be present when the Primary Assemblies met to change their constitution;[47] sometimes the rules are stated to have received the approval of the king himself. These, however, were rather exceptional cases; it is not unlikely that king's officers might have been occasionally present because they happened to be in the village, and that the king may have accorded approval to proposals formally submitted to him by the Primary Assembly. A perusal of the evidence, however, clearly suggests that usually the village Primary Assemblies themselves determined the constitution of their committees and not the Central Government. The same probably was the case in northern India as well. There the Village Council consisted of only about five persons, who were raised to that body by the general approval of the whole community. There was hardly any scope for the Central Government to dictate any constitution.

Numerous inscriptions from northern and southern India, giving king's orders issued to the village headman and the Village Council, show that the Central Government used to have a general power of supervision and control over the village government. This control was exercised by the occasional summoning of the village headman to the district headquarters to explain and clarify matters, as also by the periodical dispatch of inspection officers to village to supervise their accounts and general administration. Periodical auditing of the village accounts by the inspecting staff of the Central Government is frequently referred to in Chola records, and it must have been done in all other administration as well. Members of the council were removed for misconduct by the Assembly itself; but sometimes they were also fined by the Central Government.[48] If there was a dispute between two Village Assemblies, the case must have been normally referred to the Central Government; we have, however, an instance on record when such a case was referred to the arbitration of a third Village Assembly.[49]

It will be thus seen that the Central Government exercised only a general supervision and control over the Village Assembly and their Council. It left the initiative to the Village Council, which enjoyed large powers. They made effective arrangement for the defense of the community, collected the taxes of the Central Government and levied their own, settled village disputes, organized works of public utility and recreation functioned as trustees and bankers, raised public loans to mitigate the miseries of famines, organized schools, colleges and poor

house and arranged for their funds, and supervised the manifold religious and cultural activities of the temples. There can be no doubt that they exercised greater powers than those that are at present enjoyed by the local bodies in most countries, both of the east and of the west. They played an important and creditable part in defending the interests of the villagers and in promoting their material, moral and intellectual progress.

References

1. Arthasartra, Bk. II. Chap. I
2. Epigraphia Indica, I. p. 387
3. Ibid, IX - p. 58
4. Altekar, A. S., Rashtrakuts and Their Times, Poona.1932 p. 189 5, Ibid pp. 189-90.
6. Ibid.
7. Taittiriya Samhita, II 5.4.4.
8. Epigraphia Indica, II p. 395-61
9. Sankyattvakamudi, p. 54
10. Arthasarthra, op. cit.
11. Saptasati, VII, p. 31
12. Ibid, p. 343
13. South Indian Epigraphical Report, 1932
14. Epigraphia Indica, XIV, p. 150
15. Indian Antiquary, IV p. 274
16. Altekar, A. S. op. cit. pp. 199-201.
17. Ibid.
18. Ibid.
19. Ibid.
20. Ibid.
21. Arthshastra, Bk. 111, Chap. 10.
22. Ibid. Chap. 12
23. Memoirs of the Archaeological Survey of India. No. 66 pp. 45
24. Epigraphia Indica, VIII, p. 145
25. Ibid, XIX. p. 102
26. Altekar, A.S.,Village Communities in Western India, Bombay, 1927, pp. 20-21.
27. Epigraphia Indica, XI, p. 56
28. Indian Antiquary, XVIII, pp. 34-35
29. Sastri, K.A.N., Studies in Chola History and Administration, madras, 1932, chap. XVIII.
30. South Indian Epigraphicial Report, Nos. 553, 1921

31. Ibid. No. 89, 1932
32. Archeological Survey of India, Annual Report, 1904-05, pp. I 31- 145.
33. South Indian Epigraphical Report, 1927, II-28, No. 500, 1925
34. Sastri, K.A.N. op. Cit. p. 82
35. South Indian Epigraphical Report, Nos. 240,241, 1922
36. Madras Epigraphy Report, 1915-16, p. 115
37. Altekar, A.S. op. cit. p. 203
38. Ibid. p. 202
39. Corpus Inscriptionum Indicarum, III p. 31
40. Epigraphy Indica, XI, pp. 49-56
41. Ibid, XV. p. 130
42. South Indian Epigraphical Report, Nos. 312,319 & 329, 1910 43. Ibid. Nos. 64 & 77, 1900
44. Indian Antiquary, XII, p. 258
45. South Indian Epigraphical Report, No. 423
46. Yajnavalkya, II. 30
47. Archaeological Survey of India, Annual Report, 1904-05, pp. 131-145
48. South Indian Epigraphical Report, No. 192, 1915 49.
49. Ibid. No. 89, 1932.

❑❑❑

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Section-B

Evolution of Indian Vision

2021-22
2022

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ,
गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

इतिहास परिषद ५४ वे अधिवेशन

निवडक शोधनिबंध

(खंड - एकविसावा)

संपादक : डॉ. गोविंद तिरमनवार

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana
Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Conf. Proceedings, 2021-22

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, गोंडवना विद्यापीठ गडचिरोली.

इतिहास परिषद 54 वे अधिवेशन

निवडक शोधनिबंध

(खंड – एकविसावा)

संपादक मंडळ

डॉ. गोविंद तिरमनवार
मुख्य संपादक

डॉ. नामदेव ढाले

डॉ. शरद डवरे

डॉ. शरद बेलोरकर

ओम साई पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

निवडक शोधनिबंध (खंड–एकविसावा)

© लेखक

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written premission of the publishers.

ISBN : 978-93-93973-46-7
आवृत्ती : 2022

प्रकाशक :
श्री. गणेश राऊत
ओम साई पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
29, इंदिरानगर, टी.बी. वार्डच्या मागे, नागपूर.
मो.नं.: 9923693506, ई–मेल: ospdnagpur@yahoo.com

मुद्रक व डिस्ट्रीब्युटर्स
साई ज्योती पब्लिकेशन
मो.नं. : 9764673503
ई–मेल : sjp10ng@gmail.com, वेब साईट : www.saijyoti.in

सेल्स ऑफिस :
बुक्स एन बुक्स
65, शॉप नं. 2, राधिका पॅलेस, हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपूर. मो.नं. : 9923593503

शाखा :
पुणे शाखा :
203, परिस स्पर्श हाईट, अंबामाता मंदीर रोड, अंबाई दरा, धायरी, पुणे–411041.
मो.नं. : 9420318884

न्यु दिल्ली शाखा :
213, वर्धन हाऊस, 7/28 अंसारी रोड, दरियागंज, न्यु दिल्ली–110002.
मो.नं. : 8888828026, 9325656602

अक्षर रचना :
श्री गणेश ग्राफिक्स, मो.: 9890803277.

प्रकाशित सर्व शोधनिबंधातील विचार, मते व निष्कर्ष शोधनिबंध लेखकांची आहेत, त्यांच्याशी संपादक मंडळ किंवा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही.

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

इतिहास परिषदेची कार्यकारिणी 2021–22

अध्यक्ष
डॉ. संजय ठवळे

सचिव
डॉ. गोविंद तिरमनवार

उपाध्यक्ष
डॉ. नितीन चांगोले, अमरावती
डॉ. दिगांबर कापसे, नागपूर
डॉ. शरद बेलोरकर, गडचिरोली

सहसचिव
डॉ. संदीप राउत, अमरावती
डॉ. राजू खरडे, नागपूर
डॉ. श्रीकांत पानघाटे, गडचिरोली

कोषाध्यक्ष
डॉ. नामदेव ढाले

विभागप्रमुख
डॉ. अनिल ठाकरे, अमरावती
डॉ. शरद डवरे, नागपूर
डॉ. नंदकिशोर माने, गडचिरोली

सदस्य
डॉ. सुभाष मुरे, डॉ. राजेंद्रसिंह देवरे
अमरावती शहर व ग्रामीण
डॉ. कैलास फुलमाळी, डॉ. वंदना तागडे
नागपूर शहर व ग्रामीण
डॉ. दीपक लोणकर, डॉ. मिलींद भगत
गडचिरोली शहर व ग्रामीण

परिषदेद्वारे प्रकाशित करण्यात यावे असा मानस सर्व प्राध्यापकांनी व्यक्त केला. परिषदेचे संस्थापक सदस्य प्रा. पी. एन. देशमुख यांच्या पुढाकाराने शोधनिबंध प्रकाशन जगदंबा महाविद्यालय, अचलपूर येथील अधिवेशनापासून हाती घेण्यात आले व समर्थ महाविद्यालय, लाखनी, जि. भंडारा येथील 35 व्या अधिवेशनात परिषदेचा पहिला निवडक शोधनिबंध संग्रह प्रकाशित करण्यात आला. त्यानंतर सातत्याने शोधनिबंध संग्रहाचे प्रकाशन करण्यात येत आहे.

प्रस्तुत 54 व्या इतिहास परिषदेमध्ये प्रकाशित होणाऱ्या या शोधनिबंध संग्रहामध्ये 52 व 53 व्या इतिहास परिषदेमध्ये वाचलेल्या शोधनिबंधाचा समावेश आहे. शोधनिबंध सादर करणाऱ्यांची संख्या वाढविणे सोबतच दर्जेदार शोधनिबंध सादर व्हावेत या दृष्टीने परिषदेच्या माध्यमातून आणखी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

इतिहास परिषदेचे 53 वे अधिवेशन स्व. छगनलाल मुलजीभाई कढी कला महाविद्यालय, अचलपूर, कॅम्प, जि. अमरावती या महाविद्यालयाने यशस्वीरित्या आयोजन केले. त्याबद्दल मा. प्राचार्य डॉ. काशीनाथ बऱ्हाटे व स्थानिक सचिव डॉ. गौतम खोब्रागडे यांचे इतिहास परिषदेच्या वतीने आभार मानतो. इतिहास परिषदेचे 54 वे अधिवेशन आयोजित करण्याची जबाबदारी श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजूरा, जि. चंद्रपूर या महाविद्यालयाने स्वीकारली आहे त्याकरीता महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. एस. एम. वारकड व स्थानिक सचिव प्रा. गुरुदास बल्की यांचेही परिषदेच्या वतीने आभार मानतो.

सदर शोधनिबंध संग्रहासाठी शोधनिबंध पाठविणाऱ्या सर्व प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थी यांचे विशेष आभार. शोधनिबंध संग्रह तयार करण्यासाठी सहकार्य लाभलेल्या संपादक मंडळातील सर्व सदस्यांचे मनःपूर्वक आभार. अल्पकाळात शोधनिबंध संग्रह तयार करुन दिल्याबद्दल प्रकाशक, ओम साई पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स यांचे मनापासून आभार.

संपादक मंडळ

अनुक्रमणिका

1.	आधुनिक संत व्यक्तिमत्व मारुती महाराज माकनेरकर डॉ. नामदेव वा. ढाले	01–08
2	हिंदवी स्वराज्याच्या उत्पन्नाची साधने व एकूण उत्पन्न (इ. स. 1645–1680) डॉ. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे	09–19
3.	वाकाटक काळातील कर्ण व कंठ आभूषणे प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे	20–23
4.	एकोणविसाव्या शतकातील अमरावतीचा कापूस व्यवसाय डॉ. गोविंद मा. तिरमनवार	24–27
5.	रयत शिक्षण संस्थेच्या शैक्षणिक वाटचालीत श्रीमंत मालोजीराजे यांचे योगदान प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	28–33
6.	स्त्री सबलीकरणात शासनाच्या विविध योजनांचे योगदान एक ऐतिहासीक वाटचाल प्रा. सौ. स्वामी संगिता सदानंद	34–41
7.	बादशाह औरंगजेब – शिख संबंध प्रफुल अशोकराव टाले	42–52
8.	मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची राज्यकर्ती स्त्री – रझिया सुलतान डॉ. नरेश कवाडे	53–61
9.	चिपळूण शहराचा संक्षिप्त इतिहास प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत	62–67
10.	इंग्रज राजवटीत महाराष्ट्रात झालेला शैक्षणिक विकास डॉ. विजय रामदास तिरपुडे	68–74
11.	निवडक सवर्ण सुधारक डॉ. सुनिलचंद्र सोनकांबळे	75–82
12.	महारानी लक्ष्मीबाई से संबंधीत स्वतंत्रता सेनानी प्रा. वाय. एस. राजपूत	83–87
13.	नागपूरकर भोसले कालीन टाकसाळ व्यवस्था डॉ. बाबुसिंग राठोड	88–96
14.	अनुसंधान में द्वितीयक स्त्रोतों का महत्व दिपक हरी लहासे	97–101
15.	बौद्ध काळातील चलन आणि वस्तू मुल्य डॉ. भरत मधुकर लोंढे	102–106
16.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आदर्श व्यवस्थापन डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	107–117
17.	लार्ड वेलस्लीची तैनाती फौज पध्दती म्हणजे शिवाजी महाराजांची चौथाई सरदेशमुखीची कल्पना प्रा. डॉ. निलय देशमुख	118–122
18.	ब्रिटिशांची कायमधारा पध्दत आणि हिन्दु मुस्लिमातील वैमनस्य प्रा. आर. बी. वाघ	123–126
19.	सदाशिवराव ठाकरे यांचे यवतमाळ जिल्ह्यात झालेल्या भूदान आंदोलनातील योगदान अमर आर. कोंडापलकुलवार	127–130
20.	विदर्भाची पंढरी–श्री क्षेत्र शेगांव संस्थानमधील धार्मिक कार्यक्रम उमेश मनोहर राऊत	131–139
21.	नागपूरकर भोसल्यांची न्यायव्यवस्था कु. प्राची रामचंद्र पोगुलवार	140–143
22.	भोसल्यांच्या बंगाल स्वारीत भास्करपंत कोल्हटकर यांची भूमिका रामभाऊ नारायण कोरेकर	144–147
23.	Means of Communications In Colonial India Dr. Mubaraque Quraishi	148–153
24.	इतिहास परिषदेची संपन्न झालेली वार्षिक अधिवेशने	154–183

आधुनिक संत व्यक्तिमत्व मारुती महाराज माकनेरकर

डॉ. नामदेव वा. ढाले
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख
जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा.

महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा विचार करता 1206 ते 1518 पर्यंत देवगिरीचे यादव व बहामनी सुलतान निजामशाही व आदिलशाही लंल वर्चस्वाखाली महाराष्ट्राची राजकीय स्थिती होती. देवगिरीच्या यादवांची राजवट सोडता इतर राजवटीत महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनाला अन्यायकारक वागणूक मिळाल्याची दिसून येते. यादरम्यान महत्त्वाची कामगिरी करणारा एक पंथ म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय. सामाजिक व धार्मिक एकात्मता साधण्याचे कार्य वारकरी पंथाच्या वतीने करण्यात आले. याच काळात निर्माण झालेल्या अनेक संतांची विचार त्यांनी रचलेले साहित्य यामुळे महाराष्ट्राच्या समाजाला एक वेगळी ओळख निर्माण झाली. संत विचारसरणीतून फार मोठा सांस्कृतिक वारसा जोपासला गेला. हे श्रेय वारकरी संप्रदाय ला दिले जाते. समाजातल्या शेवटच्या घटकापर्यंत समतेची ध्वजा पोचण्याचे कार्य वारकरी संप्रदायाने केली. 1818 मध्ये पेशवाईचा अंत झाला इंग्रजी राजसत्ता प्रबळ बनली. यादरम्यान महाराष्ट्राच्या अस्मितेला उतरती कळा लागली होती. परंतु वारकरी संप्रदायाने वैचारिक पार्श्वभूमी चा पाया महाराष्ट्रामध्ये रचला होता. आणि या विचारला मानणारा व व त्याचा प्रचार करणारा महाराष्ट्र मध्ये अस्तित्वात होता. महाराष्ट्रामध्ये होऊन गेलेली जुनी संत परंपरा त्याचे पुनरुज्जीवन करण्याचे कार्य सुद्धा आधुनिक काळात हा समाज सुधारकांनी केले. आणि त्या समाजसुधारकांना सुद्धा संतत्व प्राप्त झाले. या धर्मातील वर्णव्यवस्था जातीव्यवस्था रूढी–परंपरा यातील मर्यादा ओळखून समाजामध्ये सुधारणावादी विचार मांडण्याचे कार्य आधुनिक संतानी केले. महाराष्ट्रातील विदर्भ भूमीला अध्यात्मिक व धार्मिक महत्त्व आहे. अनेक ग्रंथांमध्ये विदर्भ भूमीचे वर्णन केलेले आहे. विदर्भातील अनेक संतांची नावे व त्यांचे कार्य जग प्रसिद्ध आहे. त्यामध्ये संत गाडगेबाबा संत तुकडोजी महाराज संत गजानन महाराज यांचे नाव अग्रणी आहे. या

नावाबरोबरच एक महत्त्वाचे नाव सुद्धा होते ते म्हणजे सुधारणावादी संत श्री मारुती महाराज माकनेरकर हें होय. संत मारोती महाराज यांचे बुलढाणा जिल्ह्यातील मलकापूर तालुक्यातील लहान लोकवस्तीचे माकनेर या गावचे होते. या लहानशा गावात २२ ऑक्टोंबर 1866 रोजी जन्म झाला. 1866 ते 1848 असा संत मारुती महाराज यांचा कार्यकाल होता. त्यांना 82 वर्षांचे दीर्घायुष्य लाभले.

श्रीक्षेत्र माकनेर हे संत वृत्तीच्या लोकांनी पावन झालेले गाव. जिल्ह्यातील मलकापूर तालुक्यापासून फक्त 10 किलोमीटर अंतरावर आहे. मारुती महाराजांनी आपल्या कीर्तनातून शंकर–पार्वतीच्या संवादाच्या रूपकातून या क्षेत्राचा महिमा सांगितलेला आहे. अनेक साधू संतांच्या पदस्पर्शाने ही भूमी पावन झालेली आहे. विविध प्रकारचे धार्मिक महोत्सव नामसंकिर्तन सोहळे या ठिकाणी आयोजित केले जातात. त्यामुळे परिसरात या क्षेत्राचा जय जयकार व प्रसिद्धी फार मोठ्या प्रमाणात झालेली आहे. एक संतभूमी म्हणून माकनेर या गावाला बघितले जाते. मारुती महाराजांनी जीवन कार्यामध्ये अनेक सामाजिक धार्मिक साहित्यिक कार्य केले या सर्व गोष्टीचा या संशोधन लेखांमध्ये विचार करण्यात आला आहे.

संत मारुती महाराज यांचा जन्म

संत मारोती महाराजांच्या मातेचे नाव वालंबा हे होते. ह्यामुळे जळगाव तालुक्यातील येरळी गावच्या इनामदार घराण्यातील पुर्णाजी यांच्या कन्या होत्या. वारकरी संप्रदायाचे संस्कार वालंबा यांच्यावर पडलेले होते. मारुती महाराजांच्या वडिलांचे नाव लक्ष्मण बाबा होते. लक्ष्मण बाबा सुद्धा रामू भक्तीमध्ये तल्लीन झालेले व्यक्तिमत्व होते. आणि भक्तिमय उभयंताच्या पोटी मारुती महाराजांचा जन्म झाला. वालंबा ह्या जेव्हा गर्भवती होत्या तेव्हा त्यांना मारुती महाराजांच्या जन्माआधीच जन्म घेणाऱ्या मुलांच्या अध्यात्मिक शक्तीची जाणीव स्वप्नामध्ये हनुमंताने दृष्टांत देऊन करून दिली.

"वालंबा माता भाग्यवंत! गर्भ राहिला उदरात
डोहाळे होते तीजप्रत! वदे काय बाबासी 158
काल रात्री निद्रित! स्वप्नी आले हनुमंत
म्हणे बाई भगवंत! कुस तुझी उजळेल"

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

मारुती महाराजांचा विवाह व कौटुंबिक पार्श्वभूमी

संत मारुती महाराज यांचा विवाह वयाच्या बाराव्या वर्षी शेलापुर गावातील बापू पाटील बावस्कर यांची मुलगी कौतुका यांच्याशी झाला. संत मारुती महाराज यांना गोविंद आनंद तुळशीराम मुरलीधर अशी चार मुले आणि तुळसा व शकुंतला ह्या दोन मुली होत्या.

"द्वादश वर्षीय मारुती! विवाह सुयोग्य समजती!
वधू केली निश्चित! लक्ष्मण बाबांनी!!44!!
उ वैष्णवी भक्त वतनदार! बापू पाटील बावस्कार!
ग्रामतयांचे शेलापुर! नळगंगा किनारी!!45!!
तया कन्या सुलक्षणी! कौतुका नामे गौरवर्णी!!
सदगुण सुवर्ण खानी! चालूते ये अवचित!!46!"

ज्या प्रमाणे संत तुकाराम महाराजांना कोणत्याही प्रकारचे गुरु नव्हते त्याप्रमाणे संत मारुती महाराज यांना कोणतेही गुरु नव्हते. संत साहित्यांत सद्‌गुरूंना महत्त्वाचे स्थान आहे. संत तुकाराम आणि माकनेर कर महाराज यांच्यात काही प्रमाणात साम्य दिसून येते. संत मारुती महाराज माकनेरकर यांनी कोणालाही शिष्यत्व सुद्धा दिलेली.

मारुती महाराजांची कर्मवादी वृत्ती

निःस्वार्थ कर्म हिच ईश्वर भक्ती हा संदेश महाराष्ट्रातील संतानी दिला आहे. संत सावता माळीगोरा कुंभार चोखामेळा नरहरी सोनार यांच्या कर्मवादाचा वारसा संत मारुती महाराज माकनेरकर यांनी चालवीला. मारुती महाराज हे एक वैचारिक संत होते. अध्यात्मवादासोबतच त्यांनी आपल्या जीवनात कर्मवादा ला सुद्धा महत्त्वाचे स्थान दिले.

या संदर्भात संत मारुती महाराज म्हणतात

!!"विळा चाले सपा सप! मुखी राम नाम जप!
दिसे शेत रामरूप! कष्ट तयात भासेना!!113!!"

संत मारुती महाराज यांची अध्यात्मिक साधना ची महती सर्वदूर होती परंतु आध्यात्मिक ते बरोबरच कर्म वादावर सुद्धा त्यांचा विश्वास होता. निरपेक्ष वृत्तीने संसार करून हातापायाने कष्ट करून मनाने गीता भागवताची चिंतन करावे. शेतामध्ये सुद्धा ते नांगरणी वखरणी पेरणी राखणी कापणी इत्यादी कामे करत असत.

शरीर वाणकाम करी! परी नाम अंतरी!!
चित्तवृत्ती तदाकारी! मनशांती लाभत!!127!!

मारुती महाराजांनी उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून वाण दुकान टाकले होते. आणि दुकानदारी करता करता ते राम नामात सुद्धा सहज तल्लीन होत असत. आणि आपल्या कृतीतूनच कर्म वादावर विश्वास दर्शवलेला आहे हे दिसून येते.

समाजातील अनिष्ट रूढींना विरोध

!!जादू टोणा मंत्र! असे थोतांड सर्वत्र!
मंत्रून देइ ताईत! यंत्रयुगात अज्ञान!!54!!

संत मारुती महाराज माकनेर कर यांनी समाजातील अनिष्ट रुढी परंपरा यांना विरोध केला. तत्कालीन समाजामध्ये या रोगराई येत असत. तेव्हा तत्कालीन समाजातील लोकांचे पाहण्याचा दृष्टिकोण हा अंधश्रद्धाळू वृत्तीचा होता. रोगराई आली म्हणजे कोणत्या तरी देवी–देवतांचा कोप झाला अशी लोकांची मानसिकता बनत असे. या मानसिकतेवर सुद्धा संत मारुती महाराज माकनेर कर यांनी आपल्या कीर्तनातून प्रबोधनातून टीका केलेली आहे. यंत्रयुगाच्या काळामध्ये मंत्र ताईत इत्यादी गोष्टीवर विश्वास ठेवणे म्हणजे अज्ञान आहे. अज्ञान दूर करण्यासाठी संत मारुती महाराज सदैव प्रयत्नशील असत.

संत मारुती महाराज यांनी समाजातील अनिष्ट रूढी परंपरा या गोष्टीवर आपल्या कीर्तनाच्या माध्यमातून टीका केलेली आहे. तसेच माकनेर या गावांमध्ये दसऱ्याच्या वेळी रेडा किंवा बकरा याचचे शीर कापुन बळी देण्याची जी प्रथा होती. त्या प्रथेविरुद्ध आपल्या कीर्तन व अभंगातून विरोध प्रकट केला. जनसामान्यांच्या मनात पशुहत्या विरोधी जागृती मान करण्याचे कार्य त्या वेळी संत मारुती महाराज माकनेरकर यांनी केली. अंधश्रद्धेला खतपाणी घालणाऱ्या विचार नष्ट करून खऱ्या अर्थाने मानव धर्माची शिकवण संत मारुती महाराज माकनेर यांनी कीर्तनाच्या व साहित्याच्या माध्यमातून केलेली आहे.

साधी राहणी व उच्च विचारसरणी

!!किर्तन जाती समर्थ! बुक्का न भाळी लावत!
कंठी माला न घालत! पैसा तबकात न घेती!!175!!
घेऊ न देती दर्शन निरपेक्ष व्रते कीर्तन!

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

सत्य मार्गी दर्शन!भीड नसे कुणाची!!176!!
कीर्तन स्थळी न भोजन! रात्रीच करती गमन!
स्वग्रामी येऊन! करती भोजन आनंदे!!177!!

संत मारुती महाराज यांचे राहणीमान अत्यंत साधे होते. संतत्व म्हणजे वैराग्याचे दर्शन व्हावे यासाठी पोषाख परिधान करून बाह्य रूपाने संतत्व प्रगट करणे हे संत मारुती महाराज यांना मान्य नव्हते. त्यांनी संत तत्वाचे साधूत्वाचे दर्शन अंतरंगातून दिलेले आहे. सर्वसामान्यप्रमाणेच राहणीमान ठेवून कीर्तनाद्वारे समाजप्रबोधन करून अनेक गावांमध्ये कीर्तन कोणत्याही प्रकारची अपेक्षा न ठेवता त्यांनी केले. त्यांच्या कीर्तनाचा एकच उद्देश होता. समाजातील अनिष्ट प्रथा संपविणे. आणि अध्यात्मिक मूल्यांचा प्रसार–प्रचार समाजामध्ये करणे. कीर्तनाच्या दरम्यान त्यांनी कधीही प्रवासाचा खर्च, बिदागी इत्यादी गोष्टी स्वीकारल्या नाही. संत मारुती महाराज माकनेरकर त्यांनी आपली अपरिग्रह वृत्ती कधी सोडली नाही. बाह्य वस्तूची अपेक्षा कधीही त्यांनी केली नाही. त्यांनी आपल्या ह्यातच जमीनजुमला घर याची वाटणी करून दिली होती. आणि सर्व घरदार सोडून मंदिरात राहण्यास आले होते. अनेक वरिष्ठ मंडळींनी त्यांना भेटवस्तू देण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यांनी कधीच स्वीकारले नाही. समाज प्रबोधन करणे हेच त्यांच्या जीवनाचे एकमेव ध्येय होते.

!!"श्री समर्थ मारुती! वाद–विवाद नसे मती!
परी प्रसंगोपती व्हावे लागे सादर!!9!!
वादाचा श्रीगुर प्रत! येती शास्त्री पंडित!
दर्प धरोनी मनात! मी अजिंक्य या जगी!!10!!
कुणी येथे भाविक! शंक खोर कित्येक!
प्रश्न पुसती अनेक! जाती निरूशंक होऊनी"!!11!!

संत मारुती महाराज हे विविध विषयाचे जाणकार होते. संत मारुती महाराज यांच्या समकालीन जीवनामध्ये विविध संप्रदाय अस्तित्वात होते. आणि या विविध संप्रदायाचे पंडित व विद्वान वर्ग यांच्याशी संत मारुती महाराज यांचा संवाद, वाद–विवाद, वैचारिक देवाण–घेवाण होत असे. आत्मानुभव आणि ज्ञानाने संत मारुती महाराज हे संपन्न होते. अनेक वैचारिक मतभेद संवादाच्या दरम्यान संत मारुती महाराज वाद–विवाद करण्यासाठी किंवा शंका उपस्थित करण्यासाठी आलेल्या लोकांच्या मनात आदराचे स्थान प्राप्त करून जातात.

3. श्री संत मारुती महाराज माकनेरकर यांची अभंगगाथा (मराठी) श्री संत मारुती महाराज माकनेरकर साहित्य प्रकाशन समिती, भक्तीयोग साधना अभंग क्र 43 प्रथमावृत्ती 14 सप्टेंबर 1990 पृ.क्र. 50

4. भाकरे तोताराम संपत देशमुख आनंद महादेव, श्री समर्थ मारुती महाराज माकनेरकर यांचे ओवीबद्ध चरित्र, प्रकाशक, मारुती महाराज ट्रस्ट संस्थान माकनेर जिल्हा बुलढाणा प्रथम आवृत्ती, 1978, ओळी क्र. 54, अध्याय 10, पृ.क्र. 144

5. तत्रेव, प्रथम आवृत्ती 1978, ओळी क्र 177, अध्याय 04, पृ.क्र. 58

6. पाटील सुजय बाबुराव, ''श्री संत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या अप्रकाशित वांग्मयाचा अभ्यास'', शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर डिसेंबर 2011

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

Challenges of Tribal Development: Contemporary Social Concerns in India

Editor

Dr.Balasaheb Chandraprakash Kilche

Challenges of Tribal Development: Contemporary Social Concerns in India

Dr.Balasaheb Kilche
Assistant professor
Shri Nath College of Education,
Paithan Di.Aurangabad Maharashtra.

Published By
Aadhar National Publications
Amaravati

(3)

Challenges of Tribal Development: Contemporary Social Concerns in India

■ **Dr.Balasaheb Kilche**

■ ***First published,*** **– 15, August – 2022.**

© Editor&Publisher

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar National Publications Amaravati

■ Notice

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ **Price** : 400/-

■ **ISBN-** 978-93-91305-52-9

Editorial.......

Tribal Development:Contemporary Social Concerns in India It is a great pleasure to present this edited Book to the readers.

Looking at the progress of contemporary India, in the year of the Amrit Mahotav of Indian Independence, we have to discuss the challenge of tribal development. That is the fact that even in 75 years we have not been able to reach the development to the tribal community.Governments that came into existence in India after independence did not implement schemes for tribal development? Why are tribal communities still lagging behind other social groups in the country in terms of social, political and economic indicators? Considering this, every government has implemented different schemes for tribal development, but they have not been implemented properly, so tribals are still far from development.

Actually, the tribals of India are rich in terms of culture of natural resources according to their respective regions. However, the tribal community is considered as an underdeveloped community today. When discussing about tribal development in India, different issues of tribal development in different regions come to the fore. It is clear from various reports that the given funds are utilized for the development of other parts of the country. This is a major challenge facing tribal development in India.

The authors of this edited book feel that in relation to tribal development, education, health, displacement, forest, governance, livelihood promotion, poverty etc. are the biggest challenges facing tribal development. To face the challenges of tribal development, the strong will of the state, leadership, civil society and all these Coordination between groups is essential. Also, some of the articles in this book discuss the issues of agriculture, decentralization, displacement, education, forest rights, governance, health and livelihood in relation to Scheduled Tribes in India and suggest some policy solutions in the present time. Overall, this book is helpful in understanding the major challenges facing tribal development in present-day India.

First of all, I am grateful Thanks to the all authors give their valuable time and contributed their Chapter/articles for this edited book.

I am thankful to Mr. Akshay Bhau Shisode (Chairman),Mr. Amar Bhau Shisode (Vice President),Shri Shrimantrao Tatya Shisode (Secretary),Shri Tushar Bhau Shisode (Treasurer), Dr.Yashod Bhau Shisode (Joint Secretary) and all the honorable office bearers of the Vivekanand Shikshan Sanstha Aurangabad.

Thanks to inspired me to write my mentor Guruvarya Dr. Prashant Amrutkar sir, Dean,Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. Dr. Shuja Shakir Sir, Head of Department of Political Science, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. Sonia Kilche, as well as the Principal of Shri Nath College of Education and the cooperation of all the colleagues in the college for the completion of this project.

Thanks to Prof.Virag Gawande sir, Director of Aadhaar publication, Amravati, accepted the responsibility of Publishing for the this edited book.

Thanks to all the friends and my family have directly and indirectly helped for this activity.......

Thank you...

Dr.Balasaheb Kilche

Assistant professor

Shri Nath College of Education,

Paithan Di.Aurangabad Maharashtra.

Mob.No.9404021375

(4)

Index

S.No	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Mapping Tribal Community in the Fourth World Literature: A Comprehensive Study	**Dinesh Kumar**	1
2	A Review on:Leprosy- a Tribal Health Issue in Gujarat	**Dr.Dharti H. Gajjar**	6
3	Sustainable Development and Lohiyan Socialism	**Mr. Deshmukh Appasaheb M**	13
4	Health Related Issues In Tribal Areas	**Dr. Amit M. Patel**	17
5	The Abode Of Kurichya Tribe At Kerala	**Nimisha .P**	22
6	Dynamic Society Creation A New Evolutionary Economic System	**Sattyabrata Roy**	28
7	Agriculture Development In Tribal Areas	**(Dr) Mohit Yadav**	42
8	Health Related Issues in Tribal Areas	**Pragati Yadav**	52
9	Tribal History: A Study of its Problems and Prospects	**Rakesh Kumar**	60
10	Status Ofwomen In Limbu Tribal Society Of Darjeeling Hills	**Jamuna Subba**	68
11	Tribal Policies and Programs in India; Regional Reflections in the Context of Globalization	**Ankita Devi**	75
12	Policies and Plans for Economic Development of India's Scheduled Tribes	**Dr. Gopal Ji Singh , Dr. Pyare Lal**	81
13	Tribal Tourism In India – Choosing The Right Path	**Dr. Sreejita Mukherjee**	93
14	Tribal Identity, Spatial Distribution And Growth Of Tribal Population In Maharashtra	**Dr. D. J. Kande**	98

Tribal Identity, Spatial Distribution And Growth Of Tribal Population In Maharashtra

Dr. D. J. Kande
Assistant Professor & Head,Department of Economics, Jijamata Mahavidyalaya Buldana

I. Introduction:

The Indian Constitution has been committed to introduce socio-economic and political transformation. The initiatives of empowering tribal and the marginalized sections are the reflection of its democratic spirit that can be noticed from a number of amendments in these fields. Especially, the 73rd and 74th Constitutional Amendment Acts provide for an opportunity for tribal's entry into political spheres especially Tribal Women. These Amendment Acts provide for a 33 percent reservation of seats for Tribal women in the governance of local bodies both rural and urban with target of good governance and fair representation in the development process at grassroots level. The 73rd Constitutional Amendment Act is an important landmark in the history of Indian women's participation in the formation of democratic institutions a grassroots level. The Scheduled Tribes are tribes notified under Article 342 of the Constitution, which makes special provision for 'tribes, tribal communities, parts of, or groups within which the President may so notify'. There is no definition of a tribe in the Constitution but one may distinguish some characteristics that are generally accepted: self-identification, language, distinctive social and cultural organization, economic under development, geographic location and initially, isolation, which has been steadily, and in some cases, traumatically, eroded. Many tribes still live in hilly and/or forested areas, somewhat remote from settlements.

A number of studies on development of tribal communities have been carried out by researchers from various disciplines. The problems of tribal development have long baffled the policy makers, administrators and social scientists in India, and the debate on the meaning, character and direction of their socio-economic transformation continues. Earlier studies carried out by Anthropologists and other Social Scientists among various tribal communities have constantly pointed out various problems of tribal development and offered suggestions for bringing better results. Based on various committees' reports and studies on tribal development, efforts have been subsequently made to improve the tribal situation by

providing various kinds of provisions and schemes. However, unfortunately, the tribal's have not been able to derive sufficient benefit from this process of planned development. It is true that tribal development problem in the country cannot be considered as stereotyped phenomenon. It varies from one region to another.

Development is usually conceived as an aspect of change that is desirable, broadly predicted or planned and administered, or at least influenced, by governmental action. Thus, the concept of development consists of (a) an aspect of change; (b) a plan or prediction; and (c) involvement of the government for the achievement of that planned or predicted goal. The term "development" is also used for the process of allowing and encouraging people to meet their own aspirations. It, therefore, must relate to transforming the entire society enmeshing together its economic, social, political and administrative aspects on allround balanced upward change (Basu A.R., 1985)

II. TRIBES:

Article – 342: Provides for specification of tribes or tribal communities or parts of or groups within tribes or tribal communities which are deemed to be for the purposes of the Constitution the Scheduled Tribes in relation to that State or Union Territory.

- In pursuance of these provisions, the list of Scheduled Tribes are notified for each State or Union Territory and are valid only within the jurisdiction of that State or Union Territory and not outside.
- Scheduled Tribes are notified in 30 States/UTs
- Number of individual ethnic groups, etc. Notified as Scheduled Tribes is 705
- There has been some changes in the List of Scheduled Tribes in States/ UTs during the last decade are notified in 30 States/UTs
- Number of individual ethnic groups, etc. Notified as Scheduled Tribes is 705
- There has been some changes in the List of Scheduled Tribes in States/ UTs during the last decade

III. Meaning of Tribe :

The tribal's constitute nearly 7% of the population of India. The tribal's live in forest areas, hilly regions, mountainous places and deep valleys. They are known by various names for example primitives, animists jungle people, advises and aboriginals. Bardhan A.B. (1973) defines the tribe as a "course of a Socio-cultural entity at a definite historical stage of development. It is a single endogamous community with a cultural and psycho-logical make-up going back into a distant

historical past." In this definition the emphasis is on the cultural and psychological make-up. George Jose and Shreekumar S.S.(1994:2) State that: "The tribe is a social group of a simple kind, the members of which speaks a common dialect, have a single government, act together for common purposes and have a common name a contiguous territory. Relatively of common descent. Here the tribe is considered as a social group with common dialect, purpose, name and culture." According to Gillian and Gillian: "A tribe is a group of local community which lives in a common area, speaks a common dialect and follows a common culture." "A tribe" according to Risibly is a collection of families or groups of families bearing a common name which as a rule does not denote any specific occupation, generally claiming common descent from a mythical of a historical ancestor. Occasionally the name is derived from an animal only by the obligation of kinship, members speak the same language and occupy (of profess to occupy) a definite tract of country.

IV. Geographical Location of Tribes:

Tribal's in India originate from five language families, i.e. Andaman's, Austro-Asiatic, Dravidian, and Tibeto-Burman. It is also important to point out that those tribals who belong to different language families live in distinct geographic settings. For example, in South Orissa there are languages that originate from the Central Dravidian family, Austro-Asiatic (Munds) family and the Indo-Aryan. In the Jharkhand area, languages are from the Indo-Aryan, North Dravidian and Austro-Asiatic.Tribals in India live in the following five territories. 1. The Himalayan belt: (Assam, Meghalaya, Arunachal Pradesh, Nagaland, Manipur, Mizoram, Tripura, hills of Uttar Pradesh and Himachal Pradesh) 2. Central India: Bihar, West Bengal, Orissa, and Madhya Pradesh. 55% of the total tribal population of India lives in this belt. 3. Western India: Rajasthan, Maharashtra, Gujarat, Goa, Dadra and Nagar Haveli. 4. The Dravidian region: Karnataka, Andhra Pradesh, Kerala and Tamil Nadu. 5. Andaman, Nicobar and Lakshadweep island

V. Tribal population& Growth in Maharashtra:

Spatial distribution of population is one of the most important topics of human geography. Population distribution denotes the spatial pattern due to dispersal of population, formation of agglomeration, linear spread etc. The term distribution refers to the way the locations of a population (Chandana and Sidhu, 1980)

The constitution of Indian Union (Article 366) has defined the Scheduled Tribe as such tribes or tribal communities or parts or groups within such tribes or tribal communities as or deemed under article 342

to be Scheduled Tribe for the purpose of Constitution. Constitution to point out that no single criterion has been adopted to distinguish tribal from the non-tribal population.

Population and the natural resources are the most important aspects of regional development. In this context distribution of tribal population is an important aspect. India is having second largest concentration of tribal population in the world. There are number of tribal communities in India, known by different names such as the Adivasis- the original inhabitants, Vanya Jati (live in forest), Adim Jati-primitive people, etc. Tribal community isvery primitive and backward in India. The Indian tribes display a very high degree of ethnic diversity both in their racial composition and dialectal and linguistic affinity. There are 285 different tribal communities, which show an important index of their ethnic diversity. No less impressive is the pattern of their spatial distribution, it has been commonly observed that the tribes reveal strong tendencies of clustering and concentration in the hilly, forested and the geographically inaccessible tracts of the country (Ahmad, 2001). The tribal population of Maharashtra State is largely concentrated in the western hilly districts viz. Dhule, Nandurbar, Jalgaon, Nashik, Thane, Palghar (Sahyadri region) and in the eastern forest districts viz. Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Gondia, Nagpur, Amravati and Yavatmal (Gondwana region).

Understanding of tribal population is needed to study distribution and population size at a fixed point in time, but also how this changes over time. Spatial variation in tribal population trends across other communities can potentially affect how tribal people respond to global changes. Only long-term studies can give reasonable answer.

VI. Study Area:

For the present study Maharashtra was selected to look into spatial distribution of population. The state of Maharashtra is located in the middle west of the country, lies between 72^{0}36'E to 80^{0}54'E longitude and 15^{0}45' N to 22^{0}6' N latitude. The state is surrounded by Gujarat to the northwest, Madhya Pradesh to the north, Chhattisgarh to the east, Telangana to the south east, Karnataka to the south and Goa to the south west

VII. Objective:

The objectives of the study are as follows:

1) To look into the spatial distribution of tribal population.
2) To examine the growth of tribal population in Maharashtra

VIII . Tribal distribution of Maharashtra in 2011:

The proportion of tribal population from 2001 to 2011 has depicted little increase from 9.27 to 9.35 per cent in the state of Maharashtra. This is very slightly increased in the proportion of tribal population, compared to previous decade (1991-2001).The maximum concentration of tribal population in the district of Dhule (including Nandurbar) was 48.37 and minimum in Sangli 0.65 per cent.

1. Very low: The very low proportion of tribal population in the state ranges from a minimum of 0.57 per cent in Sangli district. There are 4 districts, viz., Sangli (0.65 %), Kolhapur (0.78%), Sindhudurg (0.82%), and Satara (0.99%) where the tribal are almost negligible and in each of these districts the proportion was less than one per cent

2. Low: In this low category thereare 9 districts with their proportion that ranged from 1 to 5 percentages. These are, Mumbai and suburban, Ratnagiri, Beed, Solapur, Osmanabad, Latur, Pune, Aurangabad and Buldana. It means near about half of the Maharashtra having less than 5 percentage tribal population in each of these 13 districts. All these 13 districts are spread over southern and extended to central part including the major part of Marathawada region of the state.

3. Medium: In the medium category there are 6 districts falls with 5 to 10 per cent of tribal population. These districts are Parabhani (including Hingoli) (5.06%), Akola (including Washim) (6.00%), Jalana (8.28%), Ahemadnagar (8.33%), Nanded (8.38%), and Nagpur (9.4%). These districts are the adjoining districts of the core tribal districts of the state.

4. High: Six districts having high distribution of tribal population (10 to 15%) in the state. These districts are confined to northeast & western parts of the state these are, Wardha, Bhandara including Gondiya, & Amravati in Vidharbha region, Raigarh & Thane in Konkan & Jalgaon in Northern part of the state. Especially these districts are known as the peripheral districts of the core tribal groups of the state.

Table- 1

Percentage of Tribal Population to Total Population 2011 (In Maharashtra)

Sr. No.	State/District	Total Population	Total Tribal Population	% Of Tribal Population
1	Mumbai & Suburbar	12442373	129653	1.04
2	Thane	11060148	1542451	13.95
3	Raigarh	2634200	305125	11.58
4	Ratnagiri	1615069	20374	1.26
5	Sindhudurg	849651	6976	0.82
6	Nashik	6107187	1564369	25.62
7	Dhule & Nandurbar	3699157	1789248	48.37
8	Jalgaon	4229917	604367	14.28
9	Ahemadnagar	4543159	378230	8.33
10	Pune	9429408	348876	3.70
11	Satara	3003741	29635	0.99
12	Sangli	2822143	18333	0.65
13	Solapur	4317756	77592	1.80
14	Kolhapur	3876001	30206	0.78
15	Aurangabad	3701282	143366	3.87
16	Jalana	1959046	42263	8.28
17	Parabhani & Hingoli	3013431	152468	5.06
18	Beed	2585049	32722	1.27
19	Nanded	3361292	281695	8.38
20	Osmanabad	1657576	36039	2.17
21	Latur	2454196	57488	2.34
22	Buldana	2586258	124837	4.83
23	Akola & Washim	3011066	180751	6.00
24	Amravati	2888445	404128	13.99
25	Yavatmal	2772348	514057	18.54
26	Wardha	1300774	149507	11.49
27	Nagpur	4653570	437571	9.40
28	Bhandara & Gondiya	2522841	303139	12.02
29	Chandrapur	2204307	389441	17.67
30	Gadchiroli	1072942	415306	38.71
Maharashtra		**112374333**	**10510213**	**9.35**

(Source: Census of India, 2011)

6. **Very High :** Very high (more than 15 %) distribution of tribal population is found in the 5 districts viz. Chandrapur (17.67%), Yavatmal (18.54%), having above 17 per cent tribal population and in the remaining Nashik (25.62%) Gadchiroli (38.71%), and Dhule (including Nandurbar) (48.37%) districts having very high proportion of tribal population i.e. above 25 per cent. The distribution is very uneven in

respect of physical aspects. In this case also, there are two main regions of high concentration of tribal population, one is northeast, and another is northwestern part of the state. These pockets are identified as core tribal pockets and it needs further investigation for their development especially for education, health, malnutrition and economic through employment. It is felt that they need protection from exploitation by money lenders, and forest contractors. The central and southern parts of the state are almost of very low proportion of tribal population

IX. Growth of tribal population in Maharashtra (2001-2011):

The growth rate of tribal population during the 2001 and 2011 decade was 22.54 per cent.

It was positive growth shows by 5.34 per cent, against the previous decade 1991- 2001 (17.20%).

At the district level the growth rate, for two districts was negative and in the remaining are

positive. The highest growth was found in Aurangabad (42.77%) and the minimum in the district

of Ratnagiri (1.35%) in positive form. The negative growth rate was noted in the districts of

Nagpur (-1.5%) and Wardha (-3.18%). These are adjoining districts to Chhattisgarh state, where

Buster district and others are forming Madia-Gond tribal belt, therefore many of the tribals use to

migrate from Nagpur, Bhandara, and Wardha districts to nearby districts of Chhattisgarh state.

As many as 11 districts are having growth rate between 30 and 43 per cent during 2001-2011.

Between 10 to 30 per cent tribal growth rate was found in the 10 districts of state, from which 5

districts are from North–western tract, remaining are from Marathawada and southern

Maharashtra. Less than 10 per cent growth was found in 6 district of the state viz. Ratnagiri

(1.35%), Bhandara & Gondiya (3.05 %), Chandrapur (3.78%), Akola & Washim (5.66%),

Buldana (8.41%), and Yavatmal (8.60%).

GROWTH OF TRIBAL POPULATION -2001-2011 (Maharashtra)

Table- 2

Sr. No.	State/District	Total Tribal Population In 2001	Total Tribal Population In 2011	Difference Between 2001-2011	Growth of tribal population (in %)
1	Mumbai & Suburbar	91120	129653	38533	42.29
2	Thane	1199290	1542451	343161	28.61
3	Raigarh	269124	305125	36001	13.38
4	Ratnagiri	20102	20374	272	1.35
5	Sindhudurg	4952	6976	2024	40.87
6	Nashik	1194271	1564369	370098	30.99
7	Dhule & Nandurbar	1303138	1789248	486110	37.30
8	Jalgaon	435951	604367	168416	38.63
9	Ahemadnagar	303255	378230	74975	24.72
10	Pune	261722	348876	87154	33.30
11	Satara	21896	29635	7739	35.34
12	Sangli	17855	18333	478	02.68
13	Solapur	68989	77592	8603	12.47
14	Kolhapur	21387	30206	8819	41.24
15	Aurangabad	100416	143366	42950	42.77
16	Jalana	32103	42263	10160	31.65
17	Parabhani & Hingoli	122108	152468	30360	24.86
18	Beed	24193	32722	8529	35.25
19	Nanded	253596	281695	28099	11.08
20	Osmanabad	27857	36039	8182	29.37
21	Latur	47836	57488	9652	20.18
22	Buldana	115156	124837	9681	8.41
23	Akola & Washim	171075	180751	9676	5.66
24	Amravati	356533	404128	47595	13.35
25	Yavatmal	473370	514057	40687	8.60
26	Wardha	154415	149507	-4908	-3.18
27	Nagpur	444441	437571	-6870	-1.55
28	Bhandara & Gondiya	294173	303139	8966	3.05
29	Chandrapur	375256	389441	14185	3.78
30	Gadchiroli	371696	415306	43610	11.73
Maharashtra		**8577276**	**10510213**	**1932937**	**22.54**

(Source: Census of India, 2001-2011)

X. Conclusion:

The tribal population of the country, as per 2011 census, is 10.43 crore, constituting

8.6% of the total population. 89.97% of them live in rural areas and 10.03% in urban areas.

Majorly Dhule, Nandurbar, Jalgaon, Nashik, Bhandara, Gondiya, Nagpur, Amaravati and Yavatmad (Gondvan region) tribal people are live in Maharashtra. The Districts i.e. Wardha (-3.18%), Nagpur (-1.54%), Bhandara (-9.04%) has been identify negative population growth. Moderate growth of STs population has been observed in the districts of Raigad, Solapur, Parbhani, Amravati and Gadchiroli. The

high growth of ST population has been observed in between 31.65 % to 48.40% in districts i.e. Nandurbar, Dhule, Jalgaon, Nashik, Aurangabad, Jalna, Beed, Pune Satara, Kolhapur, Sindhudurg and Mumbai Surbaban.

References

1. André Béteille, 1965, Caste, Class and Power: Changing Patterns of Stratification in a André Béteille, Tanjore Village (Berkeley: University of California Press).
2. Chandana, R. and Sidhu, M. J. (1980): Introduction to Population Geography, Kalyani Publishers, 24, Daryaganj, New Delhi-110002.
3. Majid, Hussain (1999): Human Geography, Rawat Publication, 3-Na.20, Jawahar Nagar, Jaipur304 004 India and New Delhi.
4. Mahmood, A. (1998): Statistical Methods in Geographical Studies, Rajesh Publication, 1, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002
5. Joshi, Vidyut, edt. (1998): Tribal Situation in India: Issues in Development, Rawat Publications, Jaipur, 302 004 (India).Jain, N. „Tribals in Maharashtra State: A Report, p.91-104.
6.Pawar (Vadiyar),S.K. (2013): "Socio-Economic Status of Tribal Population in Maharashtra: A Geographical Analysis" Unpublished Ph.D. Thesis.
7.Census of India, 2001&2011
8. Ramotra, K. C., Vadiyar, S. K., & Mote, Y. S. (2011). A Geographical Analysis of Core and eripheries of Tribal Population in Maharashtra, 9(1), 51–60.
9. https://gazetteers.maharashtra.gov.in/

Panchayats Extension To Scheduled Areas Act, 1996: Objectives And Challenges - An Analytical Study

B.Ravi Kumar
Ph.D Research Scholar, Dept. of Political Science & Public Admn.
S.K.University, Anantapur, Andhra Pradesh.
Email:venkatalakshmi4290@gmail.com ,Cell: 9381142700

ABSTRACT

The provisions of the Panchayats Extension to Scheduled Areas) act 1996 of PESA is a law enacted by the Government of India for ensuring self governance through traditional Grama Sabhas for people living in the Scheduled areas of India. It was enacted by parliament in 1996 and came into force on 24th December 1996. The objective of PESA Act 1996 is. To safeguard and preserve the traditions and customs of tribal communities. To empower panchayats at the appropriate levels with specific powers conducive to tribal requirements. To prevent panchayats at the higher level from assuming the powers and authority of panchayats at the lower level of the Grama Sabha. The fifth schedule of the constitution deals with the administration and control of scheduled areas as well as of scheduled tribal residing in any state other them the states of Assam, Meghalaya, Tripura and Mizoram the fifth schedule under article 244(1) of constitution differs "Scheduled Areas as such areas as the president may by order declare to be scheduled areas after constitution with Governor of State. This paper examines the possibilities of implementation and objectives and challenges of PESA Act 1996.

Key words:
PRIs, Dilip Singh Bhuma Committee, Article 243M, Ministry of Panchayat Raj, Scheduled Area, Grama Sabha, 73rd Amendment.

Introduction:

The scheduled areas are areas identified by the fifth scheduled Areas are found in ten states of India which have predominant population of tribal communities. The scheduled areas, were not covered by the 73rd constitions amendment or Panchayati Raj Act of the Indian constitution as provided in the part IX of the constitution. PESA was enacted on 24 December 1996 to extend the provision of part IX of the constitution to scheduled areas, with certain exceptions and modifications. PESA sought to enable the panchayats at appropriate levels and Grama Sabha to

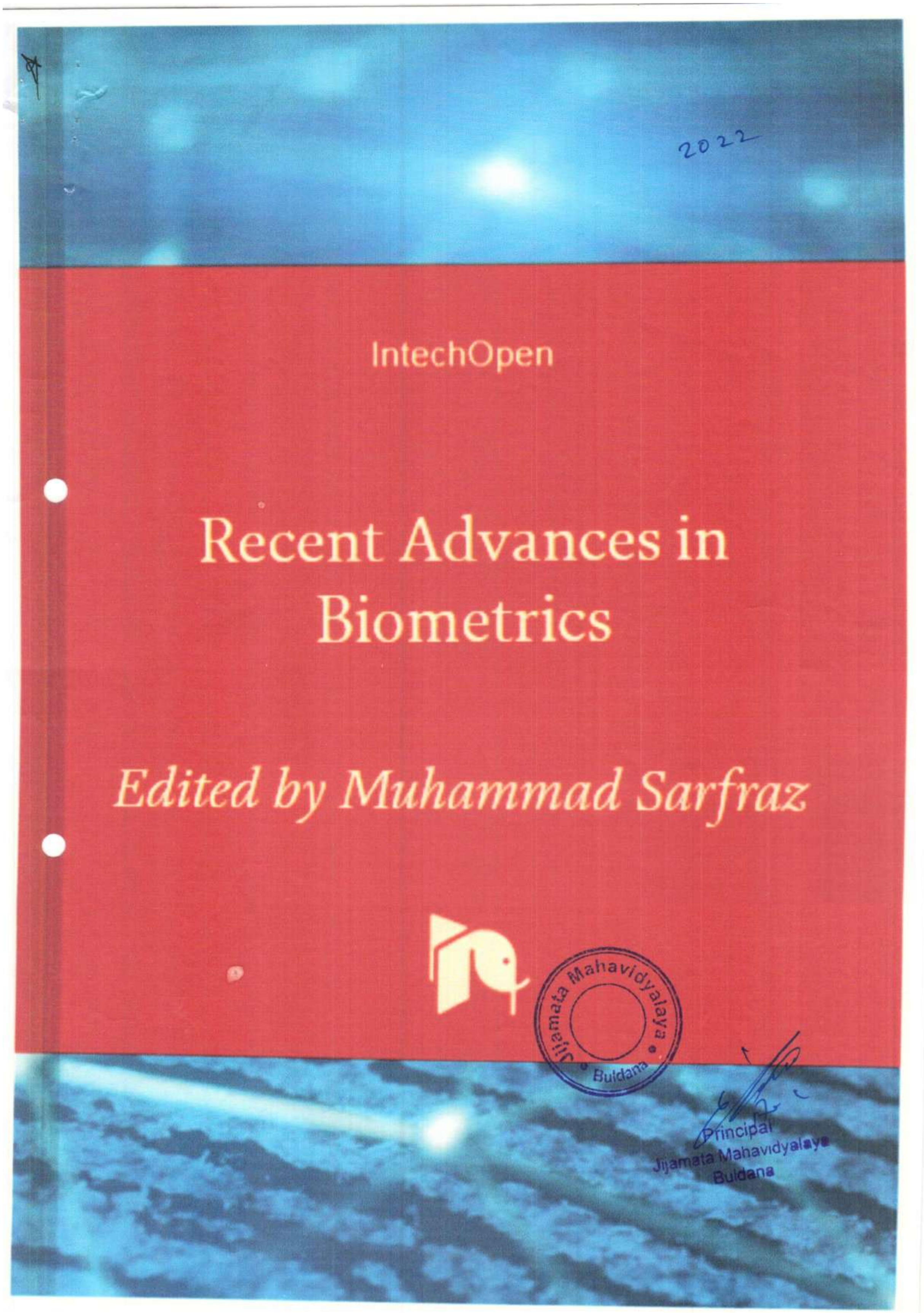

2022

IntechOpen

Recent Advances in Biometrics

Edited by Muhammad Sarfraz

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

VIEW ABSTRACT

87

8. Feature Extraction Using Observer Gaze Distributions for Gender Recognition

By Masashi Nishiyama

VIEW ABSTRACT

90

9. Image Acquisition for Biometric: Face Recognition

By Siddharth B. Dabhade, Nagsen S. Bansod, Yogesh S. Rode, Narayan P. Bhosale, Prapti D. Deshmukh and Karbhari V. Kale

VIEW ABSTRACT

29

10. Your Vital Signs as Your Password?

By Hind Alrubaish and Nazar Saqib

VIEW ABSTRACT

98

11. A Voice Signal Filtering Methods for Speaker Biometric Identification

By Eugene Fedorov, Tetyana Utkina and Tetyana Neskorodeva

VIEW ABSTRACT

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

IMPACT OF THIS BOOK AND ITS CHAPTERS

959
TOTAL CHAPTER DOWNLOADS

2
CROSSREF CITATIONS

2

Chapter

Image Acquisition for Biometric: Face Recognition

Siddharth B. Dabhade, Nagsen S. Bansod, Yogesh S. Rode, Narayan P. Bhosale, Prapti D. Deshmukh and Karbhari V. Kale

Abstract

Biometrics is mostly used for authentication purposes in security. Due to the covid-19 pandemic situation, nowadays distance-based authentication systems are more focused. Face recognition is one of the best approaches which can use for authentication at distance. Face recognition is a challenging task in various environments. For that taking input from the camera is very important for real-time applications. In this chapter, we are more focusing on how to acquire the face image using MATLAB. The complete chapter is divided into five sections introduction, definition of biometrics, image acquisition devices, image acquisition process in MATLAB.

Keywords: face recognition, biometric, image acquisition, image processing, imtool

1. Introduction

Biometrics is the science of establishing the identity of an individual based on the physical, chemical or behavioral attributes of the person [1, 2]. Those attributes or properties of an individual are unique on the earth called as biometrics identifiers. Physical properties of the person do not vary as per time such as the face, fingerprint, retina, iris, etc. Behavioral biometrics such as voice, signature, and keystroke dynamics identification and measurement of performance of the person while the certain actions of the human through its body parts such as voice-scan and signature-scan. The element of time is essential to behavioral biometrics because it may change with time [3].

In the internet world, there are so many business companies doing their business through client–server basis in which they are authenticating the client's request through the username and password. It may be chances of making an illegal entry in demand and request or access the private and confidential data.

When an end-user uses some additional materials or information for the authentication such as smart card, username, and passwords, some tokens or ids, passport, driving license, etc. then there is a chance of lost, stolen the things you are belonging or passwords, ids may be guessed or forget [4]. Therefore, we required a type of system in which there is no need to use such type of external resources for authentication. Fortunately, a biometric authentication system provides an alternative and robust identification system for these problems. In this system, the user should be present personally at the time of identification or verification. As per security is concerned, it

Principal Jijamata Mahavidyalaya Buldana
Jijamata Mahavidyalaya Buldana

uses three approaches for authentication of the person. The first approach is small text information you know such as password or pin or security questions, etc. The second approach is you are belonging with something such as key, RFID, ATM Card or Smart Card, etc. and the third one is some information is always with you it cannot forget, stolen. Your presence is mandatory for this type of authentication i.e. biometric. Apart from these approaches biometrics is a more suitable system because it is always with the person, therefore, biometrics never borrowed, stolen or forgotten [5].

Biometric is a process of identification of unique patterns from the physical, behavioral or chemical properties of the person for authentication. Face, finger-print, iris, palm, retina, hand geometry, etc. are physical biometric traits whereas voice, gait, dynamic keystrokes are behavioral and DNA, saliva, body odor, etc. are chemical biometrics traits [6, 7].

The process of how biometric works (shown in **Figure 1**) is as follows:

1. Capture the biometric data from the appropriate sensor;
2. Extract the features from the captured image and stored it as a template;
3. The template of biometrics can be stored in smart cards, local machines or on a server for future use;
4. Scan the current biometric traits data;
5. For processing, from the image extract the features and from template;
6. For matching, take the input processed features with the existing biometric template;
7. On the basis of matching ranking score decide the business-level application and
8. Make the security evaluation of the system for proper use.

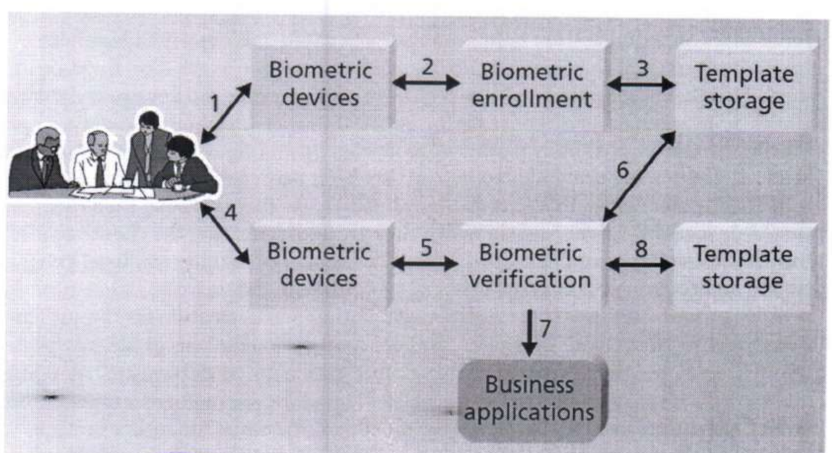

Figure 1.
How biometric system works.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Image Acquisition for Biometric: Face Recognition
DOI: http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.102767

2. Definitions of biometric

Biometrics is a way of automatic identification or verification of the person on their physical, chemical or behavioral properties. It is a scientific way to analyze the biological unique patterns of the individual person through the use of advanced technology. Biometrics is a scientific approach to understand and find the unique representation of the person. Biometrics is purely depending on the physical, behavioral or chemical properties of the human being for secure access or in identification and verification otherwise biometric devices have no use in authentication. Biometrics is a science of identification or verification of a person through the face, fingerprint or voice, etc. measurement of unique patterns. These unique patterns of the person called as features stored in embedded devices, smart cards are known as templates or bio-prints. They are used to verify the identity of the person by comparing them to the previously stored bio-prints [8].

3. Biometrics model

In general, the biometric model (**Figure 2**) is divided into five parts are as follows.

3.1 Data collection

The first part is a data collection which consists of biometric presentation and sensor. In this part, biometric modality is captured through the biometric sensor and it represents in its equivalent format for user understandable level. The biometric data sample is collected through various biometric traits either physical or behavioral. The biometric samples were taken from an instance, it should be unique at multiple impressions, iteration or frequent timely. At the time of data acquisition through the

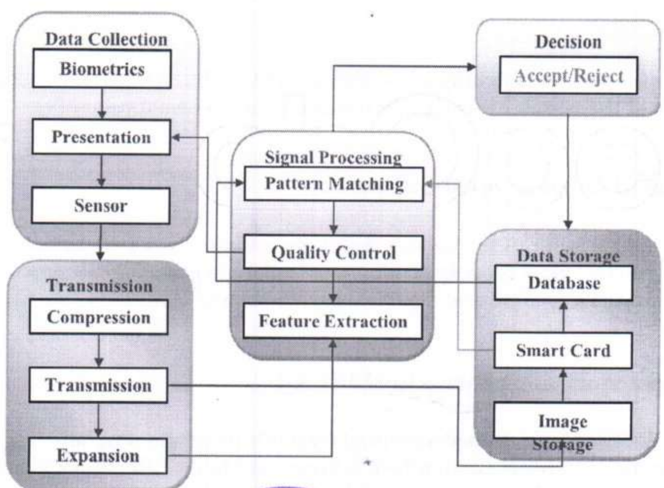

Figure 2.
The block diagram of biometric model.

3

sensor, some technical issues may arise such as noise generated in the background while taking the samples of speech or sensor sensing capacity fault. The user does not support while collecting the samples through the sensors. Sometimes more pressure is applied to the fingerprint device then noisy data will be captured.

3.2 Transmission & Data Storage

Sometimes at the time of storage, data are in large volume, we need to store it into the compressed format for fast transmission. At the time of compression technique, we need to be careful while selecting the algorithm otherwise there may be chances of adding more artifacts in original data samples.

It is not mandatory to store the data on the device, it might be stored on the local machine or the server as per the application requirement and cost-effectiveness. Sometimes, there is no need to store the data on the server or the application may be taken care of it to store it into the secure format on the same application device.

3.3 Signal processing

The main core component of any biometric system is signal processing, in which we can check the quality of the image, feature extraction or pattern matching. Sometimes due to distortion in input image, there is a chance of noisy image or bad quality data then there is a need to recapture the image or biometric samples once again. After ensuring the good quality data then proceed for the feature extraction through an appropriate technique that will be suitable for the application. Pattern matching is a key role player in which stored data template is matched with the given input samples. The pattern matcher will compare the matching results and send them to the decision module for the final decision.

3.4 Decision

After the pattern matching score, the decision module decides the acceptance or rejection of the person by using predefined certain threshold values [9].

4. Types of image acquisition devices

The camera is one of the famous image acquisition devices. Cameras are mainly divided into two main types i.e. analog and digital cameras. Digital cameras can be further classified into parallel digital, Camera Link and IEEE 1394 [10, 11].

5. Image acquisition process in MATLAB

MathWorks has developed a proprietary multi-paradigm programming language and numeric computing environment is known as Matrix Laboratory. From this matrix laboratory, MATLAB word is abbreviated. In MATLAB, we can perform matrix operations, plot the various graphs, develop the functions, interfaces and make the interfacing for the other programming languages programs.

MATLAB provides the programming and numeric computing platform for the analysis of data, algorithm development, creation of models, hence, it is widely used by scientists, engineers, researchers. If you wish to get more knowledge about the image acquisition process and capabilities (Image Acquisition Toolbox), MATLAB documentation is the best source.

Image Acquisition Toolbox (ImATool) provides the ability to handle the numeric calculation by using the predefined available functions. Under the IMAtool, wide functions are defined which supports the following image acquisition operations:

- Acquiring images through many types of image acquisition devices
- Acquiring images through many types of image acquisition devices
- From professional-grade frame grabbers to USB-based Webcams
- Viewing a preview of the live video stream
- Triggering acquisitions (includes external hardware triggers)
- Configuring callback functions that execute when certain events occur
- Bringing the image data into the MATLAB workspace

MATLAB has capabilities to extend the imtool in your own code or combination with other toolboxes, such as the Image Processing Toolbox and the Data Acquisition Toolbox. It also provides the Image Acquisition Blockset i.e. Simulink interface. This block set extends Simulink with a block that lets you bring live video data into a model. To get the live image data from the acquisition boards after plug-in for that Matlab provides the Data Acquisition Toolbox through which we can able to communicate with the acquisition boards.

For image processing, analysis and algorithm development related functions are defined under the Image Processing Toolbox. For control and communication with the test and measurement of various equipment's related functions are defined under the Instrument Control Toolbox. You can also perform the Video and Image Processing Blockset by using the Simulink model.

5.1 Basic image acquisition procedure

To develop a motion detection application, certain basic steps are required, which are shown in **Figure 3**. Pixel-to-Pixel variations in the scene show the difference in acquired image data frames in developed motion detection application. Sometimes frame will be constant, which means there is no change in incoming frame pixel values. Suppose, variation is found in the incoming image frame pixel values, it means, a change in the scene which is also capable to display in the application. Very few lines of coding are required for image frame data acquisition with the help of the toolbox, which is described in Section 5.2 examples. For the execution of the given code in the example, the image acquisition device should be connected to your system. Image acquisition devices can be professional so that the acquired image data frame will be quality image data for the high level of assumptions. Examples of professional devices

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

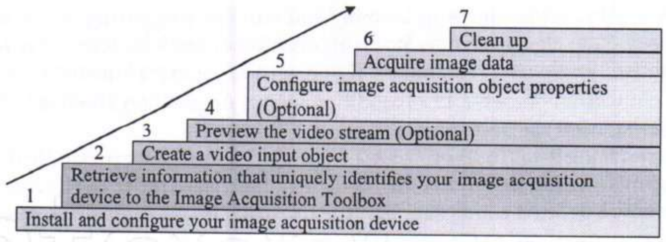

Figure 3.
Image acquisition basic steps.

are frame grabber, generic windows, webcam, etc. This sample code will be able to capture the image from different types of image acquisition devices by doing simply minor changes sometimes. **Figure 3** shows how to acquire image data with the help of Image Acquisition Toolbox and **Figure 4** shows Image Acquisition Toolbox Components.

5.2 Example: acquiring 10 seconds of image data

In this example, you can configure time-based acquisition using the number of frames per trigger.

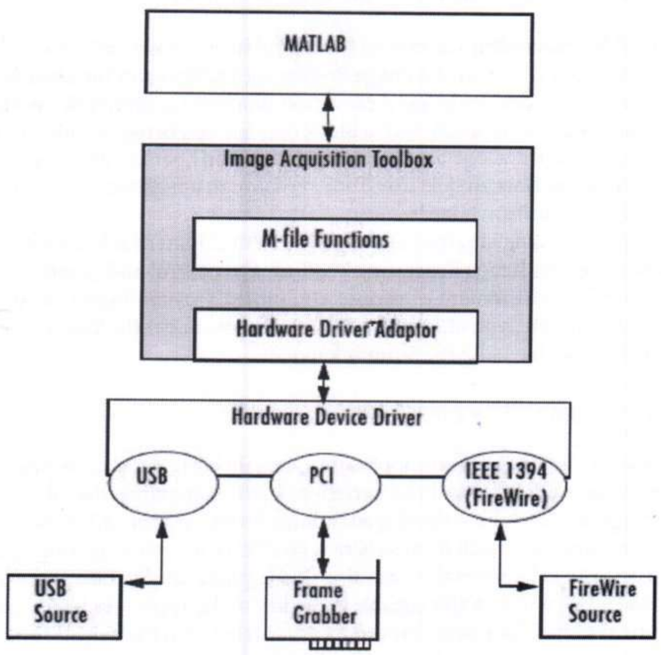

Figure 4.
Image acquisition toolbox components.

6

5.2.1 Create an image acquisition object

Before taking the input from the connected camera on your current system, you need to first create an object. The camera gives synchronous data, it is continuous information in the form of bits. To convert this information in the form of a visual display unit by using windowing techniques, therefore, it becomes video. From this video input, you want to capture the image. Hence, you need to create the video input object of your camera device for accessing the device property. You can check the list of image acquisition devices by using *imaqhwinfo* function. Also, you will get syntax and formats available for the respective devices in the form of structured data. By selecting the appropriate information from image acquisition devices, you can generate the windows-based output of your camera in the form of video. For the creation of video input object *videoinput()* function is available. You can pass two parameters while calling this function. The first parameter is the type of camera and the second is the camera ID. The syntax for the creation of camera object is:

vid = videoinput('winvideo',1);

In this case, the vid is the camera object, video input is the function, win video is a type of image acquisition device category and 1 is the camera id number.

5.2.2 Configure properties

Once the camera object has been created, you can acquire the image information at a specific time. If you wish to acquire the 10 or 20 seconds of data from your camera, then it has to be set the property as FramesPerTrigger. For the calculation of FramesPerTrigger first, check the frame rate of the camera per second and multiply it by the number of seconds. Then it can be considered for the camera configuration property.

Example. If the frame rate of the camera is 20 frames per second and you want to acquire the 10 seconds data then it will become 20 *10 = 200. To set this configuration there is set() function available in MATLAB. This function will receive three arguments: the first argument is video object i.e. vid, the second argument is configuration property i.e. FramesPerTrigger and the third one is the value of FramesPerTrigger i.e. as per example 200.

set(vid,'FramesPerTrigger', 200).

5.2.3 Start the image acquisition object

To acquire the image from the camera to our system, we have to start gabber of camera object in MATLAB as start() function available in MATLAB.

Ex. *start(vid).*

After calling the start() function video object is started and tries to store the temporary data into the memory buffer. It will acquire the image data continuously till the specific number of frames as in example 200. This process executes as a trigger when the start() function is called in our program and stops when the specific number of frames is received in the memory buffer.

Figure 5 shows the image preview when you start the video object.

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

Figure 5.
Image preview.

5.2.4 Bring the acquired data into the workspace

Load your data for verification that all data contains are accurate which we have planned to acquire the image as per our resolution and configuration. In MATLAB, there is a getdata() function that returns number of frames acquired within the specific time slot with a timestamp. We can verify the amount of acquired data according to timestamp and the difference between the first frame and the last frame.

Start Camera Code:

```
global vid;
vid = videoinput('winvideo',1);
vidRes = get(vid, 'VideoResolution');
nBands = get(vid, 'NumberOfBands');
set(gcf,'CurrentAxes',handles.axes1);
hImage = image(zeros(vidRes(2), vidRes(1), nBands));
preview(vid, hImage);
```

Once you have started the video object and set the bands, you can preview live camera acquisition data into the windows as shown in **Figure 6**. Then you can fix the face position into the camera preview and then follow the next steps to capture the preview image as shown in **Figure 7**.

Capture Image Code:

```
global vid;
%% Image Capture through the Current Video Preview.
global im;
im = getsnapshot(vid);
set(gcf,'CurrentAxes',handles.axes2);
imshow(im);
```

In this way, we have successfully captured images using MATLAB code. Now, we have to develop the face database for your face recognition application [12–15]. Then

DOI: http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.102767

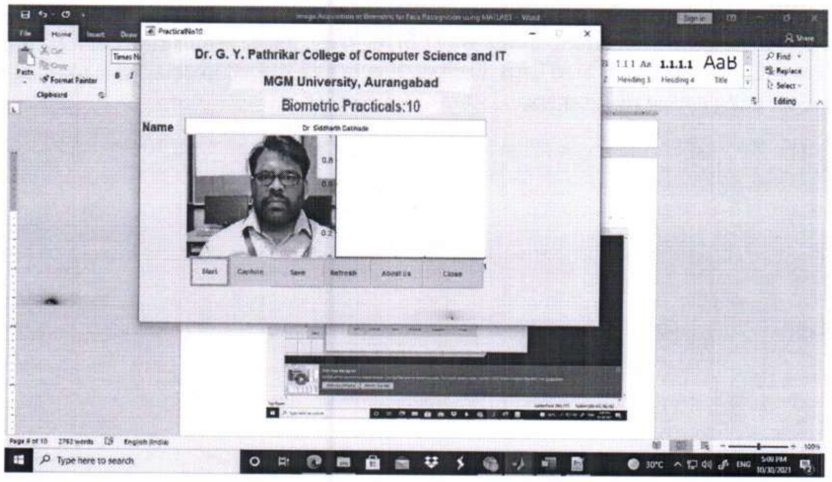

Figure 6.
Image preview in GUI.

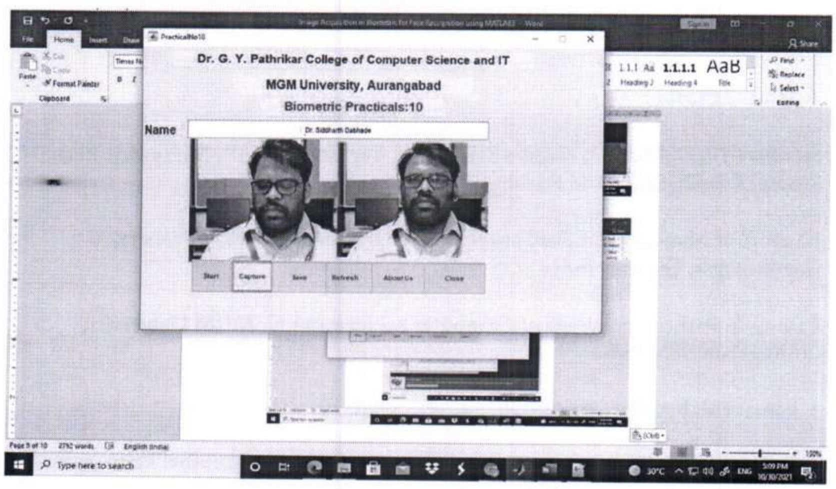

Figure 7.
Image preview in GUI after capture the image.

go for the feature extraction, classification and recognition level as per your preferred suitable techniques [16–18].

6. Conclusion

Biometrics is mostly used for authentication purposes in security. Face recognition in real-time itself is a challenging task. For that taking input from the camera is very important for real-time application. In this chapter, we have mainly focused on

how to acquire the face image using MATLAB. The complete chapter is divided into five sections introduction, definition of biometrics, image acquisition devices, image acquisition process in MATLAB. Each section has explained in detailed steps for the upcoming young researchers.

Author details

Siddharth B. Dabhade[1*], Nagsen S. Bansod[2], Yogesh S. Rode[3*], Narayan P. Bhosale[4], Prapti D. Deshmukh[2] and Karbhari V. Kale[5]

1 School of Management Studies, National Forensic Sciences University, Gandhinagar, Gujarat, India

2 Dr. G. Y. Pathrikar College of Computer Science and IT, MGM University, Aurangabad, MS, India

3 Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana, MS, India

4 Department of Computer Science, Indira Gandhi National Tribal University, Amarkantak, Madhya Pradesh, India

5 UDCSIT, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, MS, India

*Address all correspondence to: dabhade.siddharth@gmail.com and ys.rode@gmail.com

IntechOpen

© 2022 The Author(s). Licensee IntechOpen. This chapter is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/3.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. (cc) BY

Mahavidyalaya • Buldana

References

[1] Jain AK, Ross AA, Nandakumar K. Introduction to Biometrics. Vol. XVI. 312. Boston, MA: Springer; 2011. p. 196. DOI: 10.1007/978-0-387-77326-1

[2] Jain AK, Patrick F, Ross AA, editors. Handbook of Biometrics. Vol. X, 556. Boston, MA: Springer; 2008. p. 60. DOI: 10.1007/978-0-387-71041-9

[3] Adeoye OS. A survey of emerging biometric technologies. International Journal of Computer Applications (0975-8887). 2010;**9**(10):1

[4] Tripathi KP. A comparative study of biometric technologies with reference to human interface. International Journal of Computer Applications (0975-8887). 2011;**14**(5):10

[5] Dhir V et al. Biometric Recognition: A Modern Era for Security. International Journal of Engineering Science and Technology. 2010;**2**(8):3364-3380

[6] Liu S, Sullivan J, Ormaner J. "A practical approach to enterprise IT security," in IT Professional. Vol. 3, No. 5. Manhattan, New York, U.S.: IEEE; 2001. pp. 35-42. DOI: 10.1109/6294.952979

[7] Rosenzweig P, Kochems A, Schwartz A. Biometric Technologies: Security, Legal, and Policy Implications. Vol. 12. Washington, D.C., U.S.: Legal Memorandum, The Heritage Foundation; 2004. Available from: https://www.heritage.org/homeland-security/report/biometric-technologies-security-legal-and-policy-implications#

[8] Dahiya N, Kant C. Biometrics Security Concerns. In: 2012 Second International Conference on Advanced Computing & Communication Technologies, Rohtak, India. Manhattan, New York, U.S.: IEEE; 2012. pp. 297-302. DOI: 10.1109/ACCT.2012.36.

[9] Tiwari S, Zhai G, Carter SA, Tiwari S. Evaluating the capability of biometric technology. International Journal of Advanced Research in Computer Engineering & Technology. 2012;**1**(2):18

[10] Image Acquisition, White Paper, Available from: https://www.ni.com/en-in/innovations/white-papers/06/image-acquisition.html Accessed: June 21, 2021

[11] Nudelman S. Image Acquisition Devices and Their Application to Diagnostic Medicine. In: Höhne KH, editor. Pictorial Information Systems in Medicine. NATO ASI Series (Series F: Computer and Systems Sciences). Vol. 19. Berlin, Heidelberg: Springer; 1986. DOI: 10.1007/978-3-642-82384-8_2

[12] Kazi MM, Rode YS, Dabhade SB, Al-Dawla NNH, Mane AV, Manza RR, et al. Multimodal Biometric System Using Face and Signature: A Score Level Fusion Approach. Advances in Computational Research. 2012;**4**(1):99-103

[13] Dabhade SB, Bansod N, Kazi MM, Rode YS, Kale KV. Hyper Spectral Face Recognition Using KPCA. International Journal of Scientific & Engineering Research (IJSER). 2016;**7**(10):548-550

[14] Dabhade S, Bansod N, Kazi M, Rode Y, Kale K. Hyper spectral face recognition using Gabor + KPCA. IOSR Journal of Computer Engineering (IOSR-JCE). 2017;**2**:61-64. Available from: https://www.iosrjournals.org/iosr-jce/papers/Conf.17003/Volume-2/12.%2061-64.pdf

Principal
Jijamata Mahavidyalaya
Buldana

[15] Siddharth BD, Bansod NS, Rode YS, Mkazi M, Kale KV. Performance Evaluation on KVKR- Face Database using Multi Algorithmic Multi Sensor Approach. International Journal of Computer Applications. 2018;**180**(13):30-36

[16] Dabhade SB, Bansod NS, Rode YS, Kazi MM, Kale KV. Multi sensor, multi algorithm based face recognition & performance evaluation. Vol. 21-23. Jalgaon, India: IEEE, 2016, International Conference on Global Trends in Signal Processing, Information Computing and Communication (ICGTSPICC); 2016. pp. 113-118. DOI: 10.1109/ICGTSPICC.2016.7955280

[17] Siddharth BD, Bansod N, Naveena M, Khobragade K, Rode YS, Kazi MM, et al. Double Layer PCA based Hyper Spectral Face Recognition using KNN Classifier. Mysuru, Karnataka, India: IEEE, International Conference on Current Trends in Computer, Electrical, Electronics and Communication (ICCTCEEC), Vidyavardhaka College of Engineering; 2017. pp. 119-122

[18] Dabhade SB, Rode YS, Kazi MM, Manza RR, Kale KV. Face Recognition using Principle Component Analysis and Linear Discriminant Analysis Comparative Study. Kurukshetra, Haryana: Elsevier, 2nd National Conference on Advancements in the Multi-Disciplinary Systems, Technology Education & Research Integrated Institutions (TERII); 2013. pp. 196-202 [8 Citations]

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

2022

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्राचे योगदान

संपादक
डॉ. संदीप नामदेव मिरे, प्रा. गहिनीनाथ लिंबराज शेळके

निशा पब्लिकेशन एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स
कानपुर (उ.प्र.)

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

अनुक्रमणिका

1. तुफान सेनेचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य
   डॉ. मधुकर विठोबा जाधव
2. बाबुजी आव्हाड यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान
   प्रा. डॉ. अशोक कडूभाऊ कानडे
3. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील पाथर्डीचे योगदान
   प्रा. डॉ. केरकळ अर्जुन शंकर
4. अहमदनगर जिल्हयातील कम्युनिस्ट चळवळीत माजी खासदार कॉम्रेड चंद्रभान बाळाजी आठरे पाटील यांचे योगदान
   प्राचार्य डॉ. पुरुषोत्तम कुंदे
5. वऱ्हाड प्रांतातील कायदेभंगाची चळवळ (1932.34)
   प्रा. डॉ. निलय देशमुख
6. स्वातंत्र्य चळवळीतील विदर्भातील व्यक्तिमत्व डॉ.म.ना.पारसनीस
   डॉ. नामदेव वामनराव ढाले
7. महाराष्ट्रातील आदिवासी क्रांतिकारक–हुतात्मा नाग्या कातकरी आणि राघोजी भांगरे
   डॉ. प्रकाश बुवाजी पांढरमिसे
8. कॉम्रेड एस.व्ही.देशपांडे व कॉम्रेड एस.एस.मिरजकर यांचे अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षामधील भूमिका व कार्य
   प्रा. डॉ. विघाटे गणेश शंकर
9. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात कोकणचे योगदान
   प्रा. डॉ. सोमनाथ दत्तात्रय कदम
10. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य चळवळ व 'काळ' वृत्तपत्र
    प्रा. आसाराम हरिभाऊ देसाई
11. महाराष्ट्रातील 1857 चा पेठ (नाशिक) मधील देवजी राऊत संघर्ष : राष्ट्रवादी परिप्रेक्ष्य : एक चिकित्सक अभ्यास
    डॉ. एस.आर. थोरवत
12. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील क्रांतीकारकांचे योगदान (वासुदेव बळवंत फडके व चाफेकर बंधू यांच्या विशेष संदर्भाने)
    प्रा. डॉ. महादेव शामराव थोरात
13. कामगार चळवळीतील नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे योगदान
    प्रा. डॉ. काकडे बी. जे.
    प्रा. गंडाळ ए. टी.
14. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील महाराष्ट्रातील महिलांचे योगदान
    प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम
15. भारतीय स्वातंत्र्य लढा : महाराष्ट्रातील ज्ञानोदय वृत्तपत्राची भूमीका
    डॉ. उषा विटकर
16. थोर स्वातंत्र्य सेनानी सहकारातील अग्रणी नेते बानाभाऊ सुकाळकर पाटील
    प्रा. डॉ. सोनवणे राजाराम रामदास
17. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ व कामगार नेते ना. ग. गोरे यांची भूमिका
    प्रा. शेळके गहिनीनाथ
18. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अहमदनगर जिल्ह्याचे योगदान
    प्रा. नवथर सोपान लक्ष्मण
19. होमरूल चळवळीचे भारतीय स्वातंत्रलढ्यातील योगदान
    स. प्रा. गडगे शांता रंगनाथ
20. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळीचे योगदान
    प्रा. शैलेश कुशेंद्र भालेराव
21. 'राष्ट्रवीर' साप्ताहिकाने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात दिलेले वैचारिक योगदान
    प्रा. विशाल रामदास रोकडे
22. आदिवासी जमातींचे इतिहास पुनर्लेखन करणे आधुनिक काळाची गरज आहे
    श्री प्रकाश महादू गावित
23. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये महाराष्ट्रातील आदिवासी व दलित चळवळीचे योगदान
    चंद्रभागा शंकर उघडे
24. युगपुरुष–कॉम्रेड एकनाथराव भागवत साहेब
    (कम्युनिस्ट पक्ष आणि चळवळी)
    योगेश भास्करराव कवळे
25. भारतीय स्वातंत्र्य लढयामध्ये महाराष्ट्रातील महिलांचे योगदान
    प्रविण अर्जुन गरुड
26. विदर्भातील थोर क्रांतिकारक : वीर हुतात्मा जगदेवराव पाटील
    उमेश मनोहर राऊत
27. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महाराष्ट्रातील स्त्रिया
    अश्विनी सुरेश गायकवाड

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

६

स्वातंत्र्य चळवळीतील विदर्भातील व्यक्तिमत्व डॉ.म.ना.पारसनीस

डॉ. नामदेव वामनराव ढाले

राष्ट्रीय सभेचे संस्थापक ॲलन हयुम (१८८), सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी (१८९७), लो.टिळक (१९०८, १९१८), अलीबंधू (१९२०, १९२१), म.गांधी (१९२७, १९३३), बॅ.चित्तरंजनदास (१९२२), सरदार वल्लभभाई पटेल(१९३१), कमलादेवी चटापोध्याय (१९३३), खान अब्दुल गफारखान (१९३४), डॉ.राजेंद्रप्रसाद (१९३५) , आचार्य कृपलानी (१९३५), श्रीमती सुचितादेवी कृपलानी (१९३६), व्ही.आर.पंतलू (१९३७), सेनापती बापट (१९३८), डॉ. म.न. रॉय (१९३८), सुभाषचंद्र बोस (१९३९), बा.ग. खेर (१९४०), वि.दा.सावरकर (१९४१), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (१९४१), डॉ. हसन (१९४६), मेजर जनरल शहानवाज खान (१९४६), इ. राष्ट्रीय स्तरावरील नेत्यांचे बुलडाणा जिल्ह्यात दौरे केल. नेत्यांच्या या दौऱ्यामुळे विदर्भातील बुलडाणा जिल्ह्यात राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात जागृती घडून आली. यातून राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या तडफदार नेतृत्वाचा उदय झाला. वऱ्हाडचा इतिहास व नागपुर प्रांताचा इतिहास लिहिणारे इतिहास संशोधक यादव माधव काळे, रा अं कानिटकर, पं.कानडे शास्त्री, दलितमित्र समाजभूषण पंढरीनाथ पाटील, डॉ.म.ना.पारसनीस, वीर जगदेवराव भालेराव पाटील इ. बुलडाणा जिल्ह्यातील पुढाऱ्यानी विदर्भाबरोबरच महाराष्ट्र व भारतात देखील प्रचार–प्रसार करुन आपली कर्तबदारी सिद्ध केली.

म. गांधींनी असहकार आंदोलनाला सुरुवात केली तेव्हा बुलडाणा जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात जनजागृती झाली. या चळवळीत वकील, डॉक्टर, व्यापारी, इ. वर्गातील तसेच सर्व जाती–जमातीतील सर्व सामान्य जनतेने सहभाग दर्शविला. यातूनच डॉ.म.ना.पारसनीस, या. मा. काळे, रा.अं. कानिटकर , पंढरीनाथ पाटील, जगदेवराव पाटील, सैयद अब्दूल रौफ, इ. सारख्या कर्तृत्वान नेतृत्वाचा उदय १९२० नंतर म्हणजे गांधी युगात झाला. या सर्वांनी बुलडाणा जिल्ह्यात झंझावती दौरे करुन राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली. आपले विचार सामान्य जनतेपर्यंत पोहचविले. यातीलच प्रमुख नेतृत्व म्हणजे डॉ.महादेव नारायण पारसनीस उर्फ भाउसाहेब पारसनीस होय. डॉ.महादेव नारायण पारसनीस उर्फ भाउसाहेब पारसनीस हे बुलडाणा जिल्ह्यातील तडफदार नेतृत्वांपैकी होते.

त्यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील मसुरी येथे १८७५ मध्ये झाला. त्यांचे हायस्कूलपर्यंतचे शिक्षण सातारा येथे झाले. मुंबई विश्वविद्यालयाची मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांनी वैद्यकीय शिक्षणासाठी मुंबई येथील ग्रॅंट कॉलेजमध्ये नाव दाखल केले. याकाळात डॉ. मुंजे, डॉ.परांजपे, डॉ. तळवळकर, रा.ब.ब्रम्ह, इ. मोठ्या व्यक्तींचा त्यांना सहभाग लाभला. १९०५ मध्ये त्यांनी आपले वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण केले. त्यानंतर वैद्यकीय व्यवसायाकरीता ते खामगाव येथे आले. ते खामगावातील पहिले आंग्ल पदवीधर होते. सुरुवातीच्या काळात ते नाट्याचार्य, साहित्य सम्राट व लोकप्रिय असे व्यक्तिमत्व श्रीपाद कृष्ण काल्हटकर यांच्याकडे राहीले. धंद्याचा जम बसवित असतांनाच हळूहळू त्यांनी खामगावच्या सार्वजनिक जीवनात पदार्पण करण्यास प्रारंभ केला.

१९०८ पासून डॉ.पारसनीस यांच्या राजकीय जीवनाला सुरुवात झाली. ते सुरत येथील राष्ट्रीय अधिवेशनाला गेले. १९०८ मध्ये टिळक हे खामगाव येथे आले तेव्हा त्यांनी स्वागत मंडळात उत्स्फूर्तपणे काम केले. १९११ मध्ये ते म्युनसिपल पालटीचे सदस्य म्हणून निवडूण आले. १९१९ मध्ये डॉ.पारसनीस यांच्या गळयात खामगावच्या नगरपालीकेच्या अध्यक्षपदाची माळ पडली. डॉ. पारसनीस यांच्या कर्तृत्वामुळे त्यांना सरकारने त्याकाळी समजला जाणारा बहुमान म्हणजे ऑननरी मजिस्ट्रेट शिप बहाल केली. त्यांनी यावेळी निःपक्षपाती न्याय दिला. १९१८ मध्ये टिळकांच्या दौऱ्याने डॉ. भाउसाहेबांच्या रूपाने स्वातंत्र्य चळवळीला नविन नेतृत्व मिळाले. डॉ. भाउसाहेबांवर टिळकांच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यांची स्वदेशनिष्ठा जागृत झाली. दि. ८ फेब्रूवारी १९१८ रोजी खामगाव येथे लो. टिळकांचे प्रभावी भाषण झाले त्यावेळी डॉ.पारसनीस यांनी स्वराज्य मोहीमेत सक्रीय भाग घेवून उत्साहपूर्ण काम केले. त्यांनी स्वदेशीचा प्रचार तर केला. तसेच स्वतः स्वदेशीचा पूर्णपणे स्विकार केला. १९०८ मध्ये डॉ. पारसनीस यांच्या प्रयत्नाने 'खामगांव स्वदेशी स्टोअर्स कंपनी' उघडण्यात आले. देशी औषधांचा वापर करण्यात येवू लागला. १९१९ मध्ये रौलेक्ट ॲक्ट व जालीयनवाला बाग हत्याकांडांचे पडसाद वऱ्हाड प्रांतात उमटले.सर्वत्र हरताळ पाळल्या गेला. पुढाऱ्यानी सभा घेवून ब्रिटीश सरकारच्या अत्याचाराचे वाभाडे जनतेपूढे मांडले. यामध्ये डॉ.पारसनीस सक्रीय होते. १९२० मध्ये टिळकांचे निधन झाले. त्यावेळी डॉ.पारसनीस यांनी ,का सभेत टिळकांच्या निधनाबद्दल शोक व्यक्त केला. 'जाज्वल देशभिमान, स्वातंत्र्यप्रेम, उत्कृष्ट स्वाभिमान यांचे दिव्यव्रत टिळक आपणाला देऊन गेले ' अशा प्रकारची टिळकांप्रती असलेली अढळ श्रद्धा डॉ.पारसनीस यांनी आपल्या भाषणातून व्यक्त केली.

१९२० चे असहकार आंदोलन व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस : १९२० मध्ये भारताच्या राजकारणाची धुरा म. गांधींकडे आली. कलकत्ता येथील

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात असहकार झेंडा पूर्णपणे फडकला. येथूनच कॉंग्रेसमधील गांधी युगास आरंभ झाला. डॉ. म. ना.पारसनीस यांचे नेतृत्वही याच काळापासून झळकत गेले. २०–२१ नोव्हेंबर १९२० मध्ये जमनालाल बजाज यांच्या अध्यक्षतेखाली खामगांव येथे 'बुलडाणा जिल्हा राजकीय परिषद' झाली या परिषदेच्या स्वागत कमेटीच्या अध्यक्षपदी डॉ.पारसनीस होते. त्यांनी या परिषदेत असहयोगाबाबत, लांबलचक जाहीरनामा वाचून दाखविला. 'ब्रिटीश सरकारने चालविलेल्या दडपशाहीवरील आत्यंतिक टिका, अंदाजपत्रक, लो.टिळकांचे कार्य, असहकारीतेचे तत्व व पुरस्कार, असहकारीता कशी करावयाची, वऱ्हाडचे चित्रण, मद्यपान निषेध चळवळ, पूर्ण स्वराज्यासाठी कोणत्या गोष्टी करायला पाहीजे , अशा अनेक गोष्टीबद्दल डॉ.पारसनीस यांनी अभ्यासपूर्वक विवेचण केले.डॉ.भाऊसाहेबांच्या पुढाकाराने खामगांव येथे १९२१ मध्ये टिळक राष्ट्रीय शाळेची स्थापना झाली. या संस्थानिकांपैकी डॉ.भाऊसाहेब प्रमुख होते. या शाळेतच विद्यार्थ्यांना देशसेवेचे धडे दिले. तसेच शिक्षा व विद्यार्थ्यांमधून वऱ्हाडात नवे नेतृत्व जन्मास घातले. डॉ. भाउसाहेबांनी या शाळेकरीता मोठमोठ्या व्यापाऱ्याकडून आर्थिक मदत मागितली. मोहनलाल पुरवार, अर्जुन खिमजी फर्मचे चालक रामचंद्रभाई पद्मसीभाई, इ. नी शाळेकरीता जागा व पैसा दिला.

डॉ. पारसनीस यांनी असहकार चळवळीत भाग घेतला म्हणून सरकारने त्यांना 'ऑननरी मॅजिस्ट्रेट पदावरून तुम्हाला का काढू नये? 'असे विचारण्यात आले. त्यावेळी डॉ. पारसनीस यांनी त्या पत्राचे प्रतिउत्तर तत्कालिन ऑनरेबल, च.सी. गोवानी, आय.सी.,स. सेक्रटेरी सेंट्रल प्रिव्हांइंसेस, नागपूर, यांना दिले. डॉ. भाउसाहेबांनी मिळालेल्या 'ऑननरी मॅजिस्ट्रेट' पदवीचा त्याग केला. यावेळपासून त्यांनी देशसेवेचे सतीचे वाण पत्करले. 'ऑननरी मॅजिस्ट्रेटशिप त्यागतांना त्यांनी 'राष्ट्राज्ञा' असे स्पष्ट कारण दिले.म.गांधींच्या असहकारीतेचा प्रचार करण्यासाठी डॉ. भाउसाहेबांनी अहोरात्र परीश्रम घेतले. खेडोपाडी प्रचार करून असहकार चळवळ व्यापक बनविली व जनजागृती घडवून आणली. डॉ. भाउसाहेबांनी स्वदेशीचा वापर व परदेशी मालावर बहिष्कार या म.गांधींच्या असहकारीतेच्या कार्यक्रमाचे तंतोतंतपालन केले. स्वतः सुतकताई करून स्वतः कातलेली सुताची खादी ते वापरीत. खामगांव येथे लवाद मंडळ स्थापन करण्यात डॉ. भाउसाहेबांनी पुढाकार घेतला. आपसातील झगडे–तंटे सोडविण्यासाठी स्वतंत्र लवाद कोर्ट स्थापन करण्यात आले. चरखा घर व चरखा संघ निर्माण करण्यात आले. चौराचौरी प्रकरणानंतर म.गांधींनी असहकारीतेची चळवळ मागे घेतली. यामुळे फेरवाद्यांचा, क गट बुलडाणा जिल्ह्यात निर्माण झाला. कॉंग्रेसमध्ये फुट पडण्याची चिन्हे दिसू लागली.तेव्हा ऑल इंडीया कॉंग्रेस कमेटीने 'कायदाभंग चोकशी कमेटी' नेमण्यात आली. या कमेटीनुसार, वऱ्हाडातील पुढाऱ्याच्या साक्षी घेण्यात

आल्या. डॉ.पारसनीस हे गांधीवादी नेते होते. त्यांनी आपली साक्ष स्वहस्ताक्षरात कायदेभंग चौकशी कमेटीला अभ्यासपूर्वक उत्तर दिले. त्यांनी म.गांधींच्या तत्वांवर व चळवळीच्या विचारधारावर श्रद्धा व्यक्त केली.

म. गांधींचा खादी दौरा व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस यांचे कार्य : जमनालाल बजाजसह म. गांधी हे दि.८ फेब्रूवारी १९२७ रोजी खामगांव येथे आले असता त्यांच्या सभांची व मुक्कामाची तसेच स्वागताची उत्तम व्यवस्था डॉ. पारसनीसांनी केली.त्यांनी स्वागत मंडळात मोठ्या उत्साहाने काम केले. म. गांधींनी यावेळी टिळक राष्ट्रीय शाळा, खामगांव येथे मुक्काम केला. डॉ.पारसनीस हे शाळेचे संस्थापक होते. त्यांच्यामुळे संस्थेची भरभराट झालेली होती. म. गांधींनी यावेळी संस्थेच्या चरखागृहाचे उद्घाटन केले. शाळेच्या स्वदेशी व स्वावलंबी शिक्षणबद्दल त्यांनी संस्था व शाळेबद्दल आनंद व्यक्त केला. म.गांधी व जमनालाल बजाज यांच्या खादी दौऱ्याचा परीणाम मोठ्या प्रमाणात झाला. स्वदेशीवरचे प्रेम वाढून सर्वत्र खादी वापरणे सुरू झाले. चरख्याद्वारे सुतकताई करून स्वावलंबाने कापड उद्योग सुरू झाले. टिळक राष्ट्रीय शाळेचे संस्थापक डॉ.म.ना. उर्फ भाऊसाहेब पारसनीस यांनी म. गांधींचे स्वागत व खादी प्रचारकाचे काम उत्साहपूर्वक केले. ते स्वतः नियमाने सुतकताई करीत व स्वतः कातलेल्या सुताचीच खादी वापरीत असत.

डॉ.पारसनीस यांचा सायमन कमिशनवर बहिष्कार : सायमन कमिशनला सहकार्य न करण्याचे धोरण वऱ्हाड प्रांतातील कित्येक पुढाऱ्यानी व संस्थांनी ठरविले. कमिशनवर बहिष्कार टाकल्यामुळे भारतातील सर्व पक्ष, सर्व जाती, हिंदू–मुस्लीम ,कत्र आले. खामगाव येथील पुढारी डॉ.पारसनीस यांच्या पुढाकाराने सर्वत्र हरताळ , मिरवणूक, निषेध सभा घेण्यात आल्या. खामगाव येथील टिळक राष्ट्रीय शाळेच्या शिक्षकांनी व संस्था चालक डॉ.पारसनीस यांच्यासह कार्यकारी सभासद मंडळ यांनी सायमन कमिशनच्या आगमनाप्रसंगी खामगांव मध्ये काळी निशाने घेवून विद्यार्थ्यांची मिरवणूक काढली. डॉ.पारसनीस व त्यांच्या म्युनसिपल कमिटीच्या सहा अनुयायांनी खामगाव येथे हरताळ, निषेध सभा आयोजित केल्या. दि. ३–२–१९२८ रोजी म्हणजे सायमन कमिशन भारताच्या भूमीवर उतरणाऱ्या दिवशी डॉ. पारसनीस व त्यांच्या सहकाऱ्यानी म्युनसिपल ऑफीस बंद ठेवण्यासाटी मेमो दिला.

१९३० चा कायदेभंग लढा व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस : १९२९ च्या लाहोर कॉंग्रसच्या ठरावानुसार, वऱ्हाडात प्रचंड सभांद्वारे सर्वत्र स्वातंत्र्याचा संदेश व संपूर्ण स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा घेण्यात येवू लागली. खामगांव येथील टिळक मैदानावरील जाहीर सभेत डॉ.पारसनीस, डॉ.पु.ग., कबोटे, राष्ट्रीय शाळेचे शिक्षक वि.गो.कोरडे गुरूजी पुरूषोत्तम झुंझुनवाला, इ. व्यक्तींनी स्वतः व

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

उपस्थित जनतेला स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा दिली.संपूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा करीत, कायदेभंग लढयास तयार राहण्याचा संदेश देण्यात आला. २६ जानेवारी १९३० रोजी पहीला स्वातंत्र्यदिन साजरा करण्याकरीता व शाळा–इमारंतीवर तिरंगा झेंडा फडकविण्यासाठी शिक्षक कोरडे गुरूजी व विद्यार्थी यांनी प्रयत्न केला असता, पोलिसांनी विद्यार्थ्यांना अटक केली. त्यामुळे जनता व पोलिस यांच्यात चकमक उडाली. मात्र यावेळी पं. पन्नालाल व्यास, मोहनलाल पुरवार, डॉ.म.ना. पारसनीस इ. नी जमावाला शांत केले. १९३० मध्ये म. गांधींनी कायदेभंग लढा सुरू केला. त्यांनी काढलेल्या दांडी यात्रेतील पहील्या तुकडीत ७९ वीरांपैकी खामगाव येथील टिळक राष्ट्रीय शाळेचे पांडूरंग शि. देशपांडे आणि रामचंद्र महादेव शेवलकर या दोन माजी विद्यार्थ्यांनी सैनिक म्हणून कार्य केले. डॉ. पारसनीसांनी स्थापन केलेल्या राष्ट्रीय विद्यालयातील तेजस्वी शिक्षणाची ही कल्पना होती. दांडी घोषणेने देशव्यापी लढा सर्व. दुमदुमू लागला. वऱ्हाड प्रांतिक)मंडळे स्थापन झाली. बरोबरच दि. ४, एप्रिल १९३० रोजी 'बुलडाणा जिल्हा मंडळ स्थापन करण्यात आले. या मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून डॉ.म.ना. पारसनीस यांची निवड करण्यात आली. खामगांव हे बुलडाणा जिल्ह्याचे, या संपूर्ण संग्रामाचे प्रमुख केंद्रस्थान ठेवण्यात आले. डॉ.पारसनीस सारख्या कर्तबगार कार्यकुशल व खामगांवच्या नगर परिषद अध्यक्ष असलेल्या व्यक्तीला या संग्रामाची जबाबदारी सोपविण्यात आल्यामुळे नवचैतन्य निर्माण झाले. डॉ.पारसनीस हे ,क वजनदार सुक्षिशित, कॉंग्रसचे जेष्ठ पुढारी होते. त्यांनी व त्यांच्या सहकाऱ्यानी तसेच शाळेच्या विद्यार्थ्यांनी म. गांधींच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीचा प्रचार व प्रसार मोठ्या जोमाने केला. कायदेभंगातील मीठाचा सत्याग्रह करण्याचा म. गांधींनी दि. १३ ,एप्रिल हया मानलेल्या राष्ट्रीय सप्तहातील दिवस निवडण्यात आला. त्या दृष्टीने हा लढा यशस्वी होण्यासाठी सत्याग्रही व सचांलनच्या दृष्टीने खामगावच्या राष्ट्रीय शाळेत सत्याग्रह प्रशिक्षण केंद्र उघडण्यात आले. खामगाव परिसरातील लहान–सहान गावातील स्वयंसेवक या शिबीरात प्रशिक्षण घेवू लागले. डॉ.पारसनीस, कृष्णराव गारडगांवकर, वि.गो. कोरडे गुरूजी, व राष्ट्रीय शाळेचे शिक्षक ही सर्व मंडळी शिबीरातील प्रशिक्षणाकडे स्वतः लक्ष पुरवित होते.

मीठ सत्याग्रह व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस : संपूर्ण विदर्भात मीठ सत्याग्रहासाठी अकोला जिल्ह्यातील दहीहांडा हे गाव निवडण्यात आले होते. दि. २७, एप्रिल ते ४ मे १९३० हा आठवडा बुलडाणा जिल्हा सत्याग्रही पथकासाठी निर्धाहरीत करण्यात आला. या पथकाने गावोगावी प्रभातफेऱ्या, सायंफेऱ्याद्वारे मोठ्या प्रमाणात जनजागृतीचे काम केले. डॉ.पारसनीस व शेतकरी नेते गारडगावकर यांच्या तेजस्वी व निर्भय वाणीने शहरात व ग्रामिण भागात अपूर्व जागृती झाली.

ठरल्याप्रमाणे दि. २५, एप्रिल रोजी डॉ.पारसनीस यांच्या अध्यक्षतेखाली पथक रवाणा होण्याआधी, पथकाला निरोप समारंभ देण्याचा कार्यक्रम अपूर्व उत्साहाने पार पडला. दि. २७ एप्रिल रोजी खामगांव येथेही डॉ.पारसनीस यांच्या नेतृत्वाखाली मीठ सत्याग्रह अत्यंत उत्साहाने पार पडला. डॉ. पारसनीस यांच्या अथक परिश्रमाने संपूर्ण बुलडाणा जिल्ह्यातील तालुक्का युद्धमंडळाने हा सत्याग्रह उत्साहाने पार पाडला. या सत्याग्रहात जनसामान्यांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता. प्रसंगी ब्रिटीश सरकारने सत्याग्रहींना तुरूंगात पाठविले. तरीही पुढाऱ्यानी आपल्या दौरे, व्याख्याने सभा, या द्वारे जनतेत चैतन्य निर्माण केले. युद्ध मंडळाचे अध्यक्ष डॉ.पारसनीस व राष्ट्रीय शाळेचे शिक्षक वि.गो.कोरडे गुरूजी, तसेच विद्यार्थी यांनी जागृती केली. या सर्वांनी प्रचार कार्यात माठी आघाडी उघडली होती.

जंगल सत्याग्रहात डॉ. डॉ.महादेव नारायण पारसनीस यांची महत्वपूर्ण कामगिरी : वऱ्हाड प्रातांत मीठ सत्याग्रहापेक्षाही जंगल सत्याग्रहाला फार मोठ्या प्रतिसाद वऱ्हाडातील जनतेने दिला. ' इ क्लास ' शेतजमिनीवर सरकारने कुंपणे घालून , शेतकऱ्यावर पर्यायाने जनावरांवर मोठा अन्याय केला होता. अधिकारी गरीबांची गुरे न्याय बगर अन्याय मागाने पकडून जबर दंड उकळू लागले.तेव्हा कायदेभंगाशिवाय दुसरा इलाज नव्हता. जंगलच्या बंद भागातील गवत बिगर परवाना कापून आणणे हे कायदेभंगाचे स्वरूप् होते. या जंगल सत्याग्रहामुळे सुरूवातीला लो.अणे यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण वऱ्हाडात सभांद्वारे जनजागृती करण्यात आली. वऱ्हाडातील तिसरे प्रांतिक जंगल सत्याग्रहाचे अध्यक्ष म्हणून डॉ.पारसनीस यांची यु) मंडळाने नियुक्ती केली.या कायदेभंगाच्या अग्निकुंडात त्यांनी बेधडकपणे उडी घेतली व समस्त खामगांव आपल्या हदयस्पर्शी व भावनोत्पादक वक्तृत्वाने डॉ.पारसनीसांनी खडबडून जागे केले. स्वतः ५५ वर्षाचे वय असतांना देखिल, खादया पंचविशीतल्या तरूणासही लाजविणारे धैर्य डॉ.पारसनीसांनी प्रकट केले होते. अहोरात्र दौऱ्यावर निघून खेडयापडयात त्यांनी कॉंग्रसचे लोण पोहोचविले.

ठरल्याप्रमाणे दि. २४ जुलै १९३० रोजी डॉ. पारसनीस यांचा अलोट जनसमुदायाने जनुना बंदीत जाण्यासाठी गौरव करण्यात आला. तसेच त्यांना सत्याग्रहासाठी निरोप देण्यात आला. मिरवणूकीद्वारे व मोठ्या थाटाने व ठिकठिकणांचा सन्मान घेत–घेत डॉ.पारसनीस व त्यांचे पथक जनुना बंदीत पोहचले. त्यांनी व त्यांच्या पथकाने हजारो लोकांच्या व शेकडो पोलिसांच्या डोळयादेखज जनुना बंदीतील गवत कापून रीतसर कायदेभंग केला. त्यामुळे डॉ. भाउसाहेबांना व त्यांच्या पथकास अटक करण्यात आली. डॉ.पारसनीस यांना जंगल कायद्याखालील अटक करण्यात येवून, त्यांना खामगांव व नंतर अमरावती येथील जेलमध्ये स्थानबद्ध करण्यात आले. त्यांनी दि.१०.०३.१९३१ पर्यंत शिक्षा

भोगावी लागली. अमरावती येथील जेलमध्ये असतांना त्यांना व त्यांच्या सहकाऱ्याना जेलमध्ये फार मोठे हाल भोगावे लागले. तसेच राजकीय कैदी असतांना त्यांना अनेक अडचणी व समस्यांना तोंड द्यावे लागले. म्हणून डॉ.पारसनीस यांनी जेलमधून वऱ्हाड–मध्यप्रांतांचे गव्हर्नर, स.बी.तांबे यांना आपल्या सुचना कळविल्या होत्या.

डॉ.पारसनीस व इतरांच्या अद्भूत नेतृत्वामुळे संपूर्ण १९३० च्या सत्याग्रहात? लोकसंख्येच्या प्रमाणात व तुरूंगात जाणाऱ्या सत्याग्रहींच्या प्रमाणात संपूर्ण भारतात वऱ्हाड प्रांताचा दुसरा नंबर आला होता. गांधी–इर्विन समेटामुळे सत्याग्रहींची सुटका सुरू झाली. दि. १० मार्च १९३१ रोजी अमरावती येथील जेलमधून डॉ. पारसनीस, पं.कानडे शास्त्री या जेष्ठ राजकीय कैद्यांना मुक्त करण्यात आले. या सर्व सत्याग्रहींची मिरवणूक काढण्यात येवून अमरावती येथील नेहरू मैदानावर श्री ओझरकर वकील यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत डॉ. पारसनीस यांचे स्वागत करण्यात आले. तसेच खामगांव येथेही त्यांचे प्रचंड स्वागत केले गेले. खामगांव नगर पालिका, कापड विक्री असोशियशन, वर्णाश्रम संस्था, इ. संघटनांनी डॉ. पारसनीस यांना मानपत्र देवून गौरवण्यात आले. त्यांनी केलेल्या या कामगिरीमुळे त्यांना विदर्भ कॉंग्रेस कमिटी सदस्य, ऑल इंडीया कॉंग्रेस कमेटी सदस्य, प्रांतिक उपाध्यक्ष, इ. पदांची माळ त्यांच्या गळयात सुयोग्यपणे पडली.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली खामगांव येथील सभा : सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली डॉ. पारसनीस व खामगावकरांनी १९३१ मध्ये वऱ्हाड सर्वपक्षीय परिषदेचे आयोजन मोठ्या यशस्वीतेने केले. वल्लभभाई, सोनाबाई, राव मनबेन पटेल, इ.ना डॉ.पारसनीस यांनी आपल्या श्रुगांरलेल्या मोटार गाडीत शेगाववरून खमगांव येथे आणले. या सर्वांची मिरवणूक काढण्यात आली. या सभेला १०,००० चा जनसमुदाय जमला होता. या प्रचंड वऱ्हाड प्रांतिक राजकीय परिषदेचे अधिवेशन सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली टिळक राष्ट्रीय शाळेत भरले त्या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष डॉ. पारसनीस होते. या प्रसंगी त्यांचे भाषण पूर्णतः 'मास्टर डाइस' होते.

१९३० चा सविनय कायदेभंग बुलडाणा जिल्ह्यात डॉ.पारसनीस यांच्या नेतृत्वाखाली झाला. अनेकांना कारावास, दंड सहन करावा लागला. याकाळात बरेचशे राजकीय कैदी सुटून आलेले होते. अशावेळी दि. ७ जुन १९३१ रोजी अमरावती येथील गणेश नाटयगृहात डॉ. पारसनीस यांच्या अध्यक्षतेखाली 'मुक्त राजबंदींची परिषद' भरली. या परिषदेत, कायदेभंगाच्या चळवळीची व सरकारकडून झालेल्या अन्याय अत्याचाराची माहिती सांगण्यात आली. तसेच सत्याग्रहींचा सत्कार करण्यात आला. यावेळी डॉ. पारसनीस यांचे, क तास भाषण झाले. डॉ. म. ना. पारसनीस यांचे नेतृत्व १९३० च्या कायदेभंग चळवळीत सतत चमकत

राहीले. त्यांच्यावर फार मोठमोठ्या पदांची जबाबदारीही सोपविण्यात आली होती. त्यांची २८ जुन १९३१ रोजी अमरावती येथील सभेत वऱ्हाड प्रांतिक कॉंग्रेसच्या उपाध्यक्ष पदी नेमणूक करण्यात आली. तसेच ऑल इंडीया कॉंग्रस कमेटीवर सुद्धा त्यांची निवड झाली. डॉ. भाऊसाहेब हे राष्ट्रीय स्तरावरील बैठकीला अनेक वेळा हजर होते. दि. ६ ऑगष्ट १९३१ रोजी अखिल भारतीय राष्ट्रीय महासभा कार्यकारी समितीची बैठक मुंबई येथील जैन महाविद्यालयाच्या हॉलमध्ये भरली. या बैठकीला सौ. मदनलाल मालविय, डॉ.अन्सारी, सेन गुप्त, सौ. सरोजीनी नायडू, पं. जवाहरलाल नेहरू, बजाज, अब्बास तय्बजी, प्रकाशम्, कोंडा वेंकटअपया, बापूजी अणे, शार्दूलसिंगा, अब्दूल कलाम आझाद, जसरामदास दौलतराम, ब्रिजलाल बियाणी, आणि डॉ. म.ना. पारसनीस इ. पुढारी उपस्थित होते.

१९३२ ची चळवळ व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस : १९३० प्रमाणेच १९३२ च्या कायदेभंग चळवळीत डॉ. पारसनीस यांची कामगिरी महत्वपूर्ण ठरली. १९३२ च्या वळवळीत संपूर्ण वऱ्हाडात खामगांव हे कायदेभंगाचा कार्यक्रम सुरू करण्यात अग्रेसर होते.खामगांव येथील संस्थाचालक, शिक्षक विद्ययर्थी यांनी ठिकठिकाणी दौरे काढून सरकारी वटहुकूमांचा भंग केला. पिकेटींग ऑर्डिनन्स संपूर्ण वऱ्हाडापेक्षा बुलडाणा जिल्ह्यात लागू झाला. इि.१५ जानेवारी १९३३ रोजी पिकेटींग ऑर्डिनन्सचा अवतार सर्वत्र दिसू लागला. खामगांव येथील पुढाऱ्यानी दि. १६ जानेवारी रोजी पिकेटींग ऑर्डिनन्स मोडण्याचे जाहीर करताच सरकारने अटकसत्र सुरू केले. खामगांव येथील पुढारी देशभक्त डॉ.म.ना.पारसनीस, कृष्णराव गारडगांवकर, वि.गो.कोरडे गुरूजी, परांजपे गुरूजी यांना, कदमच पकडण्यात आले होते. डॉ.पारसनीस यांनी प्रतिगामी धोरण न स्वीकारता कायदेभंगाच्या यज्ञ कुंडात उडी घेतली व बुलडाणा जिल्ह्यातील कायदेभंगाच्या यज्ञ कुंडाज बळी जाण्याचा प्रथम मानसुद्धा डॉ.पारसनीस यांनांच मिळाला होता. यावेळी त्यांना दीड वर्षाची सक्त मजुरीची व १०० रूपये दंडाची शिक्षा ठोठावण्यात आली. त्यांनी ही शिक्षा अमरावती, रायपूर, व शिवणी जेलमध्ये भोगली. शिवणी जेलमध्ये शिक्षा भोगत असतांना त्यांना सुभाषचंद्र बोस यांच्यासारख्या राष्ट्रीय सतरावरील नेत्याचा सहवास लाभला. सुभाषबाबुंच्या तब्येतीची देखभाल करण्याचा कामगिरी यावेळी डॉ. पारसनीस यांच्याकडे आली होती. डॉ. पारसनीस हे तज्ञ नांमांकित डॉक्टर होते. सरकारच्या अनलॉफुल असोशियन ऑडिनन्स प्रमाणे खामगांव येथील राष्ट्रीय शाळा तसेच डॉ.पारसनीस यांचा दवाखाना बळी पडला. सरकारने दंड वसुलीसाठी दवाखान्याच्या खुर्च्या–टेबल जप्त केल्या गेल्या. सरकारच्या अध्यादेशाप्रमाणे संपूर्ण भारतात अनेक प्रांतात, कॉंग्रेस कमेटयांना, आश्रम, राष्ट्रीय शाळा, इतर राष्ट्रीय संस्थांना गैर–कायदेशीर ठरविण्यात येवून त्यांच्या इमारती फर्निचर रूपये पैसे, इतर साधन संपत्ती सरकारने ताब्यात गेली होती. डॉ.

Jijamata Mahavidyalaya Buldhana

पारसनीस हे शिवणी जेलमध्ये शिक्षा भोगत असतांना त्यांनी स्वदेशीचे व्रत जपले होते.

म. गांधींचा हरीजन दौरा व डॉ.पारसनीसांचे कार्य : म.गांधींनी हरीजन उत्थानाच्या कार्यासाठी जनजागृती करण्याच्या हेतूने दि. ७ नोव्हेंबर १६३३ रोजी नागपूर– वऱ्हाड प्रांतात आले. दि.१६ ते २१ नोव्हेंबर १९३३ या काळात म. गांधी वऱ्हाड प्रांतात होते. म.गांधी दि. १७ नोव्हेंबर १९३३ रोजी आले असता खामगांवकरांनी त्यांच्या कार्याला मोठा प्रतिसाद दिला. परंतू सनातनी मंडळी मात्र म.गांधींच्या या हरीजन दौऱ्याला विरोध करीत होती. खांमगाव येथील राष्ट्रीय शाळा, अंजूमन हायस्कूल व इतर ठिकाणी झालेल्या सभांमध्ये सनातनी मंडळी, पुढारी काहीशी अनुपस्थित होती. खामगांव येथील कट्टर सनातनी मंडळींनी म. गांधींना काळे झेंडे दाखवून निषेध करण्याचे ठरविले असता, डॉ.म. ना. पारसनीस यांनी मात्र तसे न करण्याचे सनातन मंडळींना आवाहन केले. डॉ. पारसनीस हे पूर्णतः सनातनी मताचे पूरस्कर्ते असूनही त्यांनी स्पतः म. गांधींच्या दौऱ्याच्या कार्यक्रमाचे स्वागताध्यक्षपद स्वीकारले होते व ते कार्य उत्तम रीतीने पार पाडले होते.' मी स्वतः म. गांधींशी बोलेन ' असे डॉ. पारसनीस यांनी सनातनी मंडळींना यावेळी सांगितले. त्यांनी १८ नोव्हेंबर रोजी म. गांधींची टिळक राष्ट्रीय शाळेत भेट घेतली. ते शाळेच्या संस्थांपैकी ,क होते. डॉ. पारसनीस यांच्या कपाळी असलेल्या लाल गंधाकडे पाहून म.गांधी हसत म्हणाले, 'आप सनातनी मालूम होते हो' डॉ.भाउसाहेबांनी यावर नम्रपणे 'हो' म्हणून उत्तर दिले. म्युनसिपल कमेटीमध्ये म. गांधींना मानपत्र देण्यासाठी दोन गट निर्माण झाले होते., क सनातनी व दुसरा म. गांधीना मानणारा गांधीवादी गट, असे दोन गट होते. परंतू सर्वांच्या सहमतीने खामगांवच्या म्युनसिपल पालटीचे अध्यक्ष रा.ब. केशवराव देशमुख, डॉ. पारसनीस, रा. ब. गजानन कोठारे इ. सर्व नगरपालीका सदस्यांनी, कॉंग्रेस शिष्टमंडळाने म. गांधींना मानपत्र अर्पण करून त्यांचा गौरव केला. सनातनी मंडळींचा जोर म. गांधींशी सल्लामसलत–चर्चा करण्याचा होते. त्यामुळे सनातनी मंडळींसाठी पुढाकार घेवून डॉ.पारसनीस यांनी सनातनी मंडळींचे, क शिष्टमंडळ म. गांधींना भेटले. तेव्हा डॉ. पारसनीस यावेळी म्हणले, 'मी धर्माच्या बाबतीत शंकराचार्यांना गुरूस्थानी मानतो व राजकारणात आपणाला गुरू मानतो' हया पारसनीसांच्या स्पष्टोक्तपणाचे म. गांधींना कौतूक वाटले. डॉ. पारसनीस यांची म. गांधींवर असीम श्रद्धा होती.

डॉ. पारसनीस यांना म. गांधींविषयी प्रचंड आदर : १९३४ मध्ये म. गांधींनी पत्रक काढून कॉंग्रेस जनांना सविनय कायदेभंग बंद करण्याची विनंती केली. ऑल इंडीया कॉंग्रेस कमेटीची संमती नसल्यामुळे म.गांधींनी काढलेल्या पत्रकाला विरोध टिका झाली. अशावेळी पून्हा ऑल इंडीया कॉंग्रेस कमेटीचे

सभासद, वऱ्हाड प्रांतिक कॉंग्रेस कमेटीचे उपाध्यक्ष, बुलडाणा जिल्हा कॉंग्रेस कमेटीचे अध्यक्ष, इ.विविध पदांवर कार्यरत असलेले देशभक्त डॉ. पारसनीस यांची या संदर्भात मातृभूमी वर्तमान पत्राच्या ,का खास प्रतिनिधीने त्यांची या संदर्भात मुलाखत घेत्ली. विचारलेल्या, का प्रश्नावर डॉ.पारसनीस यांनी समर्पक उत्तर देत ते म्हणाले, 'हिंदी स्वातंत्र्याचा लढा चालूच आहे, कौन्सिलच्या मोहजाळाला फसू नका 'म. गांधींनी वैयक्तिक सत्याग्रह तहकूब करण्याविषयीच्या काढलेल्या त्यांच्या निर्णयाबाबत डॉ.पारसनीस यांना विचारले असता, 'त्यांनी म. गांधींविषयी आदरयुक्त विधान करून, 'वैयक्तिक कायदेभंग त्यांच्यापूरता मर्यादीत असला तरी त्यामुळे हिंदी स्वातंत्र्य युद्धाला फारच भंयकर स्वरूप येणार, वढेच व्यक्त होत आहे' असे डॉ. पारसनीस यांनी उत्तर दिले. दि. २५ जुन १९३४ रोजी पुणे येथील म्युनसिपल कमेटीतर्फे म. गांधींना मानपत्र देण्याच्या कार्यक्रमात म.गांधींवर, एका अज्ञात इसमाने बॉम्ब टाकला. त्यावेळी या संकटातून म.गांधी सुखरूप बचावले. यासाठी संपूर्ण भारतात सामुदायीक प्रार्थनेसाठी जाहीर सभा झाल्या. याकाळात डॉ.पारसनीस यांच्या अध्यक्षतेखाली दि.१५ जुलै १९३४ रोजी खामगांव येथे जाहीर सभा घेण्यात आली

डॉ. पारसनीसांचे रचनात्मक कार्य : म. गांधींच्या स्पदेशी चळवळीचा डॉ. पारसनीसांवर मोठा प्रभाव दिसतो. म.गांधींच्या रचनात्मक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी स्वतः डॉ. पारसनीस व त्यांच्या पत्नी करीत होत्या. त्यांच्या स्वत:च्या घरी 'चरखा घर' उघडण्यात आले होते. त्या माध्यमातून सुताची निर्मिती होत होती. स्वतः डॉ. पारसनीस हे सुत कताई करून, त्या सुताचे कपडे परिधान करीत असत. जेलमध्ये असतांना देखील २०० वार सुत कातल्याचे त्यांनी लिहीलेल्या पत्रातून निदर्शनास येते. डॉ. भाउसाहेबांच्या पुढाकाराने १९०८ मध्येच खादी भंडाराचे स्वदेशी दुकान सुरू करण्यात आले होते. १९२७ साली म. गांधी व जमनालाल बजाज हक खामगाव येथे खादीचा प्रचार करण्यासाठी आले तेव्हा त्यांनी खादी प्रचारकाचे काम केले.

डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांची खामगांव येथील प्रचंड सभा : डॉ. राजेंद्रप्रसाद, प्रिल १९३५ मध्ये रचनात्मक कार्याचा प्रचार करण्याकरीता वऱ्हाडात आले. अकोला येथे झालेल्या त्यांच्या सभेला डॉ.पारसनीस, यवतमाळचे बाबासाहेब बापट, बॅ. रामराव देशमुख इ. मान्यवर पुढारी या परीषदेला हजर होती. त्यामुळे या परीषदेचे भाग्य उजाळले होते. त्यानंतर डॉ. राजेंद्रप्रसाद दि.१मे १९३५ रोजी खामगांव यंथे आले. विश्रांतीनंतर त्यांनी कार्यकर्त्यांशी विचार विनीमय केला. त्यानंतर डॉ.पारसनीस यांच्या अध्यक्षतेखाली राजेंद्रप्रसाद यांचे प्रचंड जाहीर सभा झाली. डॉ. राजेंद्रप्रसाद व आचार्य कृपलानी यांनी खामगांव येथील राष्ट्रीय शाळेचे गुणगान करीत, संस्थाचालक व शिक्षकांना रचनात्मक कार्याचा प्रचार करण्यासाठी संदेश दिला.

म. गांधींशी डॉ.पारसनीस यांचा संवाद : डॉ.म.ना.पारसनीस यांच्या पुढाकाराने सुरू झालेल्या खामगांव येथील राष्ट्रीय शाळेत विधायक व रचानात्मक कार्याला प्राधान्य देण्यात आले होते. या संस्थेचा व्याप वाढत असतांना संस्थेचा ट्रस्ट करण्यासाटी दि.२९ जुन १९३५ रोजी म. गांधीशी चर्चा–सल्ला मसलत करण्यासाटी शाळेचे संस्थापक डॉ. पारसनीस व शाळेचे शिक्षक वि.गो.कोरडे गुरूजी गेले होते. म.गांधींनी यावेळी संस्थेच्या ट्रस्ट डीडचा मसुदा दादासाहेब गोळे वकील, अकोला यांच्याकडून करवून घेण्याचा संदेश दिला. म.गांधींशी सल्लामसलत झाल्यानंतर संस्थेचे ट्रस्ट करण्यात आले. संस्थेची सर्व मालमत्ता डॉ. पारसनीस, मोहनलाल पुरवार, रामचंद्रजी मेथा,पद्मसी तेजपाल, लालचंदजी पुरवार, या पाच ट्रस्टींच्या स्वाधीन करण्यात आली. शाळेच्या नविन अभ्यासक्रमासंदर्भातही संस्थाचालकांनी म.गांधी व विनोबा भावे यांच्यांशी विचारविनिमय करून तयार केला. म.गांधींच्या सल्यानुसार या नविन अभ्यासक्रमात औद्योगिक व इतर विषयांबरोबरच चित्रकला, हस्तकौशल्य, विणकाम, सुत कातणे, यावर भर देवून या विषयांचे तास वाढविण्यात आले.डॉ.पारसनीस यांनी सर्व राजकीय पदे सांभाळून सामाजिक ऐक्य टिकविण्याचे प्रयत्न केले. खामगांव सारख्या ठिकाणी हिंदू–मुस्लिम जातीय तेढा लक्षात घेवून डॉ.पारसनीस यांनी हिंदू–मुस्लिमांमध्ये ऐक्याचा भंग न होवू देण्याचा ग्रामहित व राष्ट्रहित दोषासही ते पात्र झाले. डॉ. पारसनीस हे हिंदू–मुसलमानमधील, कमेव स्थानिक दुवे होते. जातीनिष्ठ घोडे राष्ट्रीयत्वाच्या गाडीच्या पुढे त्यांनी काहीच ठेवीले नाही.

डॉ. म.ना. उर्फ भाउसाहेब पारसनीसांची डायमंड ज्युबली : डॉ. पारसनीस यांच्या कार्याला उजळणी देण्याचा काळ हा १९३६ चा होता. त्यांची, कष्टी साजरी करण्याचे वऱ्हाडातील मंडळींनी तयारी सुरू केली. डॉ. पारसनीस डायमंड ज्युबली ॲडव्हसरी बोर्ड ' स्थापन करण्यात आले. या कमेटीचे स्वागताध्यक्ष गंगाधर देशपांडे व अध्यक्ष लोकनायक अणे यांनी आनंदाने स्वीकारले होते. या कमिटीत, एल. आर फडणीस, रा.ब. कोठारे इ.मंडळी होती.

१९४० चा काळ व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस : १९४० चा काळ हा भारतीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीकोणातून अत्यंत महत्वाचा काळ मानता येईल. या काळात स्वातंत्र्याचे लोण गावोगावी पोहचले होते. स्वातंत्र्याच्या अंतिम टप्याला सुरूवात झालेली होती.भारतीय जनता लढण्यासाठी आता सज्ज झाली होती. अशावेळी डॉ. म.ना.पारसनीस यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. १२ जानेवारी १६४६ रोजी आकोट येथे परीषद झाली. या परीषदेत त्यांनी उत्तेजक स्वरूपाचे भाषण केले. ' चालू जागतिक युद्ध कशासाठी सुरू आहे ', कॉंग्रेसने हिंदूस्थानसाठी स्वातंत्र्यता व घटना परीषदेची केलेली मागणी, इंग्रजांनी चालविलेली अळटळ व शब्दच्छल, स्वातंत्र्ययुद्धाची तयारी करण्याची आवश्यकता, विधायक कार्यक्रम म्हणून पूर्व

तयारीची अनिवार्यता, इ. विषयांवर डॉ.पारसनीस यांनी आपले मत व्यक्त करीत शेवटी, ' ब्रिटीश साम्राज्यशाहीशी कॉंग्रेसचा चालू झालेल्या जीवन मरणाच्या लढयात सर्वांनी मदत करावी ' अशी कळकळीची विनंती भावनोत्कट भाषणात डॉ.पारसनीस यांनी केली. या त्यांच्या भाषणाचा जनतेवर चांगलाच प्रभाव पडला आणि जनतेकडून त्यांना टाळयांद्वारे उत्तम प्रतिसाद मिळाला होता. या आकोट तालूका कॉन्फरन्सचे उद्घाटन डॉ.पारसनीस यांनी केले होते.

डॉ.पारसनीस हे राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या बहूतांश अधिवेशनास जात होते. १९३९ मध्ये त्रिपूरा येथे वऱ्हाडातील ३५ प्रतिनिधी गेले होते. त्यात डॉ.पारसनीस यांचा समावेश होता. १९४० च्या रामगड येथील राष्ट्रीय अधिवेशनात सुद्धा हजेरी लावली होती. या सभेत ऑल इंडीया कॉंग्रेस कमिटीच्या ५ जागांकरीता घेण्यात आलेल्या निवडणूकीत बुलडाणा जिल्ह्याचे डॉ.म.ना. पारसनीस निवडून आले. युद्धासाठी तयार रहा व युद्धाची तयारी करा, तुरूंगात जाण्याची तयारी ठेवा ,सत्याग्रह छावण्या शिबीरे उघडा, इ. प्रकारच्या संदेश रामगड कॉंग्रेसचा होता. तो संदेश पोहचविण्याचे कार्य डॉ.पारसनीस यांनी हद. ३० मार्च १९४० रोजी ,क बैठक घेवून चालू केले. त्यांनी या बैठकीत संपूर्ण ,क तासभर रामगड कॉंग्रेसचा संदेश स्पष्ट करून सांगितला. इ. १४ एप्रिल १९४० रोजी अकोले येथील सभेत वीर वामनराव जोशी व डॉ. म. ना. पारसनीस यांनी प्रांतातील सत्याग्रह कमिटयांना तयार राहण्यासाठी आवाहन करीत स्फूर्तीदायक भाषणे केली.

वैयक्तीक सत्याग्रह व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस : म.गांधींच्या आदेशाप्रमाणे ठिकठिकाणी 'लढाउ सत्याग्रही' नोंदणीचे कार्य सुरू झाले.डॉ. पारसनीस यांच्या दौऱ्याने प्रभाव पडून बुलडाण जिल्ह्यात ठिकठिकाणी जनतेने सत्याग्रह नोंदणीला उत्स्फूर्तपणे सक्रीय पाठिंबा दर्शविला. सत्याग्रही शिबीरेही उघडण्यात आली. सोबतच कार्यक्रम व नियम पत्रिका तयार करण्यात आल्या. सुरूवातीला शिबीरातील कॉंग्रेस कमिटयांचे सभासद, कॉंग्रेस आमदार, भगिनी वर्ग, यांनी आपापली 'लढाउ सत्याग्रही म्हणून नांव नोंदविली. बुलडाणा जिल्ह्यातील विदर्भ कॉंग्रेस कमिटी सभासद डॉ. पारसनीस , आमदार पंढरीनाथ पाटील, सौ. रूक्मीणीबाई कोरडे इ. मोठमोठ्या पदाधिकाऱ्यानी सत्याग्रही म्हणून नावे नोंदविली. १९४० मध्ये सरकारने 'ऑगष्ट घोषणा' केली. ही 'ऑगष्ट ऑफर' कॉंग्रेसने फेटाळली. तीचा सर्वत्र सभांमधून निषेध केला गेला. बुलडाणा जिल्ह्यात कॉंग्रेस सत्याग्रह समिती अध्यक्ष डॉ. पारसनीस यांनी राष्ट्रीय महासभेच्या सुचनांचे काटेकोरपणे पालन करून सर्वत्र सभांतून ऑगष्ट घोषणेचा निषेध व्यक्त केला. दि. ३० ऑगष्ट १९४० रोजी खामगांव नगर कॉंग्रेस सत्याग्रह समितीच्या विद्यमाने डॉ.पु.ग. ,कबोटे यांच्या अध्यक्षतेखाली ऑगष्ट घोषणेचा निषेध व्यक्त करण्यासाठी सभा झाली. त्या सभेत डॉ. पारसनीस यांचे निषधाच्या ठरावावर

भाषण होवून, ठराव पास करण्यात आला. डॉ.म.ना.पारसनीस हे कॉंग्रेसचे पदाधिकारी व चळवळीत अग्रेसर असल्यामुळे सरकारची नजर त्यांच्यावर होती. या काळात सत्याग्रही नावनोंदणी मोहीम, सत्याग्रह शिबीरे, स्वंयसेवक दल यावर निर्बंध घालण्यासाठी शिमला येथून सरकारकडून ,क वटहूकूम काढण्यात आला. त्या वटहूकूमाद्वारे, प्रमुख सत्याग्रहीचे नाव गुप्त अहवाल तयार करून पाठवावयाचा होता. यानुसार 'यादी–अ मध्ये डॉ. म.ना.पारसनीस, खामगांव यांचे नांव दि. ५ सप्टेंबर १९४० रोजी भारत सरकारच्या होम व मिलीटरी डिपार्टमेंट, शिमला येथे पाठविण्यात आले. सरकारला या भावी तीव्र आंदोलनाची जाणीव झालेली होती. त्यामुळे प्रमुख कार्यकर्त्यांना पअडण्याचा डाव सरकारने याकाळात रचलेला होता.

म.गांधींनी आचार्य विनोबा भावे यांची पहिले सत्याग्रही म्हणून निवड केली. वैयत्तीक सत्याग्रही सत्याग्रह करू लागले. म. गांधींनी सुरूवातीला चालू सत्याग्रहासाठी गांधी आश्रम आणि गांधी सेवा संघ यातील अहिंसा तत्वावर पूर्व विश्वास असलेल्या २१ जणांची निवड केली होती. परंतू डॉ.म.ना. पारसनीस यांना वैयत्तीक सत्याग्रह करण्यास म.गांधी व ब्रिजलाल बियाणी यांनी मनाई केली. डॉ. पारसनीस हे सार्वजनिक कार्यक्रमात अस्पृश्यता पाळत नाहीत. तसेच म.गांधींजींच्या अपेक्षेप्रमाणे त्यांच्या कसोटीस डॉ.पारसनीस हे उतरत नाहीत असे म.गांधी व ब्रिजलाल बियाणी यांचे म्हणने होते. अखिल भारतीय कॉंग्रेस कमेटीच्या सभासदांना सत्याग्रह करण्याची परवानगी देण्यात न आल्यामुळे जनतेमध्ये निष्कारण समज पसरू नये म्हणून हे पत्रक काढण्यात येत आहे, डॉ. पारसनीस यांना वैयत्तीक सत्याग्रहास मनाई करण्याचे हे पत्रक म. गांधीं व ब्रिजलाल बियाणी यांनी ' मातृभूमि' वर्तमान पत्र, अकोला येथील अंकात दि. १९ डिसेंबर १९४० रोजी प्रकाशित केले होते.

डॉ.म.ना.पारसनीस यांच्या प्रमाणेच अकोला येथील दादासाहेब गोळे यांनाही वैयत्तीक सत्याग्रह करण्यास परवानगी नाकारली होती. म्हणून डॉ.पारसनीस व गोळे या दोघांनीही आपली बाजू म.गांधींसमोर वर्धा येथे मांडली व समजावून सांगितली. तेव्हा म.गांधीनी थोर अंतःकरणाने आपली चुक कबूल करून डॉ. पारसनीस व गोळे या इ दोघांनाही वैयत्तीक सत्याग्रह करण्यास परवानगी दिली. डॉ.पु.गो.,कबोटे यांच्या विनंतीनुसार डॉ.पारसनीस यांनी त्यांना सत्याग्रह करण्यास परवानगी दिली व डॉ.पु गो.,कबोटे यांनी दि. २६ नोव्हेंबर १९४० रोजी सत्याग्रह केला. ते बुलडाणा जिल्ह्यातील पहिले वैयत्तीक सत्याग्रही ठरले.त्यांना सहा महीने सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली. अशाप्रकारे डॉ.भाउसाहेबांच्या नेतृत्वामुळे संपूर्ण जिल्ह्यात सत्याग्रहाचा वणवा पेटला. त्यांच्या उपस्थितीत अनेक सत्याग्रही हे युद्ध विरोधी घोषणा देत सत्याग्रह करू लागले. दि.२६ जानेवारी १९४१ या स्वातंत्र्यदिनी डॉ.भाउसाहेबांनी स्वातंत्र्यदिनाची प्रतिज्ञा वाचून दाखविली. व

श्रोतृवृंदांकडून म्हणवून घेतली. अशाप्रकारे स्वातंत्र्यदिनी झेंडावंदन करून सर्वत्र प्रभात फेरी , चौकाचौकात सभा घेवून ब्रिटीश सत्तेविरू) जनमत जागृत करण्यात आले. सरकारने अनेक सत्याग्रहींना अटक केली. डॉ.पारसनीस यांच्या नेतृत्वाखाली नांदुरा येथे स्त्रीयांची प्रचंड सभा झाली. सत्याग्रहींचा सत्कार करण्यात आला. या सभेला अकोला येथील महीला सत्याग्रही सौ.प्रमिलाबाई ओक यांनी उत्तेजक भाषण केले. महीलांच्या या राजकीय प्रचारामुळे व दौऱ्यामुळे खेडेविभागात व शेतकरी वर्गात चैतन्य निर्माण झाल्याशिवाय राहीले नाही. सत्याग्रहींना अटक झाल्यावर डॉ.पारसनीस यांच्या उपस्थितीत अभिनंदाच्या सभाही याकाळात झाल्याचे दिसून येते.डॉ.पारसनीस यांच्या नेतृत्वात बुलडाणा जिल्ह्यात लढल्या गेलेल्या वैयत्तीक सत्याग्रहामुळे नवचैतन्य निर्माण झाले.

१९४२ **चे पर्व व डॉ.महादेव नारायण पारसनीस** : १९४२ चे स्वातंत्र्य लढयाच्या शेवटच्या पर्वाला सुरूवात झाली व वैयत्तीक सत्याग्रहाने संपूर्ण वातावरण तप्त झाले. सर्वत्र पुढाऱ्याचे दौरे, सभा, भाषणे होत हाती. सत्याग्रह तुरूंगात जात होती. अशाकाळात बुलडाणा जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य लढयाची तीव्रता वाढविण्याचे काम डॉ.पारसनीस यांनी केले. अखिल भारतीय कॉंग्रेस कमिटी व विदर्भ प्रांतिक कमिटीच्या आदेशाप्रमाणे प्रभात फेरी, ध्वजावंदन व जाहीर सभांतून स्वातंत्र्यदिनाची प्रतिज्ञा डॉ.भाऊसाहेबांच्या उपस्थितीत १९४२ च्या सुरूवातीच्या काळात सर्वत्र म्हणण्यात आली. मलकापूर, नांदूरा, इ. मोठ्या शहरात डॉ. भाऊसाहेब व डॉ. एकबोटे यांनी प्रभातफेरी, ध्वजवंदन, स्वातंत्र्यदिनाची प्रतिज्ञा सभांमधून वाचली व त्यांनी स्फूतिदायक भाषणे केली.वर्धा व मुंबई येथील राष्ट्रीय सभेत म.गांधींच्या 'चले जाव' संदेशाने शहरापासून ते गावापर्यंत जावून पोहचले. दि. ९ ऑगष्ट रोजी प्रमुख पुढाऱ्याना अटक झाली. डॉ. पारसनीसांना मात्र आपल्या घरातील अत्यंत नाजूक वैयत्तीक कारणांमुळे मुंबई येथे जाता आले नाही. परंतू हे सर्व त्यांचया मनाला शेवटपर्यंत लागून राहीले. त्यांच्या विराधकांनी यावेळी तोंड उघडले व संशय व्यक्त करू लागले. परंतू संपूर्ण गांधी युगात स्वातंत्र्यांच्या प्रत्येक टप्यात, संपूर्ण बुलडाणा जिल्ह्यात त्यांनी तेवत ठेवला होता. याही वेळेस जरी ते १९४२ च्या लढयात सहभागी झाले नाही तरी त्यांना गुरूप्रमाणे माणणारे डॉ. पु.गो. एकबोटे हे चळवळीच्या कार्याबाबत नेहमीच आशीर्वाद घ्यायचे. १९४२ च्या काळात सुद्धा चळवळीचे संचालन डॉ.पारसनीस केलेले होते. १९४२–४३ या काळात सरकारने दमननीतीचे चक्र जोराने फिरविले. अनेकांना पकडून तुरूंगात टाकले. त्यामुळे राजकैद्यांच्या कुटूंबियांचे हाल झाले. वऱ्हाडला यावेळी 'राजबंदी सहाय कमिटी' स्थापन झाली. या कमिटीमार्फत, राजबंदीयांच्या कुटूंबांना कापड, धान्य पाठविण्यात येत होते. बुलडाणा जिल्हा कॉंग्रेस कमिटीची डॉ.पारसनीस हे पदाधिकारी होते. त्यांनी याकाळात अतिशय

महत्वपूर्ण कामगिरी बजाविली. याकाळात वऱ्हाडातील सर्व प्रमुख पुढाऱ्याना अटक झाल्यामुळे वऱ्हाडचे स्वातंत्र्य लढयाचे नेतृत्व डॉ.पारसनीस यांनी केले.दि. १० सप्टेंबर १९४४ रोजी विदर्भ प्रांतातील कॉंग्रेस कायकर्त्यांची सभा, आय.सी. सी.सभासद वयोवृ) डॉ.म.ना. पारसनीस यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आली. या सभेत, गांधींच्या नेतृत्वावर अढळ व पूर्ण विश्वास असल्या दाखलचा ठराव पास करण्यात आला.

डॉ. महादेव नारायण पारसनीस यांच्या आनंदाची स्वातंत्र्याची पहाट : दि. १५ ऑगष्ट १९४७ दिवस सत्तांतराचा दिवस निर्धारीत करण्यात आला. त्यामुळे सर्वत्र आनंदोत्सहाचे वातावरण निर्माण झाले. आनंदोत्सहाचे हे विहंगमय दृश्य बुलडाणा जिल्ह्यातील सर्व जनता पाहत होती दि. १४ ऑगष्ट रोजी रात्री १२ वाजल्यानंतर सनई–चौघडा, बंदूकीच्या फैरी, घंटानाद इ. नानाविध आवाजांनी स्वातंत्र्य जाहीर झाले. अशाप्रकारे खामगांव येथे दि. दि. १४ ऑगष्टच्या मध्यरात्री १२ आनंदोत्सव प्रकट करण्यात आला. दि. १४ ऑगष्ट राजी १२ च्या पुढे मोठ्या दिमाखाने ब्रिटीशांचा ध्वज खाली उतरवल्या जावून भारताचा तिरंगा झेंडा खामगांव येथील टिळक राष्ट्रीय शाळेत डॉ. म.ना.पारसनीस यांनी फडकविला. दि. १५ ऑगष्ट च्या स्वातंत्र्य दिनाचा ,क भावूक प्रसंग असा होता, खामगांव येथील मुस्लीम समाजाचे पुढारी श्री अब्दूल रहेमान खान यांनी यावेळी डॉ. भाऊसाहेबांच्या घरी जावून, त्यांच्या आईजवळ अभिनंदन केले व त्यावेळी त्यांच्या डोळयातून आनंदाश्रू आहत होते, यावेळी ते भाऊसाहेबांच्या आईला म्हणाले, 'आजचा खरा आनंद उपभोगणारा खरा अधिकारी पूरूष भाउसाहेब आहे. त्यांच्या सारख्यांच्या त्यागाचे हे फळ आहे. ' भाऊसाहेबांच्या आईला त्या मुसलमान गृहस्थाचा, वढा आनंद पाहून आश्चर्य वाटले व त्यांनी त्या गृहस्थाच्या हातावर खडीसाखर ठेवली. त्यानंर डॉ. भाऊसाहेबांचे पुत्र डॉ.पु.म.पारसनीस व खान साहेब यांना दाऊदउस्मान यांच्या दुकानावर पानसुपारी झाली. राष्ट्रीय शाळेतून डॉ.भाऊसाहेब परत येतांना जलालपूरा चौकात अब्दूल रहेमान खान यांच्यांशी भेट झाली असता, खान साहेबांनी भाऊसाहेबांचे पाय धरले व आनंदाश्रू वाहू लागले. सर्व जमलेले लोक ते दृश्य पाहून आनंदाने भारावून गेले. भाऊसाहेबांच्या आयुष्यातला तो क्षण, ती रात्र म्हणजे परमोच्च आनंदाने परिपूर्ण अशी होती.

संदर्भ

१. कारंजकर, भि.दे.: अमरावती शहराचा इतिहास , प्रकाशकः श्री दा. मुळे , मुख्याधिकारी, नगरपालिका, अमरावती, १९७८

२. उदासी, बि.ना.: लेखमाला,–विदर्भातील मागील गुल्या ५० वर्षाच्या घडामोडी, प्रकाशकः बि.ना.उदासी, अकोला, १९८५–८६

३. वक्राणी, डॉ.नि.आ.:आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, प्रकाशकःश्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८५

४. देशपांडे, अच्च्युतराव, स्वातंत्त्र्य लढ्यात वऱ्याडचे योगदान व स्वातंत्र सैनिक स्मरणिका, अकोला,१९९२

५. जेल रेकॉर्ड, अधिक्षक बुलडाणा जिल्हा वर्ग पोलीस

६. कुळकर्णी,आबासाहेबः वऱ्हाडची स्वातंत्र्यसेवा, प्रकाशनःकॉंग्रेस सुवर्ण महात्सव समिती, अकांला, दि.२८ डिसेंबर १९३५

७. उदासी,बि.ना.:दैनिक मुद्रीका, वऱ्हाड स्वातंत्र्य संग्राम विशेषांक,प्रकाशकःदै मुद्रीका प्रकाशन, सुदर्शन प्रेस, अकोला, १९८६

८. देशपांडे भि.गोःदे.भ.म.ना.पारसनीस यांचा अल्प जीवन वृतांत, प्रकाशकःडॉ.पु.गो,कबोटे, खामगांव,१९३५.

९. पारसनीस,डॉ.पु.म.:डॉ.महादेव नारायण उर्फ भाउसाहेब पारसनीस, प्रकाशकः डॉ.पु. म.पारसनीस,खमगांव,१९८८.

१०. वृत्तपत्रेः

१. मातृभूमी–अकोला

२. युगांतर–खामगांव

३. राष्ट्रसेवक–चांदुरबिस्वा,जि.बुलडाणा

४. दैनिक मुद्रीका–अकोला

५. समाजसेवक–खामगांव

६. सा.विजयी मराठा–खामगांव

७. लोकमत–नागपूर

Confidential Record:

1. Secret & Fortnightly Reports of C.P.& Berar : Source Material for History of Freedom Movement in National Archives, New Delhi.
2. Secret & Fortnightly Reports of C.P.& Berar : Source Material for History of Freedom Movement in State Archives, Nagpur..
3. Police,Jail & Court Record:List of prisoners imprisoned during the freedom movement (1930-1944), Superitendent of Buldana District Jail Class-2

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा
मो. –९४२०२३२१३०

2022

ISBN- 978-93-91305-51-2 भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

संपादक
डॉ. अनंत आ. रिंढे
इतिहास विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय सेलू, जि. वर्धा

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

ISBN- 978-93-91305-51-2 भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

■ डॉ. अनंत आ. रिंढे

■ प्रथम आवृत्ती – दि. १५ ऑगस्ट, २०२२
© प्रकाशक व संपादक
■ प्रकाशक

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/- रु

ISBN- 978-93-91305-51-2

टिप - सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

ISBN- 978-93-91305-51-2 भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

संपादकीय

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव आज संपूर्ण भारतभर उत्साहात साजरा होत आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त **'भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे '** या शीर्षकावरील प्रस्तुत संपादकीय ग्रंथाचे संपादन करताना आज १५ ऑगस्ट, २०२२ रोजी मला मनस्वी आनंद होत आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी ज्या स्वातंत्र्य सेनानींनी, समाजसुधारकांनी कार्य केले, त्यांच्या कार्याचा नव्याने गुणगौरव व्हावा, त्यांच्या कार्याची स्मृती कायम राहावी या उद्देशासाठी प्रस्तुत संपादकीय ग्रंथाचे संपादन भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षाच्या पर्वावर करण्यात आले आहे.

'भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे ' या संपादित ग्रंथाकरिता शोधलेख पाठविणाऱ्या प्राध्यापक, संशोधक व लेखकांचे सहकार्य अत्यंत अतुलनीय ठरले. त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे माझे कर्तव्य समजतो. आमचे मार्गदर्शक तथा माजी आमदार मा. प्रा. सुरेशभाऊ बापुरावजी देशमुख आणि यशवंत ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे सन्माननीय अध्यक्ष श्री समीरभाऊ देशमुख यांचे प्रोत्साहन अतिशय बहुमूल्य ठरले. आमच्या महाविद्यालयाच्या प्रभारी प्राचार्य डॉ. अर्चना डाहाणे , डॉ. संदीप काळे व इतर प्राध्यापक तथा शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांनी वेळोवेळी सहकार्य केले. प्रस्तुत संपादकीय ग्रंथाचे प्रकाशन करण्यासाठी आमचे मित्र प्रा. विराग एस. गावंडे, संचालक आधार पब्लिकेशन, अमरावती यांचे सहकार्य अनन्यसाधारण ठरले. प्रस्तुत संपादकीय ग्रंथाच्या संपादन प्रक्रियेत सहकार्य करणाऱ्या सर्व संशोधक, प्राध्यापक व मान्यवरांचे पुनश्च मन:पूर्वक आभार व्यक्त करतो.

वर्धा
दि. १५ ऑगस्ट, २०२२

संपादक
डॉ. अनंत आ. रिंढे

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

ISBN- 978-93-91305-51-2 भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	भारतीय पारतंत्र्य आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक विचार आणि कार्य - एक आढावा	प्रा.शिवचरण एन.धांडे	1
2	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. अनिल चहादेव बाभळे	8
3	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीचे स्वातंत्र्य चळवळीत अहिंसेचे प्रयोग	प्रा. डॉ. विष्णू रायभान पडवाल	18
4	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील भूमिका	श्री. सतीश ज. पिसे	25
5	महात्मा गांधी: भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे महान नेते	डॉ. आरती पडोळे	30
6	मिठाचा सत्याग्रह : एक अध्ययन	डॉ. अनुराधा एम. खाडे	41
7	स्वातंत्र्य लढ्यात स्वातंत्र्य वीरसावरकरांचे योगदान	डॉ. जयश्री प्र. बारई	48
8	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत डॉ. राजा राममोहन रॉय यांची विचारसरणी – एक योगदान	डॉ. सुरेश संतराम माळशिखरे	53
9	नेमस्त राजकारणाचे अर्ध्वयु —गोपालकृष्ण गोखले	डॉ.अंबादास ओं बाकरे, डॉ. धर्मराज पवार	59
10	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे योगदान	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	66

ISBN- 978-93-91305-51-2 भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
11	मा. सौ. सरीताताई गाखरे यांच्या क्रांतीकारी आरोग्य विषयक कार्याचे : ऐतिहासिक सिंहावलोकन	प्रा.डॉ. तिर्थनंदन रामचंद्र बन्नगरे	72
12	स्वातंत्र्य आंदोलनातील क्रांतीकारी नेतृत्व पं.कानडे शास्त्री	डॉ.नामदेव वामनराव ढाले	78
13	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	डॉ. प्रशांत सूर्यवंशी	89
14	भारतीय स्वातंत्र आंदोलनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे योगदान	प्रा. डॉ. प्रज्ञा कामडी	96
15	टिळकांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील राष्ट्रीय कार्य	प्रा. डॉ. रफीक बा. शेख	110
16	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे अनभिज्ञ योगदान	डॉ. वैशाली मलवार-डूके	113
17	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्यिक योगदान	प्रा. प्रमोद नारायणे	122
18	भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये आदिवासी चळवळीचे योगदान	प्रा.डॉ.कमलाकर पी. तागडे	131
19	विदर्भातील १९४२ चा क्रांतीलढा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	प्रा. डॉ. राजेन्द्र मुंढे	137
20	भारतीय स्वातंत्र चळवळ आणि महिलांची भूमिका	प्रा.डॉ.गजानन नत्थुजी कळंबे	142
21	भारतीय स्वातंत्रचळवळ आणि सरदार भगतसिंग	डॉ. सुनील श्री. बोरकर	148
22	आझाद हिंद सेना आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. कैलाश फुलमाळी	156

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

ISBN- 978-93-91305-51-2

स्वातंत्र्य आंदोलनातील कांतीकारी नेतृत्व पं.कानडे शास्त्री

डॉ.नामदेव वामनराव ढाले
इतिहास विभाग प्रमुख, जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा

प्रस्तावनाः

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या प्रत्येक टप्प्यात प्रत्येक जिल्ह्याचे योगदान आहे. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी भारतीय जनेतेने विविध प्रकारचे आंदोलने केलीत. राष्ट्रीय नेत्यांच्या दौऱ्यांमुळे ही आंदोलने यशस्वी झालीत. राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या दौऱ्यांमुळेच विदर्भातील प्रत्येक जिल्हयात राजकीय व सामाजिक जागृती घडून आली. राष्ट्रीय सभेचे संस्थापक ॲलन हयुम (1888),,सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी(1897),लो. टिळक(1902-03,1908,1908),अलीबंधू(1920-1921),म. गांधी(1920,1927,1933,1940–1942),बॅ.चित्तरंजनदास (1922),लाला लजपतराय (1927),राजगुरु(1929-1930), सरदार वल्लभभाई पटेल(1931),कमलादेवी चटापोध्याय (1933),खान अब्दुल गफारखान (1934),डॉ.राजेंद्रप्रसाद (1935) ,आचार्य कृपलानी(1935), श्रीमती सुचितादेवी कृपलानी(1936), व्ही.आर.पंतलू (1937), सेनापती बापट (1938), डॉ.एम.एन.रॉय (1938), सुभाषचंद्र बोस(1939), बा.ग.खेर (1940), वि.दा.सावरकर (1941), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (1941), डॉ.हसन (1946), मेजर जनरल शहानवाज खान (1946), इ. राष्ट्रीय स्तरावरील नेत्यांनी विदर्भा–वऱ्हाडच्या भूमित दौरे केले. नेत्यांच्या या दौऱ्यांमुळे बुलडाणा जिल्हयात सुद्धा राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात जागृती घडून आली. यातून राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या तडफदार नेतृत्वाचा उदय झाला. वऱ्हाडचा इतिहास व नागपुर प्रांताचा इतिहास लिहिणारे इतिहास यादव माधव काळे, रा अं कानिटकर, पं.कानडे शास्त्री, दलितमित्र समाजभूषण पंढरीनाथ पाटील, डॉ.म.ना.पारसनीस, वीर जगदेवराव भालेराव पाटील , इ. बुलडाणा जिल्हयातील पुढाऱ्यांनी विदर्भाबरोबरच महाराष्ट्र व भारतात देखील प्रचार–प्रसार करुन आपली कर्तबदारी सिद्ध केली. परंतु बुलडाणा जिल्हयातील या प्रमुख पुढाऱ्यांचे कार्य फारसे उजेडात आलेले नाही.

त्यांचे सामाजिक व राजकीय [illegible] असेच कार्य करणारे यातीलच एक कातिककारी नेतृत्व म्हणजे पंडीत कानडे शास्त्री होय.

पं. कानडे भास्त्री

कांतीकारी विचाराचे पं. दिनकर लक्ष्मण कानडे शास्त्री यांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात महत्वाची कामगिरी बजावली. इतकेच नव्हे तर बुलडाणा येथे सामाजीक क्षेत्रात त्यांनी नावलौकीक मिळविला. शास्त्री हे मुळातले कोकणामधले होते. त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्हयातील चिपळूण तालुक्यातील नरवन येथे 1886 मध्ये झाला. पुणे येथील न्यु प्रिपरेटरी क्लासेस मध्ये त्यांचे शिक्षण झाले.श्री लव्हाटे, भोपटकर बंधू सारख्या देशाभिमाणी शिक्षकांकडून त्यांना जहाल राजकीय विचाराचे धडे मिळाले. वासुदेव बळवंत फडके चाफेकर बंधूसारख्या कांतीकारक मंडळींशी त्यांचा संपर्क आला. त्यांना त्यांच्यापासूनच दांडपट्टयाचे व शस्त्र चालविण्याचे शिक्षण मिळाले. ' मी माझया देशाची सेवा प्राण देवून करीन ' अशी शपथ घेतली होती. श्री. भालचंद्र बळवंत आगाशे, पिंगळे, भोसेकर इ. प्रसिद्ध कांतीकारकांच्या शास्त्री समुहात होते. लो.टिळकांच्या व सावरकरांसारख्या जहाल विचारांच्या नेत्यांचा प्रभाव पं. शास्त्रींवर होता. 1906 ते 1921 या काळात कानडे शास्त्री यांनी टिळकांच्या निवडणूकीचा प्रचारक म्हणून काम केले. कानडेशास्त्रींनी तळेगांव येथील समर्थ विद्यालयात शिक्षक व बोर्डींग चालविण्याचे काम करून विद्यार्थ्यांना चोविस तास आपल्या नजरेखाली ठेवून देशभक्तीचे वळण लावले. या कामाबद्दल त्यांनी टिळकांची शाबासकीही मिळविली होती.

म.गांधींनी सुरू केलेल्या राष्ट्रीय हिताच्या कार्याचा प्रभाव शास्त्रींवर 1926 च्या काळात पडला आणि त्यांनी म.गांधींनी सुरू केलेल्या चळवळीत उडी घेतली. म. गांधींची कॉग्रेस संघटना , एकमुखी मागणी, व पॅरलल गव्हर्मेंट बनविण्याचा घाट, या म.गांधींच्या गोष्टी कानडेशास्त्रींना फार पसंत पडल्या. याचबरोबर कॉग्रेसचा सच्चा सेवक म्हणूनच देशसेवा करावी, असे शास्त्री यांनी ठरविले.

पं. कानडे शास्त्रींची जहाल राष्ट्रीय वृत्तीचे व्याख्याते म्हणून ख्याती हरोती. शाळेत असतांनाच ते व्याख्याने देत होते. 1926 ते 1931 या काळात त्यांनी ' रशियन राज्यकांतीचा इतिहास ' , मुसोलिनी केमालपाशा, स्टॅलीन, म. गांधी, इ. विषयांवर व्याख्याने– व्याख्यानमाला

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

ISBN- 978-93-91305-51-2

तयार करून महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी कानडेशास्त्रींनी दरवर्षी सुमारे 250 व्याख्याने दिली. दि. 22 जुलै 1927 रोजी त्यांनी श्री बापुजी अणे यांच्या समवेत यवतमाळ येथील टाउनहॉलमध्ये ' राष्ट्रीय ऐक्य ' या महत्वपूर्ण विषयावर व्याख्यान दिले. ' स्वातंत्र्य मिळल्याशिवाय गत्यंतर नाही, हा एकच विचार सर्व जनतेच्या मनावर तीव्रतेने बिंबविण्याचा शिस्तशीर, संघटीत आणि विस्तृत प्रमाणावर प्रयत्न केला तरच राष्ट्रीय ऐक्य उत्पन्न होवू शकेल ' असा पं.कानडेशास्त्रींनी आपल्या व्याख्यानातून जमलेल्या श्रोत्यांना उपदेश केला.

1930–32 ची कायदेभंग चळवळ :

1930 मध्ये म.गांधींनी सुरू केलेल्या मीठ सत्याग्रह , जंगल सत्यागह, जप्त साहित्य वाचन सत्याग्रह ,इ. सत्याग्रहात प.कानडेशास्त्री हे सकीय होते. त्यांनी प्रचार दौरे आरंभून मेहकर तालुक्यासह इतर ठिकाणीही जनजागृती घडवून आणली. प.कानडेशास्त्री हे चांगले वक्ते असल्यामुळे त्यांची व्याख्याने वऱ्हाड प्रांतभर युद्धमंडळाने आयाजित केली होती. त्यामुळे त्यांना 1930 च्या सत्याग्रहात 500 रूपये दंड ठोठावण्यात आला. सरकारचे दडपशाहीचे सत्र सुरू असतांनाच संपूर्ण वऱ्हाडात जंगल सत्याग्रहाने उग्र स्वरूप धारण केले. दि. 10 जुलै 1930 रोजी वणी, अकोला, खामगांव , अमरावती , इ. ठिकाणचे स्वयंसेवकांची पथके पुसद येथील प्रांतिक केंद्रात पोहचली. बुलडाणा जिल्हयातील प्रभावी नेतत्व व सुप्रसिद्ध व्याख्याते प. दिनकर कानडे शास्त्री यांनी पुसद येथे जावून प्रचंड जनसमुदायासमोर भाषणे करून लोकांमध्ये अपूर्व उत्साह निर्माण केला. त्याचप्रमाणे त्यांनी संपूर्ण बुलडाणा जिल्हयात आणि प्रांतिक केंद्रा–केंद्राच्या ठिकाणी जावून आपल्या तेजस्वी वाणीने लोकांमध्ये संघटन घडवून आणली. या कामी त्यांना भिकमसिंह क्षत्रिय यांची प्रचाराच्या कामी उत्कृष्ट मदत झाली.

पुसद येथील जंगल सत्याग्रहानंतर प्रत्येक जिल्हयातील तालुक्यातील केंद्रात जंगल सत्याग्रह घडून आला. चिखली तालुक्यातील सत्याग्रहाची धुरा पं.कानडे शास्त्रींवर होती. त्यांनी मोठया कौशल्याने व योजनाबद्ध पद्धतीने सत्याग्रहाचे सुत्र–संचालन करून सत्याग्रह केला. त्यांच्या कामगिरीला प्रांतिक स्वरूप प्राप्त झाले. चिखली येथील जंगल सत्याग्रहात प्रचार व सत्याग्रह केल्यामुळे पं.कानडेशास्त्री यांना 26–ग या जंगल कायद्याखाली एस. डी.एम.,बुलडाणा यांच्या आदेशाने अटक व सजा झाली. त्यांना 11.8.1930 ते 10.3.1931 पर्यंत अमरावती येथील

ISBN- 978-93-91305-51-2

जेलमध्ये ठेवण्यात आले होते. यावेळी त्यांचा चार दिवसांचा रिमांड काढण्यात आला. दि.10.3.1931 रोजी त्यांच्यासह इतर राजकीय कैद्यांची अमरावती जेलमधून सुटका झाली. या सर्व सत्याग्रहींची सायंकाळी मिरवणूक काढण्यात येवून रात्री नेहरू मैदानावर ओझरकर वकील यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या जाहीर सभेत डॉ. म. ना. पारसनीस आणि पं. कानडेशास्त्री यांचे अभिनंदन करण्यात आले. 1930 प्रमाणेच 1932 च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत पं.कानडेशास्त्री यांनी दौरे काढून प्रचार कार्य केले त्यामुळे याही वेळी त्यांना सहा महीण्याची सक्तमजुरीची शिक्षा भोगावी लागली.

आयर्लंड येथील स्वातंत्र्यावरील व्याख्यान:

1934 मध्ये खादी धारण करणारे व खादी न धारण करणारे, असा वाद निवडणूकीच्षा कामकाजावरून वऱ्हाडातील कॉंग्रेस नेत्यांमध्ये सुरू झाला. प. कानडे शास्त्री हे नित्य खादी धारण करणारे असल्यामुळे त्यांची वऱ्हाड प्रांतिक कॉंग्रेसच्या उपाध्यक्षपदी निवड झाली. तसेच त्यांची ऑल इंडीया कॉंग्रेस कमिटीच्या उपाध्यक्षपदी सुद्धा निवड करण्यात आली होती. वऱ्हाड कॉंग्रेसमधील हा वाद राष्ट्रीय स्तरापर्यंत जावून पोहचला. अकोला येथे झालेल्या सभेत बुलडाणा जिल्हयातील सर्वच नेते हे खादी धारण करणारे होते. याच सभेत, वरिष्ठ कायदेमंडळाल कॉंग्रेसतर्फे श्री. अणे यांना उमेदवारी द्यावी , असा ठराव येताच त्याला पं. कानडे शास्त्री यांनी जोर दिला व ठराव पारीत करून घेतला. या बैठकीत ' श्री.अणे यांनी जर नवा पक्ष स्थापन केला आाणि कॉंग्रेस उमेदवाराचा पराभव केला तर कॉंग्रेसची इभ्रत व दर्जा कमी झाल्याशिवाय राहणार नाही ' असे प. कानडे शास्त्री यांनी कॉंग्रेसजणांना निक्षुण सांगितले. पक्षाच्या व देशाच्या हितासाठी वाद नको असा अर्थ प. कानडे शास्त्रींच्या विचारातून यावेळी स्पष्ट होतो.

राष्ट्रवादी विचारांच्या तरूणांनी स्वातंत्र्य तरूणांनी स्वातंत्र्य लढा अधिक तीव्र करण्यासाठी ' कॉंग्रेस सोशालिस्ट पार्टी ' स्थापन केली. याच विचाराने वऱ्हाड प्रांतातील तरूण सुद्धा भारावून गेले होते. प. कानडे शास्त्री यांच्यासह इतर तरूण हे कॉंग्रसमध्येच राहून सोशालिस्ट मतांचा प्रचार करू इश्चित होते. दि. 8 ऑक्टोबर 1934 रोजी अमरावती येथे वऱ्हाड प्रांतिक कॉंग्रेस सोशालिस्टांची बैठक झाली. या बैठकीला यांची उपस्थिती होती. पं. नेहरूंच्या सोशालिस्ट विचाराने पं. कानडे शास्त्री हे प्रभावित झालेले होते. त्यांनी कांतीवादी जहाल मतांचा प्रचार

ISBN- 978-93-91305-51-2

करणे सुरू केले होते. याच काळात पं. कानडे शास्त्री यांनी चिखली तालुक्यात कॉंग्रेस सभासद व कॉंग्रेसचे संघटन करण्याचे कार्य जोरात सुरू केले. त्यांनी एकटया चिखली तालुक्यात पाचशे कॉंग्रेसचे सभासद केले. तसेच दि. 6 एप्रिल 1935 रोजी राष्ट्रीय सप्ताहानिमित्त त्यांनी ठिकठिकाणी व्याख्याने दिली. दि. 27 व 28 एप्रिल 1935 रोजी अकोला येथे डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या उपस्थितीत एक परिषद झाली. प्रांतिक राजकारणात नवी उत्साह निर्माण करण्याचे व भावी कार्यकमास चालना देण्याचे काम या परिषदेने पुरेपूर केले होते. या परिषदेत पं.कानडे शास्त्री , बाबासाहेब बापट , बॅ. रामराव देशमुख , याशिवाय बहूतेक कॉंग्रेस कार्यकर्ते हजर राहील्यामुळे परिषदेचे भाग्य उजाळले होते.

पं. कानडे शास्त्रींचे राजकारणातील नेतृत्व :

पं. कानडे शास्त्रींनी राजकारणात देखील प्रसिद्धी मिळविली होती. त्यांच्या कर्तृत्वाने त्यांना विविध पदे भुषविता आली. जिल्हा, प्रांतिक , ऑल इंडीया स्तरावरील कॉंग्रेस कमिटीवर त्यांची निवउ झाली होती. 1936 नंतर भारतात निवडणुकांचे वातावरण तयार झाले. 1936 मध्ये लखनौ येथील कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात आगामी निवडणुका लढविण्याचा निर्णय झाला. पं. कानडे शास्त्री हे विदर्भ प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीचे सदस्य म्हणून या अधिवेशनात उपस्थित होते.

विदर्भात याकाळात निवडणुकींसंबंधीत लोकशाही स्वराज्य पक्ष व कॉंग्रेस पक्ष यांच्यात परस्पर मतभेद निर्माण झााले असता दि. 12 जुलै 1936 रोजी यवतमाळ येथे सर्वांच्या संमतीने एक ' संयुक्त पार्लमेंटरी कमिटी ' स्थापन करण्यात आली. पाच सदस्यीय या कमिटीत पं. कानडे शास्त्री, पु. ब. गोळे, संभाजीराव गोखले, दि.मो. दामले, यांचा समावेश होता. तसेच विदर्भातील कौन्सिल निवडणुकीकरीता 14 सभासदांच्या विदर्भ कॉंग्रेस मंडळात पं. कानडे शास्त्री यांची प्रांतिक बोर्डाच्या सल्लागार मंडळातही निवड करण्यात आली. निवडणुकीच्या पूर्वतयारीसाठी दि. 19 जुलै 1936 रोजी नागपूर, वऱ्हाड व महाकौशल या प्रांताची संयुक्त बैठक डॉ. बा.ग.खरे यांच्या घ्री झाली. यावेळी पं. कानडे शास्त्री हे प्रामुख्याने हजर होते. पुढे त्यांची विदर्भ प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीच्या मंत्रीपदी निवड झाली.

1937 मध्ये झालेल्या बुलडाणा नजीक असलेल्या कॉंग्रेसच्या राष्ट्रीय अधिवेशनाला प. कानडे शास्त्री हजर होते. अधिवेशनानंतर निवडणुकीसाठी नेत्यांचे दौरे–व्याख्याने सुरू झाले. बरोबरोच सरकारची

ISBN- 978-93-91305-51-2

दडपशाही सुरू झाली. दि. 26 जानेवारी 1937 मध्ये स्वातंत्र्य दिनाची प्रतिज्ञा जाहीररीत्या वाचण्यात आली. तसेच हा दिवस स्वातंत्र्यदिन म्हणून सर्वत्र पाळण्यात आला. पं. कानडे शास्त्रींसह बुलडाणा जिल्हयातील अनेक नेत्यांवर दंडसहिंता कमांक 108 अन्वये भाषणबंदीचे हुकूम बजावण्यात आले व नंतर या राजद्रोहाचे खटले काढून घेण्यात आले. सरकारच्या या दडपशाहीच्या निषेधासंबंधी पं. कानडे शास्त्री यांच्या नेतृत्वाखाली मोठमोठया सभा झाल्या.

पं.कानडे शास्त्रींची वैयक्तिक सत्याग्रहातील कामगिरी:

पं.कानडे शास्त्रींचे वैयक्तिक सत्याग्रहात फार मोठे योगदान आहे. सत्याग्रहासाठी ठिकठिकाणी संपूर्ण हिंदूस्थानात सत्यग्रहींना प्रशिक्षण देण्यासाठी सत्याग्रही प्रशिक्षण केंद्रे–शिबीरे उघडली व नांव नोंदणी कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. पं.कानडे शास्त्री हे चिखली तालुक्यातील सत्याग्रही होते. त्यांनी आपले नांव सत्याग्रही यादीत नोंद केली. सत्याग्रहींची संख्या मोठया प्रमाणात वाढली. सत्याग्रही शिबीरे, स्वयंसेवक दले, स्थापन करण्यात आले. अशावेळी सरकारकडून वटहूकूम काढण्यात आला. मध्यप्रांत–वऱ्हाड सरकारच्या राजकीय व मिलीटरी विभागाच्या दि. 5 सप्टेंबर 1940 च्या गुप्त अहवालानुसार , एक 'यादी–अ ' बनविण्यात आली. या गुप्त अहवालात दिनकर लक्ष्मण कानडे शास्त्री , बुलडाणा , यांच्यासह बुलडाणा जिल्हयातील प्रमुख सत्याग्रहींच्या नावांचा समावेश होता. हया गुप्त अहवालामधील व्यक्तींवर कारवाई करण्याचे नमुद करण्यात आले व हा अहवाल होम डिपार्टमेंट, भारत सरकार अतिरीक्त सेकटरी, सिमला, येथे पाठविण्यात आला. प. कानडे शास्त्री हे प्रमुख सत्याग्रहींपैकी एक सत्याग्रही होते असे या अहवालावरून निदर्शनास येते.

दि.13 सप्टेंबर 1940 रोजी कॉंग्रेस वर्कींग कमिटीच्या सभेत म. गांधींनी वैयक्तीक सत्याग्रह सुरू करण्याची भूमिका जाहीर केली. त्याप्रमाणे पुढारी वैयक्तीक सत्याग्रह करू लागले. सरकारची धरपकड सुरू झाली. पून्हा दि. 30 नोव्हेंबर 1940 रोजी गोपनिय अहवालातून वैयक्तीक सत्याग्रह करणाऱ्या ऑल इंडीया सदस्यांची 'अ–यादी ' पाठविण्यात आली. या कार्यकर्त्यांना सरकारने कधीही व केव्हाही पकडण्याची तयारी केली. या यादीतही पं.दिनकर कानडे शास्त्री बुलडाणा, व इतर बडया पुढाऱ्यांचा समावेश होता. तरीही पं. कानडे शास्त्री यांनी नियोजीत तारखेनुसार सत्याग्रह केला. ते यावेळी चिखली

ISBN- 978-93-91305-51-2 भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

तालुका कॉंग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष व बुलडाणा येथील म्युनसिपल कमिटीचे अध्यक्ष होते. पं. कानडे शास्त्री यांना दि.19 डिसेंबर 1940 रोजी अटक होवून त्यांना सहा महीण्याचा सश्रम कारावास भोगावा लागला. दि. 25 ऑगस्ट 1941 रोजी त्यांची नागपूर येथील जेलमधून सुटका झाली. सुटका झाल्यावर नागपूर येथील वार्ड कमांक 5 मध्ये त्यांच्या हस्ते ध्वजारोहणाचा कार्यक्रम झाला. यावेळी त्यांनी आपल्या भाषणातून , जनतेला कॉंग्रेसच्या झेंडयाखाली जमण्याची कळकळीची विनंती केली. नागपूर येथून आल्यावर पं. कानडे शास्त्रींच्या अभिनंदनाची सभा बुलडाणा येथे घेण्यात येवून त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

बार्डोली ठरावावरून इंग्रज सरकार भयभित झाले. आपल्या देशाच्या संरक्षाणाची तयारी आपणच करावी असा बार्डोलीच्या ठरावाचा मतितार्थ होता. भारतीय जनतेमध्ये बार्डोली ठरावाने व वर्कींग कमिटीच्या सभासदात युद्धविषयक भूमिकेबाबत असलेले मतभेद त्यामुळे भारतीय जनतेत संभ्रम निर्माण होवू नये म्हणून हे सर्व पटवून देण्याकरीता पं. कानडे शास्त्री यांनी जाहीर व्याख्याने केलीत. प्रांताध्यक्ष कानडेशास्त्री यांचे ब्रिजलाल बियाणी यांच्या अध्यक्षतेखाली ' जपान चढाई व हिंदूस्तान ' या विषयावर जाहीर व्याख्यान झाले. त्यांनी सांगोपांग इतिहास सांगून भाषणातील विषयावर विस्तृत माहीती सांगितली. दुसऱ्या एका व्याख्यानात त्यांनी ' बार्डोली ठराव व जागतिक परिस्थिती ' चे वर्णन करून ' बार्डोली ठरावाचे महत्व ' पटवून दिले. अकोला येथील राष्ट्रीय शाळेत झालेल्या हिंद सेवा दलाच्या शिबीरातही त्यांनी आपल्या भाषणाद्वारे स्वंयसेवक–स्वंयसेविका यांना मार्गदर्शन केले. पं. कानडे शास्त्री हे प्रसिद्ध व्याख्याते , जागतिक घडामोडींचा अभ्यास असणारे व्यक्तीमत्व होते. त्यांचे व्याख्यान दूर–दूरच्या भागात होत होते.

मध्यप्रांत– वऱ्हाड प्रांताचे डेप्युटी स्पिकर म्हणून पं.कानडे शास्त्रीं यांची निवड :

' चले जाव ' चळवळीनंतर प्रांतिक निवडणूकीचे वारे वाहू लागले. प्रचार–सभा , दौरे, सुरू झाले. पं.कानडे शास्त्री यांनी याकाळात ठिकठिकाणी दौरे केले. जोशपूर्ण भाषणे दिलीत. त्यांच्यासमवेत ब्रिजलाल बियाणी, वीर वामनराव जोशी, डॉ. गोपाळराव खेडकर, बाबासाहेब खापर्डे, डॉ.मुंजे, इ. मातब्बर पुढारी एकमेकांवर आरोप–प्रत्यारोप करीत होते. या देशभक्तांनी प्रत्येक तालुक्याच्या मोठया गावापासून तर अगदी लहाण्यात लहान गावात सभा घेतल्या. जणूकाही स्वातंत्र्याचा मार्ग

ISBN- 978-93-91305-51-2 भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

मोकळा होण्याचा रंग दिसत होता. ही सर्व मंडळी निवडणूकीच्या प्रचाराबरोबरच स्वातंत्र्याचा प्रचार देखील करीत होती. आरोप–प्रत्यारोप करीत प्रांतिक असेंब्लीच्या निवडणूका झाल्या. त्यात वऱ्हाड प्रांतात कॉंग्रेसला बहूमत मिळाले. पश्चिम–वऱ्हाड शहर विभागातून कॉंग्रेसचे पं. कानडे शास्त्री यांना 13670 तर हिंदू महासभेचे वि.घ.देशपांडे यांना 4191 मते पडली. कॉंग्रेसचे पं.कानडे शास्त्री हे पश्चिम–वऱ्हाड शहर मतदार संघातून विजयी झाले.

प्रांतिक असेंब्लीच्या निवडणूकीत , मध्यप्रांत– वऱ्हाड प्रांतात कॉंग्रेसला स्पष्ट बहूमत मिळाले. दि.27 एप्रिल रोजी पंडीत रविशंकर शुक्ला यांच्या नेतृत्वाखाली डी.पी. मिश्रा, डी.के. मेहता, रा.सं गोखले, रा. कृ.पाटील, यांच्यासह मंत्रीमंडळ पदारूढ झाले. पंडीत रविशंकर शुक्ला हे मध्यप्रांत– वऱ्हाड प्रांताचे प्रधानमंत्री झाले. महाविदर्भ व महाकोशल यांनी डेप्युटी स्पीकरच्या जागेसाठी दावेदारी केली. कॉंग्रेसच्या असेंब्ली पक्षाच्या सभेत ही जागा वऱ्हाड प्रांतात देण्याचे एकमत झाले. संपूर्ण मध्यप्रांत– वऱ्हाड प्रांतात डेप्युटी स्पिकरसाठी पं.कानडे शास्त्रींसारखे लायक व्यक्ती होते. त्यामुळे त्यांची डेप्युटी स्पिकर पदावर निवड झाली. अशाप्रकारे पं. कानडे शास्त्रींचा बहूमान ठरला. पं. कानडे शास्त्रींनी या पदाचा वापर योग्यच केला. त्यांनी याकाळात असेंब्लीमध्ये विविध सामाजिक प्रश्नांची उकल केली. सार्वजनिक आरोग्यावरील चर्चेत भाग घेतला. डॉ.हसन यांच्या 19 लाख 25 हजाराची वैद्यक खात्याची मागणी मंजूर करण्याच्या चर्चेत श्री. कोचर, श्री. मुखरे, पं. कानडे शास्त्री , डॉ. मोरे, इ. नी भाग घेतला.

स्वतंत्र वऱ्हाडसाठी कानडे शास्त्रींचे प्रयत्नः

निजामाच्या दाढीतून 'वऱ्हाड स्वतंत्र व्हावा ' यासाठी वऱ्हाडच्या पुढाऱ्यांनी कमालीचे प्रयत्न केले. वऱ्हाडातील नेत्यांनी वऱ्हाड व निजाम प्रश्नाबाबत गृहमंत्री सरदार पटेल , डॉ.राजेंद्रप्रसाद, पं.नेहरू, देव राष्ट्रपती आचार्य कृपलाणी, म. गांधींशी चर्चा घडून आणल्या. दि.29 मे 1947 रोजी 'स्वतंत्र वऱ्हाड दिन' साजरा करण्यात आला. बुलडाणा येथे कॉंग्रेसच्या पटांगणात स्वतंत्र वऱ्हाड दिनानिमित्त पं. कानडे शास्त्री यांच्या अयक्षतेखाली एक जाहीर सभा झाली. या सभेत , स्वतंत्र वऱ्हाडसाठी लढा तीव्र करण्यात आला. ब्रिजलाल बियाणी यांनी वऱ्हाडच्या स्वातंत्र्य लढयाचे बिगुल अकोला येथील प्रचंड सभेतीले जनसमुदायासमोर वाजविले. तसेच स्वतंत्र वऱ्हाड समितीने दि. 14

... झुगारून दण्याचा निणयही घेण्यात आला. या सभेत श्रीमती कमलादेवी चटोपाध्याय, वीर वामनराव जोशी, पं. कानडे शास्त्री, डॉ.पंजाबराव देशमुख , असे अनेक विदर्भातील प्रमुख व्यक्ती हजर होत्या. या सभेत, पं. कानडे शास्त्री आपल्या भाषणात म्हणाले, ' 15 ऑगष्ट ला हिंदूस्थान आणि पाकिस्थान या दोन्ही विभागात स्वातंत्र्य महात्सव साजरा होणार आहे. अशावेळी आम्ही कोणता उत्सव करावा, असा प्रश्न पुढे निर्माण झाला आहे आणि म्हणूनच 15 ऑगष्टला वऱ्हाड संघाराज्याच्या झेंडयाबरोबर जर निजाम झेंडा फडकविणार असेल तर वऱ्हाड हा अन्याय सहन करणार नाही. लढा पुकारील मग तो लढा कुणाच्याही विरूद्ध करावा लागला तरी हरकत नाही ' देशाच्या स्वातंत्र्याबरोबरच वऱ्हाड स्वातंत्र्याविषयीची तळमळ पं. कानडे शास्त्रींची होती. त्यांनी स्वतंत्र वऱ्हाडसाठी मोठे प्रयत्न कले होते, असे या त्यांच्या आक्रमक भाषणातून स्पष्ट होते.

स्वातंत्र्य मिळाले:

दि. 15 ऑगष्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत व नंतरही पं. कानडे शास्त्री व इतर देशभक्तांनी देशाची सेवा केली. त्यांच्या त्यागाने व बलीदानाने भारतीय स्वातंत्र्याची पहाट उगवली हे विसरता कामा नये.

गांधी नेतृत्वाच्या काळात देशाला विदर्भाने अनेक नेत्यांचे नेतृत्व दिले. त्यात जमनालाल बजाज, बॅ.अभ्यंकर, श्री. पुनमचंद रांका , श्रीकृष्ण जाजू, वीर वामनराव जोशी, एम.एस. अणे, म.भगवानदिन, मंचरशा आवारी , ब्रिजलाल बियाणी, डॉ. गोपाळराव खेडकर , आर.के. पाटील, आचार्य धर्माधिकारी , पं. दिनकर कानडे शास्त्री बुलडाणा, कन्नमवार, इ. अनेक पुढारी देशाला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत व पुढेही अविरत कार्यरत होती.

पं.कानडे शास्त्री यांनी शेवटपर्यंत कॉंग्रेसचे कार्य एकनिष्ठपणे, धडाडीने, व निःस्पृहपणे केले. त्यामुळे मध्यप्रांत–वऱ्हाडात एक निःस्पृह व वजनदार पुढारी म्हणून त्यांना मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. बुलडाणा येथे त्यांनी ' गांधी भवन , टी.बी. सॅनिटोरीयम , टिळक नाटय क्रीडा मंदीर ' उभारले. या माध्यमातून त्यांनी लोकोपयोगी कार्य केले. तसेच बुलडाणा येथे सुंदर बागबगीचेही तयार केले.

पं. कानडे शास्त्री यांचे चरित्र अभ्दुतरत्य, उदात्त, व विविध गुणांनी संपन्न होते. आपली मायभूमी स्वतंत्र करण्यासाठी प्राणाचे मोल देवून तीची सेवा करू, अ''ा प्रतिज्ञेने त्यांनी आपल्या जीवनास आरंभ

केला. ते स्वातंत्र्याचे साक्षिदार बनले. त्यांना प्रतिज्ञापूर्तिचा व मायभू स्वतंत्र झाल्याचा सुखसोहळा पहावयास मिळाला, हे त्यांचे भाग्य होते.

संदर्भ ग्रंथ सुची:

1. Nelson,A.E.[Edi.]:Central Provinces District Gazetteers,Buldana District Vol.-A,Published By The excutive Editor and Secretary,Gazetteers Dept.of Maharastra,Bombay,Edition:1910
2. Kunte,B.G.[Edi.]: Maharastra State Gazetteers, Govt.of Maharastra ,Buldana District ,Published By The excutive Editor and Secretary,Gazetteers Dept.of Maharastra,Bombay,Revised Edition:1976
3. Joshi,Dr.P.L.[Edi.]:Political Ideas and Leadership in Vidharbha, Sponsored by Silver Jublee Committee,Dept.of Political Science & Public Administration,Nagpur University,Edition:1980
4. कारंजकर, भि.दे. : अमरावती शहराचा इतिहास , प्रकाशक : श्री दा. मुळे , मुख्याधिकारी , नगरपालिका, अमरावती, 1978.
5. उदासी, बि.ना.: लेखमाला,–विदर्भातील मागील गुल्या 50 वर्षाच्या घडामोडी, प्रकाशकः बि.ना.उदासी, अकोला, 1985–86
6. वक्काणी, डॉ.नि.आ.:आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, प्रकाशक:श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 1985.
7. देशपांडे, अच्च्युतराव, स्वातंत्र लढ्यात वऱ्याडचे योगदान व स्वातंत्र सैनिक स्मरणिका, अकोला, 1992
8. महाराष्ट्र शासन दप्तर, कलेक्टर ऑफीस, बुलडाणा.
9. देशपांडे,अ.के.: बुलडाणा जिल्हयातील स्वातंत्र्यलढा, प्रकाशनः ऑगष्ट कांती सुवर्ण महात्सव समिती, मुंबई, 1972.
10. उदासी,बि.ना.:दैनिक मुद्रीका, वऱ्हाड स्वातंत्र्य संग्राम विशेषांक,प्रकाशक:दै मुद्रीका प्रकाशन, सुदर्शन प्रेस, अकोला, 1986.
11. शनिवारे, गो.सी.:कथा कॉंग्रेसची गाथा स्वातंत्र्याची,प्रकाशक:डी.आर. सावंत, स्वातंत्रभारत प्रकाशन,मुंबई, 1988
12. देशपांडे, अच्युतराव : भारतीय स्वातंत्र्य लढयात वऱ्हाडचे योगदान आणि स्वातंत्र्य सैनिक स्मरणिका,प्रकाशक:सौ.विमलाबाई देशपांडे, स्वातंत्र्य सैनिक, अकोला,1992.
13. चौधरी,के.के: भारतीय स्वतंत्रता संग्राम और महाराष्ट्र,प्रकाशक:शांताराम सगणे,सुचना एवं जनसंपर्क महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, 1985.

ISBN- 978-93-91305-51-2

14. दामले,वामन,पुरुषोत्तम:पंडित कानडेशासत्री, पगकाशक:भिकुलाल लादुराम देशलहरा,कै.पंकानडे शास्त्री स्मारक समिती,देशलहरा भवन, बुलडाणा,1958.

वृत्तपत्रे:

.मातृभूमी–अकोलाए .तरूण भारत–नागपूर ए हितवाद–नागपूर. ,युगांतर–खामगांव, राष्ट्र सेवक–चांदुर बिस्वा,जि.बुलडाणा दैनिक मुद्रीका–अकोला, समाज सेवक–खामगांव ,सा.विजयी मराठा–खामगांव

Confidential Record:

1. Secret & Fortnightly Reports of C.P.& Berar : Source Material for History of Freedom Movement in National Archives, New Delhi.
2. Police,Jail & Court Record:List of prisoners imprisoned during the freedom movement (1930-1944), Superitendent of Buldana District Jail Class-2
3. List Freedom Fighters & Subterranan (Underground) in Freedom Movement:Residenntial sub-deputy Collector Records,Buldana.

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

ISBN- 978-93-91305-51-2

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

डॉ.प्रशांत सूर्यवंशी
मराठी विभागप्रमुख पुरुषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय नागपूर

प्रस्ताविक

१९४७ सालापर्यंत भारतीय नागरिकांनी देशावरील ब्रिटिशांचे वर्चस्व झुगारून देण्यासाठी ९० वर्ष संघर्ष केलेला आहे जगातील सर्व वसाहतवादी सत्तांच्या विरोधातही भारतीय क्रांतिकारी लढले आहेत या सर्वांच्या संघर्षातून आणि बलिदानातून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी अंतिमता भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारत स्वातंत्र्य झाला या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक बलिदान केले अनेकांचे कुटुंब उध्वस्त झाले अनेक जणांनी या स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभाग घेतला आणि त्यामुळेच आज आपण ७५ वा अमृत महोत्सवी स्वातंत्र्य दिन साजरा करीत आहोत भारताचा स्वातंत्र्यलढा ही भारतातील ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि नंतर युनायटेड किंगडम चे अधिपथ्य घालवून स्वातंत्र्य स्थानिक सरकार बनवण्यासाठी ची चळवळ होती ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यापाराच्या निमित्ताने भारतात आपला वसाहवात रुजविला इस १७५७ ते १८५७ असा हा प्रदीर्घ काळ होता त्यानंतर भारतावर व्यापारी अंमल प्रस्थापित केल्यानंतर ब्रिटिश साम्राज्याचे वर्चस्व भारताच्या उपखंडात प्रस्थापित झाले हीच १८५७ च्या स्वातंत्र्य समरानंतर पुन्हा इस १९४७ सालापर्यंत भारतीय नागरिकांनी देशावरील ब्रिटिशांचे वर्चस्व झुगारून देण्यासाठी ९० वर्ष संघर्ष केलेला आहे.

जगातील सर्व वसाहतवादी सत्तांच्या विरोधातही भारतीय क्रांतिकारी लढले या सर्वांच्या संघर्षातून आणि बलिदानातून १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले या चळवळीमध्ये देशातील युवकांना विशेषता देशभक्तीचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी अनेक व्यक्तींनी सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आणि आपल्या कार्यातून देशातील नागरिकांना आवाहन केले यामध्ये विशेषता स्वामी विवेकानंद योगी अरविंद रवींद्रनाथ टागोर भगिनी निवेदिता लाला लजपत राय बंकिमचंद्र चटर्जी दादाभाई नवरोजी तसेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ही होते आपण या पत्रिकेमध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान पाहणार आहोत.

महाराष्ट्रातील एक आधुनिक संत भक्त कवी व समाज सुधारक राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अंधश्रद्धा निर्मूलन व जातीभेदाच्या निर्मूलनासाठी तसेच स्वातंत्र्य

2022

१८१८ ते १९४८ धावता दृष्टीक्षेप
अमृत महोत्सवी वर्षात सर्व स्वातंत्र्य विरांना विनम्र अभिवादन!

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची
सुवर्णपाने

संपादक
प्रो.डॉ.वासुदेव वले

मार्गदर्शक
डॉ. शिरीष बुधा पाटील

कार्यकारी संपादक
प्रो.डॉ.जे.व्ही. पाटील   प्रो.डॉ.जे.डी. गोपाळ

श्री. शेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पाचोरा, जि.जळगाव.

प्राईम® पब्लिशिंग हाऊस

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

प्राईम® पब्लिशिंग हाऊस

© सुरक्षित

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुवर्णपाने
संपादक – प्रो.डॉ.वासुदेव वले
कार्यकारी संपादक – प्रो.डॉ.जे.व्ही. पाटील, प्रो.डॉ.जे.डी. गोपाळ

प्रकाशक
प्रदीप पाटील
प्राईम पब्लिशिंग हाऊस
३, प्रताप नगर, ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०, २२३२८००, ८९९९२३४५५६
Email : primepublishinghouse@gmail. com

शाखा : कोल्हापूर । पुणे । नाशिक

ISBN 978-93-95596-19-0

पहिली आवृत्ती : डिसेंबर २०२२
मुद्रण : आविष्कार ग्राफिक्स
अक्षरजुळवणी : प्राईम टिम

मूल्य : ₹ ३२५/-

अर्थसहाय्य : विद्यार्थी विकास विभाग,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी संपादक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. या पुस्तकात मांडण्यात आलेली मते आणि दृष्टिकोन लेखकांचे स्वत:चे आहेत. लेखकांच्या मतांशी विद्यापीठ प्रशासन, प्रकाशक, संपादक व कार्यकारी संपादक हे सहमत असतीलच असे नाही.

संपादकीय

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ऑगस्ट २०२२ मध्ये पंच्याहत्तर वर्षे पूर्ण झाली आहेत. भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करतांना प्रत्येक भारतीयांना प्रचंड आनंद झालेला आहे. हैदराबाद मुक्ती आंदोलनाच्या यशस्वीतेलाही पंच्याहत्तर वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. हैदराबाद मुक्ती आंदोलन हा भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचाच एक भाग मानला जातो. म्हणून भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवानिमित्त हा ग्रंथ प्रकाशित करतांना आम्हास मनस्वी आनंद होत आहे.

भारतात ब्रिटिश सत्ता स्थापन झाल्यापासून भारतीयांनी इंग्रजांच्या अन्यायास वेळोवेळी विविध माध्यमातून प्रतिकार केलेला आहे. भारतात ब्रिटिश सत्ता स्थापन झाल्यापासून ते इ.स. १८५७ चा उठाव या काळात हा प्रतिकार हवा तसा यशस्वी ठरला नसला तरी पुढील काळात भारतात दृढमूल झालेल्या ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध प्रभावी लढा देण्याची दिशा यातून भारतीयांना मिळालेली आहे. साम्राज्यवादी ब्रिटिश सत्तेची मूठ भारताभोवती आवळत गेली असली तरी दुसरीकडे भारतात नवी आधुनिक मूल्ये रुजू लागली होती. भारतात प्रबोधनाला गती येत होती. सर्वच क्षेत्रात प्रगतीचे वारे वाहत होते. भारतीयांचा पाश्चात्य आधुनिकवादाशी संपर्क आल्याने भारतीयांनी स्वातंत्र्य चळवळ उदयास आणून ती अधिक व्यापक बनविली. त्यातून भारतात नवजागृती निर्माण होत गेली. भारतीयांची अस्मिता जागृत झाल्याने स्वातंत्र्याच्या अनेक अमूर्त कल्पना मूर्त स्वरूपात येऊ लागल्या होत्या. इ.स.१८५७ च्या उठावात अनेक भारतीय स्त्री-पुरुषांचा सहभाग होता. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाल्यापासून मवाळ चळवळ, जहाल चळवळ, क्रांतिकारी चळवळ, गांधीवादी चळवळ व आझाद हिंद फौज या सर्वांमध्ये ठिकठिकाणी भारतीयांनी योगदान दिले आहे. इ.स. १९२० पासून म्हणजे असहकार चळवळीपासून भारतीय स्वातंत्र आंदोलनास जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. त्यामुळे भारतात अभूतपूर्व असे स्वातंत्र्य चळवळीचे पर्व अंमलात आले होते. सविनय कायदेभंग चळवळ, चलेजाव चळवळ यात भारतीयांचा विशेषत: तळागाळातील लोकांचा मोठा सहभाग होता. अर्थात भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला सर्वसामान्यांपासून ते वरिष्ठ नेत्यांपर्यंत असे जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झालेले होते. मात्र अनेक सर्वसामान्य जणांनी स्वातंत्र्य चळवळीत घेतलेला सहभाग लिखित स्वरुपात नोंदविला गेल्याचे दिसून येत नाही. अनेक देशभक्तांचा सहभाग किंवा योगदान आजपर्यंत उजेडात

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

अनुक्रमणिका

१. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील नाशिक जिल्ह्यातील निवडक स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान ११
श्री. भरत केवळ आहेर, प्रा. डॉ. संजय यशवंत गवळी

२. भारतातील आदिवासी जमातीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान १९
डॉ. आजिनाथ नानाराव जिवरग

३. आझाद हिंद सेनेत यावल तालुक्याचे योगदान आणि भारतीय स्वातंत्र्याची पहाट २८
डॉ. अनिल साहेबराव पाटील

४. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात स्त्रियांचे योगदान ३२
डॉ. छाया भास्कर भोज

५. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत वर्तमानपत्रांचे योगदान ३९
डॉ. चित्रा सुकदेव पाटील

६. ब्रिटिशकालीन खानदेशातील भिल्ल एजन्सीची भूमिका ४४
डॉ. डी. एल. पावरा

७. सविनय कायदेभंग चळवळीत धरणगाव येथील जनसामान्यांचा सहभाग ५१
प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन

८. पाचोरा येथील हुतात्मा स्मारकाचा इतिहास ५६
प्रा. डॉ. जगन्नाथ देवराम गोपाळ

९. राष्ट्रवादी विचारसरणीचे विदर्भातील वृत्तपत्रे (टिळक युग) ६२
डॉ. नामदेव वामनराव ढाले

१०. स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे कार्य ६७
डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी

११. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात स्त्रियांचे योगदान ७४
प्रा. डॉ. एस. जी. शिंदे

राष्ट्रवादी विचारसरणीचे विदर्भातील वृत्तपत्रे (टिळक युग)

डॉ. नामदेव वामनराव ढाले
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख,
जिजामाता महाविद्यालय, बुलडाणा

लोकशाहीच्या कालखंडात विविध साहित्य आणि वृत्तपत्रांची भूमिका अंत्यत महत्वाची असते. राष्ट्रवाद असो वा राष्ट्रविकास निर्मितीत भारतीय साहित्य आणि वृत्तपत्रांची भूमिका अनन्य साधारण आहे. ब्रिटिश काळात विविध बंधने असून सुध्दा भारतीय साहित्य आणि वृत्तपत्रांनी राष्ट्रवादाच्या प्रसारात व त्यासाठी जनमत तयार करण्यात महत्वाची कामगिरी बजाविली होती. प्रथमत: भारतात १७८० मध्ये 'हिकी' याने 'बंगाल गॅझेट' सुरु केले. त्यानंतर इंडियन मिरर, बंगाली, अमृत बाझार पत्रिका, बॉम्बे क्रॉनिकल, हिंदू पॅट्रिएट, मराठा, केसरी, आंध्र प्रकाशिका, हिंदू, इंदू प्रकाश, कोहिनूर ह्यासारख्या अनेक इंग्रजी व भारतीय वृत्तपत्रांनी बहुमोल कार्य केले व ब्रिटिश शासकांच्या अत्याचारांना प्रसिध्दी दिली. स्वातंत्र्य, प्रातिनिधीक शासन, लोकशाही संस्था ह्या विचारांना जनमानसात लोकप्रिय करण्याचे कार्य भारतीय वृत्तपत्रांनी केले. त्याकाळात भारतीय वृत्तपत्र म्हणजे भारतीय राष्ट्रवादाचा आरसा बनली होती. तसेच जनतेला मार्गदर्शन करण्याचे माध्यम बनले होते असे म्हटले तर त्यात कोणतेही अतिशयोक्ती होणार नाही.[१] भारतीय राष्ट्रीयत्वाची भावना ज्याप्रमाणे वृत्तपत्रांनी भारतीय जनमानसात वाढविली. त्याचप्रमाणे साहित्याच्या माध्यमातून साहित्यकांनी राष्ट्रवादी प्रचार व प्रसार केला आणि भारतीय साहित्यिक हे स्वातंत्र्यपूर्वकाळात राष्ट्रवादी प्रचाराचे अग्रदूत ठरले.[१]

राष्ट्रीय स्तरावरील साहित्य आणि वृत्तपत्रे राष्ट्रवादाच्या प्रसाराचे मौलिक कार्य करीत असतांना यातून प्रेरणा घेऊन महाराष्ट्र-विदर्भातील लेखक आणि साहित्यिकांनी राष्ट्रवादाच्या उभारणीत उडी घेतली आणि ते समर्थपणे कार्य करु लागले. विदर्भात साधारणत: इतर राज्यांप्रमाणेच वृत्तव्यवसाय सुरु झाला. महाराष्ट्रात समाजाला सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या जागृत करण्याचे प्रयत्न महाराष्ट्रातील प्रबोधनकार पत्रकारिता, बुध्दिमान वकील वर्ग यांनी केले. लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्राद्वारे जनजागृतीचे कार्य केले. महाराष्ट्रात नवविचारांच्या प्रचाराचे व प्रसाराचे तत्कालिन वृत्तपत्रे व साहित्य साधने बनली. त्याकाळातील दर्पण, दिग्दर्शन, प्रभाकर, ज्ञानप्रसारक, ज्ञानप्रकाश इत्यादी नियतकालिकांनी महत्वपूर्ण कामगिरी बजाविली.[२]

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मध्यप्रांत व वऱ्हाडात पत्रकारितेने राष्ट्रवाद

निर्मितीसाठी महत्वाचे कार्य केले. वऱ्हाड समाचार (१८६७), वैदर्भ (१८७५), ज्ञानप्रकाश (१८७२), खनिनद्रापूर मनी प्रक्ष (नागपूर-१८७६), लाहिरी (वर्धा १८८१-८२), बेरार स्कूल पेपर (१८७६), सुबोधसिंधू (१८७९-८०), शेतकरी (अमरावती-१८८३), नागपूर समाचार (१८८४), न्यायसुधा, नयादर्पण, (१८८६), आर्यवैभव (१८८७-१८८८), व्हीटोरीया, सेवक शुभचिंतक (१८८७-१८८९), सरस्वती विकास (१८८९), इंडिपेंडस भोसला पत्रिका (१८९०-९१), नागपूर आणि बेरार टाईम (१८९०), इत्यादी वर्तमान पत्रे साप्ताहिक, नियतकालिके मध्यप्रांत-वऱ्हाडात प्रकाशित होऊ लागली.

वरील सर्व वृत्तपत्रांनी विदर्भ वऱ्हाडात राष्ट्रीत्वाचे बिजारोपण केले. तत्कालिन निजाम व ब्रिटिशांच्या धोरणाविषयी, स्वदेशी, बहिष्कार, राजकीय पुढाऱ्यांचे दौरे सभा इत्यादी महत्वपूर्ण बाबी माहिती जनतेसमोर या प्रसारमाध्यमांनी मांडली. टीकाकार या नागपूरवरुन प्रकाशित होणाऱ्या वृत्तपत्राने तर राजकीय घडामोडींचे चित्रण व्यंगचित्राद्वारे जनतेसमोर मांडले. टीकाकार हे पहिले आणि शेवटचे मराठी पत्र ज्याने मध्यप्रांत-वऱ्हाडचे मानणारे स्वाभाविक दर्शनचित्रण घडविले होते. मध्यप्रांत-वऱ्हाडातील या वृत्तपत्रांनी याकाळात तरुणांच्या मनात देशभक्तीची, राष्ट्रवादाची प्रेरणा जागृत केली.[३]

प्रारंभीच्या काळात विदर्भात मराठा, केसरी इत्यादी वृत्तपत्रे येत होती. यातून जहाल राष्ट्रवादाचा प्रचार व प्रसार विदर्भातील शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागापर्यंत जावून पोहचला होता. तसे पाहता यापूर्वीच विदर्भात १८६७ मध्ये अकोला येथून वऱ्हाड समाचार हे साप्ताहिक वृत्तपत्र सुरु झाले होते. याचे संपादन खंडेराव बाळाजी फडके हे सुशिक्षित देशभक्त करीत होते. वऱ्हाड समाचार हे वृत्तपत्र विदर्भात राष्ट्रीय चळवळीचा प्रचार व प्रसार तसेच देशाभिमानी वृत्ती निर्माण करीत होते. पुढील काळात या वृत्तपत्राचे काम बापूसाहेब फडके यांनी सुरु ठेवले. लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेल्या स्वदेशी व देशभक्तीचे व्रत चालू ठेवले. त्यांच्या मुली व जावई यांनीही स्वातंत्र्य संग्रामाचे नेतृत्व केले होते.[२] १८७५ मध्ये उर्दू समाचार पत्र व वैदर्भ नावाचे साप्ताहिक देवराव बाबा दिगंबर या सुक्षिशित देशभक्त वकिलाने प्रकाशित करणे सुरु केले.[४]

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभिक काळात स्वातंत्र्य चळवळीला वेगळी गती प्राप्त झाली. विदर्भातील नेतृत्वाने कधी दौरे तर सभाद्वारक राष्ट्रवादी भावना जनतेच्या मनात रुजविली. लोकमान्य टिळक व इतर राष्ट्रीय नेते विदर्भ-वऱ्हाडात आले. तेव्हा तर जहाल राष्ट्रवादाचा फार मोठा उद्रेक झाला. लोकमान्य टिळकांनी सुरु केलेल्या मराठा व केसरी वृत्तपत्रांचा वाचक वर्ग विदर्भात वाढू लागला. त्यांचे

राष्ट्रवादी लेखन प्रकाशित होऊ लागले. त्यामुळे विदर्भ-वऱ्हाडात त्यांचा जहाल राष्ट्रवादी विचारांचा अनुयायी वर्ग वाढला. याचाच परिणाम असा झाला की, यवतमाळ येथे १९०४ पासून 'हरिकिशोर' नावाचे राष्ट्रवादी विचाराचे लेखन करणारे वर्तमानपत्र प्रकाशित होऊ लागले. पुणे येथील केसरी वृत्तपत्रासारखेच 'हरिकिशोर' (सिंहाचा छावा) हे सुध्दा सिंहगर्जना करु लागले. या वृत्तपत्राचे संपादन पृथ्वीगीर हरिगीर करीत होते. १९०५ मधील वंगभंग आदोलनाच्या काळात तर 'हरिकिशोर' वृत्तपत्राने मोठ्या प्रमाणात जहालवादी लेखन केले. लोकनायक बापूजी अणे यांनी 'नवीन पंथ किंवा नि:शस्त्र उर्फ संरक्षक प्रतिकार' नावाने लेखमाला 'हरिकिशोर' वृत्तपत्रात प्रकाशित केली. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारने राष्ट्रद्रोहाखाली पृथ्वीगीर हरिगीर यांना १२४ (अ) आणि १५२ (अ) या कलमांखाली दोन वर्ष सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठाविली. यांनतर या वृत्तपत्राचे जहाल राष्ट्रवादी लेखन कार्य संपादक नरहर विठ्ठल भावे यांनी सुरुच ठेवले. त्यांनाही तीन वर्ष तुरुंगात जावे लागले.[५]

१९०५ नंतर नागपूर-वऱ्हाडातील टिळक गटाने बहिष्कार, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षणाचे प्रात्यक्षिक सुरु केले. या सुमारास टिळक, दादासाहेब खापर्डे, मुंजे यांच्यासारख्या जहालवादी पुढाऱ्यांचे विदर्भात दौरे झाले. याकाळात विद्यार्थ्यांमध्ये मोठा उत्साह निर्माण झाला होता. या पुढाऱ्यांनी स्वदेशी व बहिष्काराचा मंत्र देवून आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्टा केली. विद्यार्थ्यांना स्वदेशीच्या शपथा घेण्यास प्रवृत्त केले गेले. याकाळात वऱ्हाडातील वृत्तपत्रे स्वदेशी व बहिष्काराची प्रभावी माध्यमे बनली हाती.[६]

१९०७ च्या काळात नागपूर-वऱ्हाडातील स्थानिक वृत्तपत्रांनी जहालवादी विचार व व ब्रिटिश सरकारची नीती उघड पाडली. या राष्ट्रवादी वृत्तपत्रांमुळे विद्यार्थीही प्रभावित झाले होते. टिळकांच्या विचाराचे 'हिंदी केसरी' व 'मराठी केसरी' हे वृत्तपत्रे याकाळात नागपूर-वऱ्हाडात येत होती. या वृत्तपत्रांमुळे मोठी जागृती घडून आली. नागपूर-वऱ्हाडात हिंदी केसरी आठवड्यात ३०,००० प्रती येत. त्याचबरोबर नागपूर येथून निघणाऱ्या 'देशसेवक' वृत्तपत्रांनेही तशाच प्रकारचे कार्य केले. याकाळात टिळकांच्या जहालवादी विचाराचे जाळे वऱ्हाड नागपूर भागात विणण्याचे काम या वृत्तपत्रांनी केले. या काळात अरविंद घोष यांनी नागपूर भागात बहिष्कार व स्वदेशी यावर व्याख्याने दिली. त्यांनी आपल्या व्याख्यानांद्वारे टिळकांचे विचार व जहालवादी धोरण सुरत अधिवेशनाबाबत स्पष्ट केले. तसेच बंगाली व मराठी तरुणांनी एकत्र येऊन दु:खात व आनंदात सहभागी व्हावे असे त्यांनी या दौऱ्यात आव्हान केले. वृत्तपत्रांनी अरविंद घोष यांचे राष्ट्रवादी विचार प्रकाशित केले. अशाप्रकारे वऱ्हाड-नागपूर भागात जहालवादी वृत्तपत्रांनी महत्वपूर्ण कार्य केले. त्यामुळे वऱ्हाड-नागपूर भागातील तरुण

वर्ग सुरत अधिवेशनास जाण्यास सिध्द झाला.[७]

सरकारने या जहालवादी वृत्तपत्रांवर बंदी घातली. अनेक वृत्तपत्रे याला बळी पडली. तरीही याकाळात वऱ्हाड-नागपूर भागात वृत्तपत्रांची संख्या ३१ होती. अमरावती येथून 'तरुण हिंदू' हे वृत्तपत्र नानासाहेब बामणगावकर यांच्या संपादकत्वाखाली निघत होते. या वर्तमान पत्रातून त्यांनी लोकमान्य टिळकांचे एक जहाल भाषण छापले होते. त्यामुळे त्यांना १००० रुपये दंड झाला होता. सरकारची दडपशाही सुरु असतांना देखील वृत्तपत्रांचे राष्ट्रवादी विचार रुजविणे सुरुच होते. अकोला येथून याच सुमारास टिळक अनुयायांनी 'स्वावलंबी' हे वृत्तपत्र सुरु केले. जहाल विचारांचा प्रचार करणे या मराठी साप्ताहिकाचे ध्येय होते. १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकाच्या प्रेरणेने व त्यांच्या राजकारणाला साहाय्य करण्याच्या उद्देशाने बाबासाहेब खापर्डे यांनी आपल्या संपादकत्वाखाली 'उदय' या नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले. त्यांनी या वृत्तपत्राद्वारे लोकजागृतीचे महान कार्य त्याकाळात केले होते व अमरावती शहरातील एक प्रमुख वृत्तपत्र असे स्थान 'उदय'ला प्राप्त करुन दिले.[८]

टिळक युगात सर्वत्र राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रचार व प्रसार होत असतांना ब्रिटिश सरकारने दडपशाहीचे शस्त्र उपसले. भारतातील विविध वृत्तपत्रात राष्ट्रीय वृत्ती मोठ्या प्रमाणात व्यक्त होऊ लागली. त्या राष्ट्रीय वृत्तीला नियंत्रण घालण्यासाठी सरकारने १९१० मध्ये प्रेस ॲक्ट पारित केला. त्यामुळे अनेक वृत्तपत्र बंद झाली. तरी सुध्दा विर्दभात हितवाद, महाराष्ट्र, लोकमत ही वृत्तपत्रे टिकून राहिली.

१९११ मध्ये नागपूर येथून निघणाऱ्या 'हितवाद' नावाच्या इंग्रजी वृत्तपत्राचा सुवर्ण महोत्सव साजरा करण्यात आला. त्याचे मुख्य संपादक नरेश आप्पाजी द्रविड होते. 'हितवाद' वृत्तपत्राने राष्ट्रीयत्वाचा प्रचार मोठ्या प्रमाणात केला. १९१४ मध्ये नागपूर येथून 'महाराष्ट्र' नावाचे वृत्तपत्र गोपाळराव ओगले यांच्या संपादकत्वाखाली सुरु झाले. ओगले हे टिळकांच्या विचारसरणीतील एक होते. टिळकांच्या जहाजवादी विचारांच्या या वृत्तपत्राने राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रचार विदर्भात केला. यवतमाळ मध्ये बळीरामपंत एकबोटे यांच्या संपादकत्वाखाली 'स्वदेशी' नावाचे वृत्तपत्र प्रकाशित होत होते. विदर्भात याकाळात विविध वृत्तपत्रे सुरु करण्यात अनेकांनी पुढाकार घेतला. १९१९ मध्ये बापूजी अणे, भीमराव जतकर यांनी 'लोकमत' वृत्तपत्राची स्थापना केली. लोकनायक अणे यांनी या वृत्तपत्रात हिंदू मुस्लीम ऐकतेवर लेखमाला सुरु केली. मामासाहेब जोगळेकर यांनी 'प्रजापक्ष' नावाचे साप्ताहिक पत्र सुरु केले. हे पत्र राष्ट्रीयत्वाच्या प्रचारासाठी प्रसिध्द होते. विदर्भात १९०८ ते १९२५ पर्यंत प्रकाशित होणाऱ्या विविध हिंदी भाषीक वृत्तपत्र, साप्ताहिक, नियतकालिकांनी मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रवादी विचारांचा प्रचार व प्रसार केला होता. त्यामध्ये वर्धा येथून जमनालाल

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

बजाज यांनी 'राजस्थान केसरी', नागपूर येथून भैयालाल मुंदडा यांनी 'प्रणवीर', 'समाजसेवक', पं. नारायणदत्त यांचे 'विजय' वृत्तपत्र, नागपूर येथून प्रकाशित होणारे 'सत्याग्रही, श्रमजीवी', 'खादी हितकारी', 'मारवाडी हितैशी' मासिक पत्रिका, यवतमाळ येथील 'राष्ट्रसेवक', अजलपूर येथून 'धर्म प्रभाकर' मासिक पत्रिका, अकोला येथून 'राजस्थान' मासिक पत्र प्रकाशित होत होते.[९]

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. आधुनिक भारताचा इतिहास, चांद एस., अनुवाद बीं. एल. ग्रोवर व एन. के. बेल्हेकर, प्रकाशक: एस. चांद अँड कंपनी लि. रामनगर, नई दिल्ली, २००३.. पृ. क्र. ३४८.

२. वैद्य डॉ. सुमन, कोठेकर डॉ. शांता, महाराष्ट्रातील काँग्रेसचा स्वातंत्र्यलढा (१८८५-१९२०), प्रकाशक: सु. दा. देशमुख, सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, सचिवालय, मुंबई, पृ. क्र. ६.

३. Bird Eye View on The Origine and Growth of Journals in The State of M.P.: Vol:R:II, 28/2,Natuional Archives New Delhi.

४. आधुनिक विर्दभाचा इतिहास, कोलारकर डॉ. श. गो., प्रकाशक: श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००३. पृ. क्र. ५३१

५. आधुनिक विदर्भ का इतिहास, वक्काणी डॉ. नि. आ., मेहकर, १९८५, पृ. क्र.२१

६. वैद्य डॉ. सुमन, कोठेकर डॉ. शांता, महाराष्ट्रातील काँग्रेसचा स्वातंत्र्यलढा (१८८५-१९२०), प्रकाशक: सु. दा. देशमुख, सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, सचिवालय, मुंबई, पृ. क्र. ८०.

७. A Short Summary Sedition Committee Report of 1918 ,Ph-II,R-II,29/2, National Archives, New Delhi

८. आधुनिक विर्दभाचा इतिहास, कोलारकर डॉ. श. गो., प्रकाशक: श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००३. पृ. क्र. ५३५

९. आधुनिक विदर्भ का इतिहास, वक्काणी डॉ. नि. आ., मेहकर, १९८५, पृ. क्र. ३२३-३२५.

१०. वक्काणी, डॉ. नि. आ. : आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, प्रकाशन : श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर-२, १९८५.

११. कारंजकर, भि. दे. : अमरावती शहराचा इतिहास, प्रकाशक : श्री. दा. मुळे, मुख्याधिकारी, नगरपालिका, अमरावती, १९७८.

१२. National Archives, New Delhi : Source material Secrete report on the Internal Political Situation in the CP and Berar for the first half of January 1935, File No. 18/1/35-Poll.

१३. साप्ताहिक व अर्धसाप्ताहिक मातृभूमी अंक, अकोला (१९३१-१९४७).

१४. पाक्षिक राष्ट्रसेवक, चांदूरबिस्वा, जि. बुलडाणा (१९३८-३९)

स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे कार्य

डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी
साने गुरुजी विद्या प्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही ऐतिहासिक घटनेची मालिका होती ज्याचा अंतिम उद्देश ब्रिटिश राजवट संपवणे आणि भारतीयांना स्वातंत्र्य देणे. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. हा दिवस भारतीय इतिहासातील सर्वात महत्त्वाचा दिवस. स्वातंत्र्य सैनिकांनी सर्वस्वाचा त्याग करून आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. ज्ञान-विज्ञानाच्या सर्व क्षेत्रात आपल्या देशाने अभूतपूर्व वाटचाल केली आहे. कृषी, उद्योग, व्यापार, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य, संशोधन, संरक्षण इत्यादी असंख्य क्षेत्रातले आपले योगदान मोठे आहे. आपल्या देशाची ओळख सामर्थ्यशाली देश म्हणून आणि आपली संस्कृती त्याचबरोबर लोकशाही स्वीकारलेला देश अशी ओळख आहे आपल्या समाजाचे परिवर्तन स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित आहे.

स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचेही योगदान मोठे आहे. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचा सहभाग मोलाचा आहे. आपल्या देशाला गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी धडपडणाऱ्या शूरवीर महिलांचे योगदान आजच्या पिढीला होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी आपल्या जीवाची पर्वा केली नाही फक्त स्वातंत्र्य हेच त्यांचे ध्येय आणि देशातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याने जीवन जगता यावे यासाठी महिलांचे योगदान मोठे आहे. या स्वातंत्र्य लढ्यातील शूर वीर विरांगणा यांचे कार्य पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई – हिंदुस्थानात इसवी सन १८५७ च्या ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी विरुद्ध झालेल्या स्वातंत्र्य उठावातील एक महत्त्वाच्या स्वातंत्र्यसेनानी होत्या. राणी लक्ष्मीबाई धोरणी, चतुर, युद्धशास्त्र निपुण, शूर आणि थोर कर्तृत्व व नेतृत्व असणाऱ्या लक्ष्मीबाईंचे जीवन, अमरत्व, देशप्रेम आणि बलिदानाची एक अनोखी गाथा आहे. अठराशे सत्तावनचा उठाव हा संपूर्ण हिंदुस्थानात झाला. या उठावाचा पडसाद झाशीतही झाला. राणी लक्ष्मीबाईंनी इंग्रजांना पळवून लावले आणि अशा परिस्थितीत झाशीची राणी यांनी आपले अधिकार हाती घेतले. राणी लक्ष्मीबाईंनी आपल्या कार्यामध्ये ज्यांनी इंग्रजांविरुद्ध बंडखोरी केली अशांना आपल्या सल्लागार मंडळात सामील करून घेतले. इंग्रजांविरुद्ध बंड करणाऱ्या विद्रोही शिपायांना आपल्या सैन्यात सामील करून घेतले. परकीयांविरुद्ध लढण्याची तयारी

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

2022

ICHR

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of
Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Organized by

Department of History
Late Dattatraya Pusadkar Arts College,
Nandgaon Peth, Tq. Dist. Amravati.

Editor
Dr. Govind Tirmanwar

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Om Sai
OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Scanned with OKEN Scanner

Contribution of Women in Indian Independence Movement

© Author

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN : 978-93-93973-59-7

EDITION : 2022

Printed and Published By :

Shri Ganesh Raut
Om Sai Publisher & Distributors
Plot No. 29, Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003.
Mob. : 9923693506,
E-mail : ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

Smt. Jyoti Naresh Khapekar
SAI JYOTI PUBLICATION
Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur.
Mob. : 9764673503
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Books N Books
Plot No. 65, Radhika Palace,
Medical Chowk,
Hanuman Nagar,
Nagpur - 440009.
Mob.: 9923693506
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Branch :

Pune : 203, Paris Sparsh Hight,
Ambamata Mandir Road,
Ambai Dara, Dhayari,
Pune - 411041.
Mob.: 9420318884

New Delhi : 213, Vardhan House,
Ansari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.
Mob.: 8888828026, 9325656602

Type Setter

Shree Ganesh Graphics
Mob.: 9890803277

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

प्रकाशित सर्व शोधनिबंधातील विचार, मते व निष्कर्ष शोधनिबंध लेखकांची आहेत, त्यांच्याशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

1.	Role of Indian Women in Nationalist Movement: A Multi-dimensional Study Dr. Purnendu Kumar Kar	01
2.	The North East in the Freedom Movement: Exploring the role of Tribal Women Dr. Kuntal Sarma	06
3.	Sarojini Naidu and Indian Freedom Movement Dr. Shuchismita Mishra	12
4.	Reinvention of 1857 – Dalit Viranganas Dr. Mubaraque Quraishi	15
5.	Women and Nationalism in Colonial India: A Study of Sister Nivedita Jahanger Sultan	18
6.	Revolutionary Activity of Pritilata Waddedar Dr. Pradip Yeole	24
7.	Role of royal women in the freedom struggle of India Heera Sarmah	26
8.	The Importance and Role of Women in India's Freedom Struggle Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar	30
9.	Women in Gandhian Peace Movements Prof. Dr. Ashwinkumar Rathod	34
10.	Contribution of Women in Indian Independence Movement Ms. Dipali D. Pawar	39
11.	India's Freedom Fight and Women Dr. Sheetal Shinde	42
12.	Jhansi Ki Rani, A Valiant Warrior Shubhangi Kerhalkar	46
13.	Women and Indian War of Independence Dr. Shippy Purohit	48
14.	The Path of Human Liberation in Gandhi's Thought Dr. Shrikant D. Panghate	51
15.	The Forgotten Women of 1857 Dr. Supriya Choudhary	56

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana

Scanned with OKEN Scanner

16.	Contribution of Women to Revolutionary Movements in India During British Period Mohammad anis ul Islam	59
17.	Unsung Contribution of Mothers of Freedom Fighter in Independence Movement Pooja Tiwari	63
18.	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन की वीरांगनाएँ प्रा. डॉ. संदीप रमेश हातेवार	66
19.	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में आदिवासी वीरांगना का योगदान (रानी अवन्तीबाई, रानी गेडेनलुई, विरांगना झलकारीबाई) डॉ. लक्ष्मण न. गोरे	74
20.	भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में छत्तीसगढ के महिलाओं का योगदान श्री. योगेश खेमराज भोयर	80
21.	डॉ. ॲनी बेझंट: राजकीय विचारधारा आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढा प्रा. डॉ. कविता राजेंद्र तातेड	84
22.	सविनय कायदेभंग चळवळीत यवतमाळ जिल्हयातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. नितीन व. चांगोले	89
23.	स्वातंत्र आंदोलनात नागपूरच्या महिलांचे योगदान डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	93
24.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात विदर्भातील वंचित स्त्रीयांचे योगदान डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	97
25.	ॲनी बेझंट यांचे राजकीय कार्य डॉ. स्मिता म. जाधव	103
26.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे योगदान: एक अवलोकन डॉ. माया वानखडे	108
27.	स्वातंत्र्य चळवळीत बुलडाणा जिल्हयातील महिलांचे योगदान डॉ. नामदेव वामनराव ढाले	112
28.	महात्मा गांधीच्या चळवळीत महिलांचे योगदान प्रा. डॉ. सौ. एस. पी. लाखे	119
29.	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील क्रांतीकारक स्त्रियांचे योगदान प्रा. डॉ. सुरेश संतराम माळशिखरे	125
30.	अमरावती शहरातील असहकार चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग (इ.स. १९२० ते १९२१) डॉ. निलय प्र. देशमुख	129
31.	भारतीय स्वात्रंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान डॉ. स्वाती डवरे (काळमेघ), डॉ. निलिमा राऊत (कोहळे)	134

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Scanned with OKEN Scanner

स्वातंत्र्य चळवळीत बुलडाणा जिल्हयातील महिलांचे योगदान

डॉ. नामदेव वामनराव ढाले
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख
जिजामाता महाविद्यालय
बुलडाणा.

'चुल आणि मुल' यातच आपल्या जीवनाची इतिकर्तव्यता न मानता, आपल्या घराचा उंबरठा ओलांडून अनेक महिला बाहेर पडल्या आणि त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढयात पुरूशांच्या खांद्याला खांद्या लावून हिरीरिने भाग घेतला. त्यामुळे भारताच्या अपूर्व स्वातंत्र्य संग्रामात भारतीय महिलांचा सहभाग हा उत्स्फूर्त व उत्साहपूर्ण राहिलेला आहे. हे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचे वैशिष्ट ठरले.

बुलडाणा जिल्हा हा राजमाता जिजाबाईच्या जन्माने पुनीत झालेला जिल्हा आहे. स्वराज्य कल्पनेची प्रेरणा देणाऱ्या राजमाता जिजाबाई व स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराजांचा सहवास बुलडाणा जिल्हयाला लाभलेला आहे. राजमाता जिजाबाई व स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणेतून बुलडाणा जिल्हयात पुडील काळात आपसुकच स्वातंत्र्याची ज्योत पेटल्याशिवाय राहिली नाही.

भारताच्या निरनिराळया भागाप्रमाणेच बुलडाणा जिल्हयातील महिलांनी देखील भारतीय स्वातंत्र्य लढयात पुरूषांच्या खांद्याला खांद्या लावून सक्रीय सहभाग दर्शविला. स्वातंत्र्य लढयाच्या प्रत्येक टप्यातील सत्याग्रहात बुलडाणा जिल्हयातील महिला अग्रेसर होत्या. त्यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयात महत्वपूर्ण योगदान राहिलेले आहे.

१८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभा थापन झाल्यानंतर बुलडाणा जिल्हयात विविध राष्ट्रीय पुढा-यांचे दौरे झाले. त्यामध्ये ए.ओ. हयुम १८८९, लोकमान्य टिळक (१९०८ व १९१८), न.चिं. केळकर (१९१६), राजे छाहू छत्रपती महाराज (१९१७), बॅ. चित्तरंजन दास (१९२३), दामोदर बळवंत भडजी गुरुजी (१९२३), डॉ. शंकराचार्य कुर्तकोटी (१९२६), महात्मा गांधी (१९२७ व १९३३), विनोबा भावे (१९२७), आचार्य कृपलानी (१९२७), एन.डी. सावरकर (१९२९), सरदार वल्लभभाई पटेल (१९३१), डॉ.राजेंद्र प्रसाद (१९३५), प्रसिध्द क्रांतिकारक एम.एन. रॉय (१९२९) सुभाषचंद्र बोस (१९३९), वि.दा. सावरकर (१९४१), राष्ट्रसंत तुकडोंजी महाराज (१९४३), मेजर जनरल शहानवाज खॉन (१९४६) इत्यादी अनेक राष्ट्रीय पुढारी बुलडाणा जिल्हयात येवून गेले.या पुढाऱ्यांच्या झंझावती दौऱ्यांमुळे बुलडाणा जिल्हातील स्वातंत्र्य लढयाला प्रेरणा मिळाली व त्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीला गती प्राप्त झाली.

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या व दुसऱ्या दशकात लो. टिळकांचे बुलडाणा जिल्हयात महत्वपूर्ण दौरे झाले. त्यांच्या जहालवादी विचारांचा प्रभाव बुलडाणा जिल्हयातील महिलांवर पडला आणि तेव्हापासूनच त्या स्वातंत्र्य लढयात सक्रीय झाल्याचे दिसून येते. याकाळात पार्वतीबाई पारसनिस यांचे महत्वपुर्ण योगदान होते. खामगाव येथे कॉंग्रेस कमिटीतर्फे तसेच भगिनी मंडळाच्या वतीने सौ. पार्वतीबाई पारसनीस यांनी, परदेशी मालावर पूर्ण बहिष्कार टाकण्यास, उपस्थित महिलांना आवाहन केले. सौ. पार्वर्तीबाई पारसनीस यांच्या सारख्या महिला नेतृत्व गांधी युगाच्या सुरूवातीच्या काळापासून बुलडाणा व वऱ्हाड भागात चमकत होते.

भारताच्या अपूर्व स्वातंत्र्य संग्रामात भारतीय महिलांचा सहभाग हा उत्स्फूर्त व उत्साहपूर्ण होता हे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचे वैशिष्ट ठरले आहे. 'चुल आणि मुल' यातच आपल्या जीवनाची

Scanned with OKEN Scanner

इतिकर्तव्यता न मानता, आपल्या घराचा उंबरठा ओलांडून अनेक महिला बाहेर पडल्या आणि त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढयात पुरूषांच्या खांद्याला खांद्या लावून हिरीरिने भाग घेतला. भारताच्या निरनिराळ्या भागाप्रमाणेच बुलडाणा जिल्हयातील महिलांनी देखील या लढयात, विशेशत: गांधी युगातील प्रत्येक टप्यातील सत्याग्रहात महिला अग्रेसर होत्या.

१९२० नंतर म.गांधींच्या प्रेरणेने महिला राजकारणात पडू लागल्या. मं गांधींचे सत्य व अहिंसा हे दोनही तत्वे स्त्रियांच्या दृष्टीने प्रेरक, उत्साही ठरत गेली. म. गांधींनी स्त्रियांना देशप्रेमाची प्रेरणा देवून त्यांच्यातील सुप्तशक्ती जागृत केल्या होत्या. विनोबा भावे, जमनालाल बजाज, यांनी महिलांना चळवळीत आणण्यासाठी आश्रमांची निमिर्ती केली. त्यामुळे नागपूर, वर्धा, या आसपासच्या व संपूर्ण विदर्भातच विविध कार्यक्रम पूर्ण करणारे स्त्री—पुरूष सहभागी होवू लागले. अशाच प्रकारची धारणा महात्मा गांधींचीही असल्याने या लढयात स्त्री षक्तीला विशेष महत्व आले. म. गांधींच्या या अभिनव उपक्रमांमुळे स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्य कक्षेला वाव मिळाला.

१९२० च्या असहकार चळवळीत बुलडाणा जिल्हयातील महिलांचा सहभाग

१९२१ पासूनच वऱ्हाडातील अकोला, अमरावती, बुलडाणा, यवतमाळ या जिल्हयांतून स्त्रीयांनी प्रचार कार्यात भाग घेणे सुरू केले. म. गांधी व कस्तुरबा गांधी हे दोघेही दि. २९ मार्च १९२१ रोजी नागपूरहून अमरावती येथे आले असता, महिलांमध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले. म. गांधींनी अमरावती येथील सभेत स्त्रियांना, ''आपल्याजवळ जे असेल ते द्या'' असे कळकळीचे आवाहन केले. या सभेला विदर्भ वऱ्हाडातील ३००० स्त्रियांचा समुदाय हजर होता. या नंतर येथील प्रमुख स्त्रियांनी इतर स्त्रियांना सहभागी करून घेण्याकरीता संपूर्ण वऱ्हाडात प्रचार दौरे केले. सौ. पार्वताबाई पटवर्धन यांनी प्रांतिक कॉग्रेस कमिटी तर्फे बुलडाणा जिल्हयातील शेगाव, खामगाव इ. शहरात व गावात असहकार चळवळ यशस्वी करण्याकरीता व्याख्यान दौरे काढले.

सौ. पार्वताबाई पटवर्धन यांनी बुलडाणा जिल्हयातील महिलांना असहकाराची प्रेरणा दिली. ऑगष्ट १९२१ मध्ये खामगाव येथे कॉग्रेस कमिटीतर्फे तसेच भगिनी मंडळाच्या वतीने एक सभा झाली. या सभेत सौ. पार्वतीबाई पारसनीस यांनी, परदेशी मालावर पूर्ण बहिष्कार टाकण्यास, उपस्थित महिलांना आवाहन केले. तसेच प्रत्येकाने आपले कर्तव्य बजाविले पाहिजे तरच आपल्या देशाचे व आपले हित साध्य होईल, असेही उपस्थितांना संबोधित केले. त्या पुढे म्हणाल्या, ''तुमच्या तुम्ही म्हणाल, आम्ही चळवळीला काय मदत करणार, आमच्या हातात काय आहेत, तुमच्या हातात बांगडया आहेत, त्या कुठल्या आहेतबरं, विलायती, मग त्याच जर आपण देशी वापरल्या तर काय थोडा फायदा होणार आहे. आपल्या देशातून आज बांगडयांतून परदेशी कोटयावधी पैसा जातो, आता तरी स्वदेशीचे व्रत घेवून परदेशी मालावर पूर्ण बहिष्कार घाला ''सौ. पार्वतीबाई पारसनीस यांच्या या भाशणामुळे महिलांना मोठी प्रेरणा मिळाली आणि मोठया प्रमाणात महिला स्वदेशी चळवळीत सहभागी झाल्या. सौ. पार्वर्तीबाई पारसनीस यांना आपल्या पतीपासून म्हणजे चळवळीतील गांधींवादी पुढारी डॉ. म.ना. पारसनीस यांच्याकडून प्रेरणा मिळाली होती. त्यामुळे सौ. पार्वर्तीबाई पारसनीस यांच्या पासून बुलडाणा जिल्हयातील अनेक महिलांनी प्रेरणा घेतली व त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्वत:ला झोकून दिले.

१९३०—३२ च्या सविनय कायदेभंग लढयात बुलडाणा जिल्हयातील महिलांचा सहभाग

१९३० सालच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात भारतीय महिलांनी अलौकिक कामगिरी करून दाखविली. महात्मा गांधींच्या आदेशाप्रमाणे स्त्रियांनी दारूच्या दुकांनावर निरोधने करण्यात विशेष पुढाकार घेतला. म. गांधींचा हा आदेश बुलडाणा जिल्हयातही येवून पोहचला. अकोला येथे भगिनी वर्गाने विशेषत: दुर्गाताई जोशी, सौ राधाबाई ओक, ताराबेन मश्रुवाला इत्यादींनी बुलडाणा जिल्हयातील मलकापूर, शेगांव, जळगांव, इत्यादी भागात दौरे व व्याख्यांनांद्वारे मोठी जागृती घडवून

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Scanned with OKEN Scanner

आणली. महिलांनी यावेळी दारूच्या गुत्यावरील व परदेशी कापडाच्या दुकानावरील शांततामय निरोधने करून ब्रिटीश सरकारला धारेवर पकडले. बुलडाणा जिल्हयातील सौ. जिजीबाई देशपांडे व माई साहेब कानिटकर यांनी बुलडाणा जिल्हयात संघटन केले व प्रचारकार्यास जिल्हा युद्धमंडळास विशेष सहकार्य केले.

जिजीबाई देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली अनेक सभा झाल्या. त्या सभेत त्यांनी दारू निरोधने, विदेशी कापडावरील निरोधने हयावर भाषणे दिले व महिलांमध्ये राजकीय जागृती घडवून आणली. जंगल सत्याग्रहास जिजीबाई देशपांडे यांनी आपल्या पथकासह खामगाव येथील केंद्रात सत्याग्रह केला होता. यावेळी बुलडाणा जिल्हयातील जिजीबाई देशपांडे, रूक्मिणीबाई कोरडे व पार्वतीबाई पत्की या महिलांनी सहा—सहा महिन्यांचा कारावास भोगला.

ब्रिटीश सत्तेविरूद्ध ज्यांचे वादांकीत भाषणे खुप गाजले असे- पाचलेगावंकर महाराज यांच्यावर बुलडाणा जिल्हयातील महिलांची नितांत श्रद्धा होती. महाराजांच्या मागे याकाळात सरकारचा ससेमिरा लागला असतांना ते भूमिगत झाले. हया कालखंडात खामगांव परिसरातील महिलांनी त्यांना सहाय केले. त्यामुळे महारांजांना शेवटपर्यंत अटक होवू शकली नाही. पाचलेगांवकर महाराजांनी खामगाव येथे 'मुक्तेश्वर आश्रम—दल' स्थापन केले होते. आजही हा आश्रम सुस्थितीत आहे. या दलातून राजकीय व धार्मिक जागृतीचे धडे दिले जात होते. तेव्हा सरकारने त्यांच्यावर पकड वारंट काढून अटक केली. तेव्हा डॉ. मुंजे व बापुजी अणे यांनी पोलिस कस्टडीतून त्यांना सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले होते.

नोव्हेंबर १९३० च्या काळात अमरावती, अकोला, बुलडाणा, यवतमाळ या वऱ्हाड प्रांतातील चारही जिल्हयातील महिला स्वयंसेवक एकत्र येवून त्यांनी दारूच्या हर्रासाच्यावेळी मोठया प्रमाणात दारू गुत्यांवर व कापड दुकानांवर पिकेटींगचे नेतृत्व केले. पिकेटींगच्या ठिकाणी या महिला व्याख्याने देत व राष्ट्रीय गाणी व रामनामाचा गजर करीत असत. विशेशतः बुलडाणा जिल्हयातील महिलांनी जळगांव तालुक्यातील आसलगांव, खामगांव, बुलडाणा येथे बरेच दिवसपर्यंत जोरात पिकेटींग केले होते. मेहकर तालुक्यातील सौ. रमाबाई रंगनाथ केळकर यांनी लिलाव निरोधनात व्याख्याने देवून अंत्यत धिटाईने काम केले होते. त्यामुळे त्यांना अकोला व नागपूर येथील जेलमध्ये कारावास भोगावा लागला होता. त्यांनी जंगल सत्याग्रहात सुद्धा भाग घेतला होता. त्यांचे पती रंगनाथ परशराम केळकर यांनीही तुरूंगवास झाला होता. चिखली येथील प्रभावती मारोतीराव चंवडके यांनी दारू दुकानावर व परदेशी कापड दुकानावर पिकेटींग केले. तसेच गावोगावी जावून प्रभातफेऱ्या, सभा, व्याख्यानांद्वारे स्वातंत्र्याचा प्रचार केला व जनजागृती घडवून आणली. हे कार्य त्यांनी भूमिगत राहून केले होते. १९३० च्या जंगल सत्याग्रहात मलकापूर येथील उमाबाई गुलाबराव देशमुख यांनी भाग घेतल्यामुळे एक महिना त्यांनी अकोला येथील तुरूंगात सक्त मजुरीची शिक्षा भोगली. पिंपळगाव काळे येथील मयुराबाई ज. षालीराम यांनी १९३९ च्या जंगल सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे सरकारने त्यांना अटक करून पोलिस कस्टडीत ठेवले होते. सौ. विमलाबाई अच्युतराव देशपांडे यांनी याकाळात प्रभातफेऱ्या व जाहिरसभांद्वारे स्वातंत्र्याचा प्रचार केला. त्यांनी त्यांचे पती अच्युतराव केशवराव देशपांडे यांच्याबरोबर १९३० च्या कायदेभंग चळवळीत खामगांव व जळगांव क्षेत्रात कार्य केले होते.

बुलडाणा जिल्योतील महिलांचे नाटकांद्वारे जनजागृतीचे कार्य

बुलडाणा जिल्हयातील महिलांनी सभा व भाषणे या व्यतिरीक्त नाटके बसवून ती रंगमंचावर आणली. या नाटकांच्या माध्यमांद्वारे त्यांनी महिला राष्ट्रीय जागृती करण्याचे कार्य केले. मेहकर येथील महिलांनी आपल्या महिला मंडळातर्फे राजकीय जागृतीकरीता १० नाटके बसविली होती. त्याद्वारे ते महिला मंडळ प्रचारकार्य करीत असे.

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Scanned with OKEN Scanner

बुलडाणा जिल्योतील भगिनी मंडळाची कार्य

खामगांव येथे वऱ्हाड प्रांत युद्धमंडळाचे पदाधिकारी डॉ. म. ना. पारसनीस यांच्या पत्नी सौ. पार्वतीबाई पारसनीस यांनी त्यांच्या घरी 'चरखा संघ' स्थापन केला. या चरखा संघातील भगिनींनी स्वदेशीचे व्रत घेतलेले होते. त्यांनी परदेशी मालावर पूर्ण बहिष्कार टाकला होता. जिजीबाई देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली सायंकाळी फेरी काढण्यात येत असत व राष्ट्रीय गाणी म्हटल्या जात असत. तसेच दारूच्या दुकानांवर पिकेटींग करण्यात येत असत. खामगांवातील दुसरे नेतृत्व सत्यभामाबाई पुराणिक यांच्याकडे होते. त्यांनी लोकजागृतीचे कार्य खंड पडू न देता शेवट पर्यंत चालू होते. १९३० च्या काळात भगिनी मंडळाने चरखा सप्ताह सुरू केले. सौ. पारसनीस यांच्या घरी असलेल्या चरखा संघातीनल भगिनींनी एका सप्ताहात तीन शेर सुत कातले. तर दुसऱ्या सप्ताह लक्ष्मीबाई जोशी यांच्याकडे घरी सरू करण्यात आला होता. निघालेले सुत हे कॉग्रेस कमिटीला देण्यात येत असे.

भगिनी मंडळाच्या २० स्त्रीयांच्या मदतीने सौ. पार्वतीबाई पारसनीस यांनी विलायती कापडाच्या दुकानावर पिकेटींग कार्य केले. त्याचा परिणाम याकाळात व्यापारावर झाला. व्यापाऱ्यांनी एक महिना विलायती कापड विकणार नाही म्हणून त्यांनी सहयांसह कबूल केले.सौ पार्वताबाई पारसनीस यांनी स्वतः चांगलेच स्वदेशाचे व्रत अंगिकारलेले होते. काहींचा विरोध असतांनाही नवरात्रात देवीच्या दर्शनाला विलायती कापड व ईरकली लुगडी नेसून कोणी जावू नये म्हणून स्वतः त्यांनी पहारा केला होता. खामगाव येथील देवी समोरील पटांगणात राधाबाई ओक यांच्या नेतृत्वाखाली विशाल सभा घेण्यात आली. या सभेला देशी कापडाची लुगडी घालून बऱ्याच भगिनी व्याख्यान ऐकाला आल्या होत्या.

आक्टोंबर–नोव्हेंबर १९३० मध्ये बुलडाणा जिल्हयाच्यावतीने बुलडाणा दारू दुकानांचे लिलाव झाले. त्यावेळी निरोधनाला उग्र स्वरूप प्राप्त झाले होते. लिलाव बोलण्यास जाणाऱ्या दारू गुत्तेदारासमोर आडवे होवून महिला त्यांना अडवित होत्या. विशेष म्हणजे याचवेळी गर्दीत जावून एका दारू गुत्तेदाराने स्त्री वेश धारण करून यात प्रवेश मिळविला होता. या दारू गुत्याच्या लिलावाच्या काळात बुलडाणा येथे खामगांव येथील जिजीबाई देशपांडे, रूक्मिणीबाई कोरडे, गंगाबाई आगरवाले, सत्यभामाबाई पुराणिक इत्यादी महिलांनी कार्य केले होते.

खामगांव येथील स्त्रियांची प्रचंड सभा (१९३०)

दि. १८ ऑगष्ट १९३० रोजी ''परदेशी मालावर बहिष्कार' या विषयावर खामगाव येथील यशवंत थियटरमध्ये सौ. पावर्ताबाई पारसनीस यांच्या अध्यक्षतेखाला प्रचंड सभा झाली. या सभेला ५०० च्या वर स्त्रिया हजर होत्या. सभेचे मुख्य वक्ते धर्मभास्कर पाचलेगावकर महाराज यांनी चहाचे दुष्परिणाम व परदेशी मापडे वापरणे धर्मबाहय आहे असे समजावून सांगितले. जिजीबाई देशपांडे यांनी' परदेशी मालावर पूर्ण बहिष्कार घाला व चालू स्थितीत स्त्रियांना कर्तव्याची जाणीव करून देवून राणी लक्ष्मीबाई सारख्या पुढे या 'असे आपल्या भाषणातून स्त्रियांना आव्हान केले. सभेच्या अध्यक्षा सौ. पार्वताआई पारसनीस यांनी सांगितले की, ''महाराज पिशाच्च बाधा काढणारे आहेत तरी त्यांनी या हिंदी मातेच्या बोकांडी बसलेले गोरे पिशाच्च लवकर काढून टाकून तिला त्या पिशाच्यांच्या तावडीतून मुक्त करावे'' अशी विनंती महाराजांना केली. सर्व भगिनीतर्फे महाराजांना सुताचा हार अर्पण करण्यात आला व महात्मा गांधींचा जयजयकारात सभा संपविण्यात आली. त्यानंतर झेडावंदन करून स्त्रियांची मिरवणूक जलालपूऱ्यापर्यंत जिजीबाई देशपांडे यांच्या घराजवळ संपविली.

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Scanned with OKEN Scanner

भगिनी मंडळाचा सुत काढण्याचे कार्यक्रम

१९३० च्या कायदेभंग लढयात महिलांनी आगळेवेगळे कार्यक्रम राबविले. खामगाव येथे स्थापन झालेल्या भगिनी मंडळाच्या महिलांनी स्वदेशीचे व्रत धारण करून महात्मा गांधींचा आदेश व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली होती. 'दर मंगळवारी ५०० वार सुत कॉंग्रेसला द्यावे' असा एक अत्यंत सोपा व महत्वाचा कार्यक्रम भगिनी वर्गाने सुरू केला. हा कार्यक्रम सर्वांना पटविण्यात येवून त्या कार्यक्रमाचे महत्व सांगण्यात आले. सौ. पार्वतीबाई पारसनीस यांनी यावेळी आपल्या स्वहस्ताक्षरात एक पत्रक काढून खामगांव येथील महिलांना कार्यक्रमाचे स्वरूप व फायदे कळविण्यात आले होते. हया भगिनी मंडळात सौ. रूक्मिणीबाई कोरडे, सौ. पार्वतीबाई पारसनीस, सौ. सीताबाई महरजन, सौ. सुंदराबाई सोनारे, सौ. गंगुबाई धारव, सौ.द्वारकाबाई भटजी, सौ. गंगुबाई महाजन, इत्यादी महिला होत्या.

ब्रिटीश सत्तेविरूद्ध स्त्रियांची टोलेजंग सभा : 'महिला संघ' स्थापन

बुलडाणा जिल्हयातील चिखली या गावी 'स्त्रियांची टोलेजंग सभा' या काळात झाली. या सभेत "महिला संघ' स्थापन करण्यात आला. या महिला सघांच्या कार्यकारी मंडळात अध्यक्षा म्हणून सौ. भगिरथीबाई सोमण, उपाध्यक्ष सौ. मयुराबाई देशपांडे, चिटणीस विमलाबाई गुप्ते, जोडचिटणीस श्रीमती अन्नपूर्णाबाई दंशपांडे, तर सभासद म्हणून सौ. जानकीबाई देशपांडे, कु. इंदीराबाई शिदोरे, सौ. लक्षीबाई तेलंग हया महिला होत्या. ही सभा सौ. जानकाबाई कानिटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली होती. याचवेळी महिलांनी राष्ट्रीय ध्वजारोहण केले. या संघामुळे महिला संघटीत झाल्या होत्या.

१९३० प्रमाणेच १९३२ च्या कायदेभंग आंदोलनात सुद्धा बुलडाणा जिल्हयातील महिलांनी महत्वपूर्ण कामगिरी बजाविली होती. या चळवळीत अनेक महिलांनी प्रत्यक्ष ऑर्डिनन्स मोडला होता. प्रभातफेऱ्या काढल्या. सभा गाजविल्या. युद्धमंडळास मुष्टीफंड गोळा करून देण्यास महिलांनी सहाय केले होते. चिखली येथील सौ. प्रभावती मारोतीराव चवडंके या महिलेने दारू दुकानावर व परदेशी कापड दुकानावर पिकेटींग केले होते. त्याचबरोबर त्यांनी प्रभातफेऱ्या, सभा, गावोगावी जावून स्वात्ंत्र्याचा प्रचार केला व जनजागृती केली होती.

दि. ११ फेब्रुवारी १९३२ रोजी खामगाव येथील ३०० लोकांच्या उपस्थितीत सभा झाली. या सभेत जिजीबाई देशपांडे आणि रूक्मिणीबाई कोरडे यांची व्याख्याने झाली. सौ.जिजीबाई देशपांडे, सौ. पावर्ताबाई पारसनीस, सौ. पार्वतीबाई पत्की, सौ. रूक्मिणीबाई कोरडे या महिलांनी संपूर्ण बुलडाणा जिल्हयात प्रचार सभा घेवून मोठया प्रमाणात ब्रिटीश सत्तेविरूद्ध जनजागृती घडवून आणली होती. या महिलांनी पिकेटींग करून अनेकांना दारूच्या जबडयातून बाहेर काढले. एवढेच नव्हे तर ती दारूचे दुकानेही बंद करण्यास भाग पाडले. दारू दुकांनांवरील निरोधने व विदेशी मालावरील बहिष्कार प्रचार मोहिम सुरू असतांनाच जिजीबाई देशपांडे, रूक्मीणीबाई कोरडे, पार्वताबाई पत्की यांना अटक होवून सहा—सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख पुढारी पुरूशोत्तम झुंझुनवाला यांच्या पत्नी व जमनालाल बजाज यांच्या पुतणी सौ. सीताबाई झुंझुनवाला यानी १९३२ च्या कायदेभंग आंदोलनात दारू व विदेशी कापडावर बहिष्कार घालण्याच्या चळवळीत भाग घेतला होता.

१९४० च्या वैयक्तीक सत्याग्रहात बुलडाणा जिल्हयातील महिलांचा सहभाग

१९४० च्या वैयक्तीक सत्याग्रहात बुलडाणा जिल्हयातील महिला अग्रेसर होत्या. होता. दि. १७ ते २१ मार्च १९४१ याकाळात प्रमिलाताई ओक, राधबाई ओक व प्रेमाबाई अनिश या अकोला जिल्हयातील सत्याग्रही महिलांनी बुलडाणा जिल्हयात निरनिराळया ठिकाणी प्रचंड सभा घेतल्या. त्यांच्या भाषणांमुळे बुलडाणा जिल्हयातील महिलांवर चांगलाच प्रभाव पडला. प्रमिला ओक यांनी

Buldana

Scanned with OKEN Scanner

दि. १९ मार्च १९४१ च्या सभेत 'आपसातील मतभेद व जातीय भांडणे नाहीशी करून सद्याच्या आणिबाणीच्या प्रसंगी राष्ट्रीय स्वरूपाची एकी निर्माण करण्याविषयी 'आवाहन केले. तसेच स्वातंत्र्य लढ्यात कार्यप्रवण होण्याविषयी विनंती केली. त्यांच्या भाषणांमुळे बुलडाणा जिल्ह्यातील महिलांवर चांगलाच प्रभाव पडला. यावेळी मलकापूर तालुका कॉंग्रेस कमिटीच्या कार्यकर्त्या सौ. रूक्मिणीबाई विठ्ठल कोरडे यांनी रोहिणखेड येथे युद्धविरोधी भाषण करून सत्याग्रहास प्रारंभ केला. परंतू सरकारने त्यांना भारत संरक्षण कायद्यान्वये अटक करून खटला भरला. पुढे त्यांनी वैयक्तिक सत्याग्रह केला. त्यामुळे सौ. रूक्मिणीबाई विठ्ठल कोरडे यांना तीन महिन्याची शिक्षा भोगावी लागली. त्यांची बुलडाणा जेलमधून सुटका करण्यात आल्यानंतर संपूर्ण जिल्ह्यातील सत्याग्रहींमध्ये स्वातंत्र्याचा संचार शिरला व त्यांच्यापासून चेतना निर्माण झाली होती.

१९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीत बुलडाणा जिल्ह्यातील महिलांची उल्लेखनीय कामगिरी

१९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीत बुलडाणा जिल्ह्यातील महिलांनी उल्लेखनीय कामगिरी बजाविली होती. खामगांव येथील सौ. कौसल्या काशिनाथ आवटे यांनी विध्वंसक कृत्यांना मदत केली. त्यामुळे या आरोपाखाली त्यांना चार महिने स्थानबद्ध केले होते. देउळगाव राजा येथील प्रसिद्ध कार्यकर्ते चंपालालजी मेवाडे यांना अटक झाल्यानंतर त्यांच्या प्रचाराचे काम त्यांच्या पत्नी सौ. शांताबाई चंपालाल मेवाडे यांनी १९४२ चळवळीत सक्रीय भाग घेवून प्रभातफेऱ्या काढल्या. त्यातून त्यांनी प्रचाराचे कार्य केले. त्यांनी ठिकठिकाणी सभा घेतल्यामुळे सरकारने त्यांना अटक केली. अडीच महिने कच्या कैदेत ठेवल्यानंतर त्यांना सहा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. सौ. शांताबाई चंपालाल मेवाडे यांना एस. डी.एम. बुलडाणा यांच्या आदेशाने ३५ व ३९–६, आर डब्ल्यु ३८–१ अे व सी–अे बी या कलमाखाली अटक करण्यात आली. सौ. शांताबाई चंपालाल मेवाडे यांनी महात्मा गांधींच्या रचनात्मक कार्याचा देखील प्रचार व प्रसार केला.

अशाप्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या प्रत्येक टप्यात बुलडाणा जिल्ह्यातील महिलांचा सहभाग उत्स्फूर्त व उत्साहपूर्ण राहिलेला आहे. त्यामुळे बुलडाणा जिल्यातील महिलांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान हे महत्वपूर्ण वाटते. तसेच ते वर्तमान व भावी पीढीला प्रेरणादायी ठरणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. Kunte,B.G.[Edi.]: Maharastra State Gazetteers, Govt. of Maharastra, Buldana District, Published By The excutive Editor and Secretary, Gazetteers Dept. of Maharastra, Bombay, Revised Edition:1976

२. Joshi, Dr. P.L. [Edi.]: Political Ideas and Leadership in Vidharbha, Sponsored by Silver Jublee Committee, Dept. of Political Science & Public Administration, Nagpur University, Edition:1980

३. कारंजकर, भि.दे.: अमरावती षहराचा इतिहास, प्रकाशकः श्री दा. मुळे, मुख्याधिकारी, नगरपालिका, अमरावती, १९७८.

४. उदासी, बि.ना.: लेखमाला, विदर्भातील मागील गुल्या ५० वर्षाच्या घडामोडी, प्रकाशकः बि. ना. उदासी, अकोला, १९८५–८६

५. वक्काणी, डॉ. नि.आ.: आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, प्रकाशकः श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८५.

६. फाटक, न.र. स्वा. सै. चरित्र कोश, महाराष्ट्र राज्य, विदर्भ विभाग, खंड–१, मुंबई, १९७८.

७. देशपांडे, अच्च्युतराव, स्वातंत्र लढ्यात वऱ्याडचे योगदान व स्वातंत्र सैनिक स्मरणिका, अकोला, १९९२

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Scanned with OKEN Scanner

८. कोलारकर, डॉ. श.गो., विदर्भाचा इतिहास, नागपुर, २००३

९. जेल रेकॉर्ड, अधिक्षक बुलडाणा जिल्हा वर्ग पोलीस २.

१०. महाराष्ट्र शासन दप्तर, कलेक्टर ऑफीस, बुलडाणा.

११. देशपांडे, अ.के.: बुलडाणा जिल्हयातील स्वातंत्र्यलढा, प्रकाशनः ऑगष्ट क्रांती सुवर्ण महात्सव समिती, मुंबई, १९७२.

१२. कुळकर्णी, आबासाहेबः वऱ्हाडची स्वातंत्र्यसेवा, प्रकाशनः कॉंग्रेस सुवर्ण महात्सव समिती, अकोला, दि. २८ डिसेंबर १९३५.

१३. उदासी, बि.ना.: दैनिक मुद्रीका, वऱ्हाड स्वातंत्र्य संग्राम विशेषांक, प्रकाशकः दै मुद्रीका प्रकाशन, सुदर्शन प्रेस, अकोला, १९८६.

१४. कुंटे, भ.ग.: स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश, विदर्भ विभाग, खंड–२, प्रकाशक सचिव–संपादक, म. षा. अ. न. मुंबई, १९७८.

१५. फडके, यशवंत दिनकरः विसाव्या शतकातील महाराष्ट, १९२१–१९२९, खंड–३, प्रकाशकः रत्नाप्पा कुंभार, सासवड पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन, २५०, शनिवार पेठ, पुणे, १९९१.

१६. वैद्य डॉ. सुमन, कोठेकर डॉ. शांता : आधुनिक भारताचा इतिहास, १९२१–१९४७, प्रकाशिकाः ललिता पुराणिक, श्री साईनाथ प्रकाशन १, धरमपेठ, नागपूर, १९९९.

१७. धर्माधिकारी, ताराः स्वातंत्र्य लढयातील स्त्री, प्रकाशकः ऑगष्ट क्रांती महोत्सव समिती, मुंबई, १९९२.

१८. देशपांडे, अच्युतराव : भारतीय स्वातंत्र्य लढयात वऱ्हाडचे योगदान आणि स्वातंत्र्य सैनिक स्मरणिका, प्रकाशकः सौ. विमलाबाई देशपांडे, स्वातंत्र्य सैनिक, अकोला, १९९२.

१९. पाठक, दमयंतीः भारताच्या स्वातंत्र्य लढयात वैदर्भीय महिलांचे योगदान, १८८५–१९४७, प्रकाशकः श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर १०, २००३.

२०. पारसनीस, डॉ. पु.म.: डॉ. महादेव नारायण उर्फ भाउसाहेब पारसनीस, प्रकाशक ५ डॉ.पु.म. पारसनीस, खमगांव, १९८८.

२१. चौधरी, के.केः भारतीय स्वतंत्रता संग्राम और महाराष्ट्र, प्रकाशकः शांताराम सगणे, सुचना एवं जनसंपर्क महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, १९८५.

Scanned with OKEN Scanner

2022

ISBN:978-93-91768-60-7

Advances in Microbiology

Volume I

Editors

Dr. R. R. Tembhurne
Dr. Hitesh U. Shingadia
Dr. Parimala B.
Dr. V. Rekha

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Bhumi Publishing
First Edition: 2022

First Edition: 2022

***ISBN:* 978-93-91768-60-7**

ISBN 978-93-91768-60-7

© Copyright reserved by the publishers

Publication, Distribution and Promotion Rights reserved by Bhumi Publishing, Nigave Khalasa, Kolhapur

Despite every effort, there may still be chances for some errors and omissions to have crept in inadvertently.

No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronically, mechanically, by photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publishers.

The views and results expressed in various articles are those of the authors and not of editors or publisher of the book.

Published by:

Bhumi Publishing,

Nigave Khalasa, Kolhapur 416207, Maharashtra, India

Website: www.bhumipublishing.com

E-mail: bhumipublishing@gmail.com

Book Available online at:

https://www.bhumipublishing.com/books/

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

CONTENTS

Sr. No.	Book Chapter and Author(s)	Page No.
1.	**ROLE OF SOIL MICROORGANISMS IN PLANTS GROWTH** Anant T. More, Vinod R. Jogdand and Sumia Fatima	1 – 5
2.	**GENERATE RESISTANCE TO DISEASE, PESTS AND HERBICIDS TO QUANTITATIVE IMPROVEMENT OF CROP PLANTS** Mandaloju Venkateshwarlu	6 – 21
3.	**DISCOVERY OF TEIXOBACTIN: A PROMISE FOR FUTURE ANTIBIOTICS** V. A. Aneesha, T. S. Shyamkumar and Dinesh Kumar	22 – 28
4.	**AN OVERVIEW ON DESIGN AND TYPES OF ANAEROBIC DIGESTERS USED FOR BIOMETHANATION OF AGRO-INDUSTRIAL WASTES** Vishwas S. Patil	29 – 40
5.	**PGPR AND AM FUNGUS: AN EMERGING AREA IN AGRICULTURAL MICROBIOLOGY** Swati Ray	41 – 49
6.	**NEEM (*AZADIRACHTA INDICA* A. JUSS.) MICROBIOTA: ENDOPHYTIC FUNGI AND THEIR BIOPROSPECTING** **Ashok N. Pyati and Girish, K.**	50 – 65
7.	**VIRUSES AT GLANCE** R. R. Tembhurne	66 – 77
8.	**EMERGENCE OF ANTIFUNGAL RESISTANCE** Neha Nidhi Tirkey	78 – 83
9.	**BIOFERTILIZER, BIOPESTICIDES, RHIZOBIOLOGY AND IMMUNOLOGY** Snehal K. Bhavsar, Rajeshwari S. Patil and Dipshri D. Malkhede	84 – 96
10.	**DIVERSITY OF PSYCHROTROPH IN DAIRIES OF AURANGABAD** Syed Nisar Ahmed	97 – 105

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •

Advances in Microbiology Volume I
(ISBN: 978-93-91768-60-7)

ROLE OF SOIL MICROORGANISMS IN PLANTS GROWTH

Anant T. More*[1], Vinod R. Jogdand[2] and Sumia Fatima[3]

[1]Department of Botany, Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (Maharashtra) India

[2]Department of Botany, RFNS, Senior Science College, Akkalkuwa, Dist. Nandurbar

[3]Department of Botany, Dr. Rafiq Zakaria College for Women, Aurangabad 431 001

*Corresponding author E-mail: atmore555@gmail.com

Nutrients are present in everything we eat. They are required for strong teeth and bones, a healthy heart and blood vessels, and the proper functioning of your brain and nerves. These nutrients are obtained from the foods we consume. These come from the plants that grow, as well as the animals that devour the vegetation. Most soils contain a considerable amount of nutrients, which are absorbed by plants when they absorb water. To grow huge quantities of plants, soils must be healthy, and animals require plants to grow robust. Nutrients enter the soil through a variety of routes, including decomposing animal feces and dead plants, the atmosphere, rock weathering, and bacterial conversions. When soils are used to grow food, they must be kept healthy since plants take up a lot of nutrients that are not supplied. To restore what has been taken away, nutrients must be given, and the best method to do so is to test the soil. Too many nutrients pollute streams and groundwater, whereas too few nutrients cause plants to die.

Soil organisms which range in size from microscopic cells that decompose decaying organic matter to small mammals that eat other soil species play a significant role in soil fertility, structure, drainage, and aeration. Plant growth is aided by microorganisms invading plant roots and activating mechanisms that boost plant growth (1). One of the most important functions of soil organisms is to break down the complex chemicals found in decaying plants and animals so that they can be utilized by living plants again. Soil organisms act as catalysts in a variety of natural cycles, the most well-known of which are the carbon, nitrogen, and sulphur cycles.

Plants are part of a varied ecosystem in their natural habitat, which includes numerous and different microorganisms in the soil. Some of these microbes, such as mycorrhizal fungi and nitrogen-fixing symbiotic bacteria, have long been known to improve plant performance through enhancing mineral nutrition. However, only recently has the complete diversity of microorganisms associated with plants been discovered, as well as their potential to replace synthetic agricultural inputs. Biological fertilization has been shown to be an effective means of providing plants with the nutrients they require. It is both economically and environmentally

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

beneficial since it ensures long-term viability (2). The understanding of the composition and behaviour of rhizospheric microbiomes has advanced dramatically in recent years. Plants shape microbiome structures, most likely through root exudates, and bacteria have evolved numerous adaptations to flourish in the rhizospheric niche, according to research. The mechanisms underlying these interactions, as well as the processes that cause changes in microbiomes, are, nevertheless, largely unexplored.

Plant growth is influenced by four fundamental factors: light, water, temperature, and nutrients. These four factors impact the plant's growth regulators in plant body, causing it to grow faster or slower. Changing any of the four can induce stress in the plant, which can stunt, modify, or boost growth. To increase plant's growth factors for healthy plants, we need to understand as much as we can about each of the four aspects and our particular plant's unique needs. Microbial populations play an important role in the underlying processes that govern agro-ecosystem stability and productivity (3). In this chapter we are focusing mainly on the soil microorganisms which help plant to grow properly by providing required nutrients as well as favorable environment. These soil Microbes are mainly from four different groups Bacteria (Monerans), Fungi, Protozoa (Protists), algae (Plantae) and Nematodes (Animalia).

Bacteria are an important part of the soil's workforce. They are the last stage in the process of breaking down nutrients and releasing them to the plant's root zone. Bacteria, fungus, actinomycetes, protozoa, and algae are among the microscopic life forms that live in soil. Bacteria are by far the most prevalent of these diverse microbes (i. e. , 95 %). For a long time, scientists have known that soil contains a huge number of bacteria (about 10^8 to 10^9 cells per gram of soil) and that the amount of bacterial cells in soil is only around 1% of the total number of cells present (4). However, the quantity of bacteria in environmentally challenged soils might be as low as 10^4 cells per gram of soil (5). Temperature, humidity, the presence of salt and other chemicals, as well as the number and types of plants found in such soils, all influence the number and type of bacteria found there. Bacteria can effect plants in one of three ways, regardless of the number of bacteria in a soil sample. The relationship between soil bacteria and plants can be beneficial, detrimental, or neutral from the plant's perspective (6). Some soil bacteria could either directly support plant growth by simplifying resource acquisition or modifying plant hormone levels, or indirectly by reducing the inhibitory effects of various pathogenic agents on plant growth and development, i. e. by serving as biocontrol bacteria (7). Some bacteria are commercially used in plant growth regulation purpose in agricultures that are *Agrobacterium radiobacter, Azospirillum brasilense, Azospirillum lipoferum, Azotobacterchroococcum,*

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

Advances in Microbiology Volume I
(ISBN: 978-93-91768-60-7)

*Bacillus, Bacillus licheniformis, Agrobacterium radiobacter, Azospirillum brasilense, Azospirillum lipoferum, Azotobacter chroococcum, Bacillus, Bacillus licheniformi*etc.

Providing plants with nutrients that they lack, such as nitrogen, iron, and phosphorus, is part of bacterial plant growth promotion. A number of free-living bacteria, including as *Azospirillum spp*., may also absorb nitrogen and deliver it to plants, in addition to *Rhizobia spp*. (8). By producing low-molecular mass siderophores facilitating iron uptake by microorganisms (9). Various soil bacteria regulate the synthesis or inhibition of plant growth regulator by plant body Eg. IAA, Cytokinin and Ethylene etc. and indirectly regulate the growth of plants at different environments, at various developmental stages.

Fungiare like bacteria, dwells in the rootzone and aids in the delivery of nutrients to plants. Mycorrhizae, for example, are fungi that help roots and plants absorb water and nutrients, providing sugars, amino acids, and other nutrients. Under most situations, arbuscular mycorrhizal (AM) fungi boost plant growth directly by giving better and more efficient access to minerals, particularly P, via fungal hyphae and delivery of these nutrients to the plant. The AM symbiosis also improves disease resistance in host plants and inhibits non-mycorrhizal weed growth (10). Most terrestrial plants form symbiotic relationships with arbuscular mycorrhizal (AM) fungus. By increasing the root absorption area, these soil microbes help the plant absorb more nutrients. The symbiont receives plant carbohydrates in exchange for completing its life cycle. AM fungi also assist plants in dealing with biotic and abiotic challenges such as salinity, drought, severe heat, heavy metals, illnesses, and pathogens (11). Phosphorus is abundant in soils in both organic and inorganic forms; yet, it is unavailable to plants. As a result, phosphorus (P) deficiency develops in the soil, making P one of the most essential nutrient elements limiting crop productivity. Phosphate-solubilizing bacteria could help plants overcome their P deficit by dissolving insoluble P and making it available to them. Though inorganic P dissolution by microbial communities, including fungi, is frequent in vitro, the effectiveness of phosphate-solubilizing microorganisms in situ has been inconsistent. Mineral solubilization, biological control, and the generation of secondary metabolites are all characteristics of fungi. As a result, their ability to boost plant development when present in conjunction with the roots is undeniable (12).

Some actinomycetes, on the other hand, are predators and will harm the plant, while others found in the soil might work as antibiotics. Actinomycetes, as well as commercial biofertilizers, play an important function in the soil as plant growth-promoting rhizobacteria (13). Soil actinomycetes are diverse microbes with a lot of potential for potential for producing

3

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

enzymes including cellulases, chitinases, proteases, and other agro-biochemical, all of which are important for soil reclamation and long-term soil health.

Protozoa are bigger germs that enjoy consuming bacteria and being surrounded by them. In fact, nutrients that bacteria consume are released when protozoa consume bacteria.Protozoa encouraged the recovery of nitrifying bacteria and enhanced nitrogen losses as nitrate in leachate. Protozoa and nematodes, on the other hand, reduced phosphate leaching, an effect attributed to the promotion of microbial development early in the experiment (14).

Nematodes are small worms that dwell in or around plants. Some nematodes are predators, while others are useful to the plant, feeding on pathogenic nematodes and secreting nut.Nematodes reduced phosphate leaching (14).

References:

1. Miransari, M. Soil microbes and plant fertilization. Appl. Microbiol Biotechnol 92, 875–885, 2011.
2. Miransari, M. Soil microbes and the availability of soil nutrients. Acta Physiol Plant 35, 3075–3084, 2013.
3. Jay Shankar Singh, Vimal Chandra Pandey, D.P.Singh"Efficient soil microorganisms: A new dimension for sustainable agriculture and environmental development"Agriculture, Ecosystems & EnvironmentVolume 140, Issues 3–4, March 2011, Pages 339-353
4. Schoenborn L., P. S. Yates, B. E. Grinton, P. Hugenholtz, and P. H. Janssen, "Liquid serial dilution is inferior to solid media for isolation of cultures representative of the phylum-level diversity of soil bacteria," Applied and Environmental Microbiology, vol. 70, no. 7, pp. 4363–4366, 2004.
5. Timmusk S., V. Paalme, T. Pavlicek et al., "Bacterial distribution in the rhizosphere of wild barley under contrasting microclimates," PLoS One, vol. 6, no. 3, Article ID e17968, 2011.
6. Whipps J. M., "Carbon utilization," in the Rhizosphere,, J.M. Lynch, Ed., pp. 59–97, Wiley-Interscience, Chichester, UK, 1990.
7. Glick B. R., "The enhancement of plant growth by free-living bacteria," Canadian Journal of Microbiology, vol. 41, no. 2, pp. 109–117, 1995.
8. Bashan Y. and H. Levanony, "Current status of Azospirillum inoculation technology: Azospirillum as a challenge for agriculture," Canadian Journal of Microbiology, vol. 36, no. 9, pp.591–608, 1990.

Jijamata Mahavidyalaya Buldana

9. Neilands J. B., "Iron absorption and transport in microorganisms, "Annual Review of Nutrition, vol. 1, pp. 27–46, 1981.
10. Nichols K.A. (2008) Indirect Contributions of AM Fungi and Soil Aggregation to Plant Growth and Protection. In: Siddiqui Z.A., Akhtar M.S., Futai K. (eds) Mycorrhizae: Sustainable Agriculture and Forestry. Springer, Dordrecht.
11. Diagne N, Ngom M, Djighaly PI, Fall D, Hocher V, Svistoonoff S. Roles of Arbuscular Mycorrhizal Fungi on Plant Growth and Performance: Importance in Biotic and Abiotic Stressed Regulation. *Diversity*. 2020; 12(10):370.
12. Mohammad Saghir Khan, Almas Zaidi, Munees Ahemad, Mohammad Oves & Pervaze Ahmad Wani (2010) Plant growth promotion by phosphate solubilizing fungi – current perspective, Archives of Agronomy and Soil Science, 56:1, 73-98, DOI: 10.1080/03650340902806469.
13. Zoya Javed, Gyan Datta Tripathi, Mansi Mishra, Kavya Dashora"Actinomycetes – The microbial machinery for the organic-cycling, plant growth, and sustainable soil health". Biocatalysis and Agricultural Biotechnology Volume 31, January 2021
14. Alphei, J., Bonkowski, M. & Scheu, S. Protozoa, Nematoda and Lumbricidae in the rhizosphere of Hordelymus europeaus (Poaceae): faunal interactions, response of microorganisms and effects on plant growth. Oecologia 106, 111–126 (1996). https://doi.org/10.1007/BF00334413

Jijamata Mahavidyalaya • Buldana •